

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра східноєвропейської історії

ПИТАННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

*Матеріали одинадцятих наукових читань,
присвячених пам'яті Д. П. Пойди*

Дніпро
2016

УДК 94 (470+477)–058.232.6 «11/21»
ББК 63.3 (4УКР)–21+63.3 (4Рос)–21
П 35

Друкується за рішенням вченої ради історичного факультету
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол від 7 листопада 2016 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко** (відп. редактор); д-р іст. наук, доцен.
Д. В. Архирейський; д-р іст. наук, проф. **О. В. Михайлюк**; д-р іст. наук, проф.
Ю. П. Присяжнюк; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; д-р іст. наук, проф.
О. Ф. Нікілев; канд. іст. наук, доцент **В. П. Бурмага** (відп. секретар)

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**
д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**

П 35 Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали
одинадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди:
зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: ЛІРА,
2016. – 244 с.

У збірнику вміщено матеріали одинадцятих наукових читань з аграрної історії України та Росії, присвячених пам'яті відомого українського історика-аграрника, професора Дмитра Павловича Пойди, які відбулися 25 листопада 2016 р. на історичному факультеті ДНУ імені Олеся Гончара. Висвітлено широке коло актуальних проблем аграрної історії України та Росії ХІІ–ХХІ ст. – питання соціально-економічного та культурного розвитку селянства, державної аграрної політики, організації селянського господарства, діяльності окремих історичних персоналій та ін. Розрахований на науковців, викладачів, учителів історії, аспірантів, студентів та всіх зацікавлених осіб.

**Матеріали збірника подаються в авторській редакції.
Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору
редакційної колегії**

Збірник видано за фінансового сприяння авторів

© Колектив авторів, 2016

© Дніпропетровський національний
Університет імені Олеся Гончара, 2016

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Сучасна Україна сьогодні долає досить складний і суперечливий період свого розвитку, який супроводжується кризою масової свідомості її громадян, глибокої, всеохоплюючої трансформації українського суспільства, болісного звільнення від одіозних нашарувань радянської спадщини, а останнім часом і через зовнішню агресію з боку сусідньої Росії. Ми нерідко стаємо свідками жвавих дискусій, круглих столів, де обговорюються важливі, а подеколи й психологічно щемкі, надзвичайно болісні для нинішнього покоління українців проблеми, від розв'язання яких напряду залежить наше майбутнє. Вони, зазвичай, відбуваються за участю представників різних політичних сил, громадськості, наукової інтелігенції. Особлива роль у цьому багатомірному процесі належить вченим-історикам. Чимало з них демонструють взірць професіоналізму, справжнього патріотизму в переосмисленні нашої минувшини, залишаючись при цьому чесними перед собою, колегами, своїм народом. Саме таким запам'ятався всім нам відомий український історик, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України Дмитро Павлович Пойда (1908–1992).

Доброю традицією на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара стали започатковані у 1993 р. наукові читання з проблем аграрної історії України та Росії, присвячені пам'яті Д. П. Пойди. Незмінним ініціатором цих заходів виступає колектив кафедри східноєвропейської історії, одним з фундаторів та багаторічним завідувачем якої (щоправда, з іншими назвами) був Дмитро Павлович, який створив наукову школу істориків-аграрників, знану не лише в Україні, а й далеко за її межами. Переважну частину свого життя вчений присвятив науково-педагогічній діяльності, досліджуючи здебільшого маловідомі аспекти соціально-економічного розвитку українського села у другій половині XIX – на початку XX ст. Порядність і толерантність у взаєминах з колегами й учнями вирізняли його як талановитого, самобутнього педагога й наставника, котрий щедро передавав свої багаті знання і досвід не одному поколінню студентів та аспірантів.

Серед матеріалів XI наукових читань на пошану професора Д. П. Пойди, вміщених у збірнику, чільне місце займають роботи, в яких аналізуються недостатньо вивчені сторінки життєвого шляху й творчої спадщини вченого, аграрної історії України від середньовіччя до модерної доби, трансформацій сільського життя упродовж другої

половини XIX – початку XX століть, бурхливих подій Української революції, Голодомору 1932–1933 років, стану освіти від кінця Другої світової війни до сьогодення, актуальні проблеми історіографії та методології наукових пошуків у царині аграрних досліджень.

Все це – наочне свідчення того, що закладені Д. П. Пойдою традиції вивчення і осмислення аграрної історії України на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара інтегруються та примножуються у працях нових поколінь істориків, із залученням сучасних теоретико-методологічних підходів та численних нових джерел, збагачуючи вітчизняну історичну науку новими оригінальними дослідженнями та перспективними ідеями. Аграрна історія інтерпретується, як правило, у контексті соціально-економічних і політичних тенденцій розвитку українського суспільства на різних етапах його минулого. Авторами є представники різних наукових центрів нашої країни. Серед них – Київ, Дніпро, Черкаси, Кривий Ріг та інші міста. Традиційно поряд із маститими вченими вкотре заявили про себе й молоді історики, що зайвий раз вказує на генетичний зв'язок поколінь і закріплює його.

Переконаний, що матеріали збірника стануть у нагоді науковцям, освітянам, широкому загалу читачів, усім, хто цікавиться нашим минулим, без повноцінного осягнення якого навряд чи можна розраховувати на бажане й передбачуване майбутнє.

В. В. Іваненко,
доктор історичних наук, професор

УДК 930. 1:94 (477) «1917/1939» (092)

В. В. Іваненко, О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПРОБЛЕМИ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(1917 р. – КІНЕЦЬ 1930-х рр.)
У МАТЕРІАЛАХ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ НА ПОШАНУ
ПРОФЕСОРА Д. П. ПОЙДИ**

Висвітлено проблеми аграрної історії України періоду 1917 р. – кінця 1930-х років на сторінках десяти випусків збірника наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. За хронологічно-проблемним принципом здійснено огляд понад ста статей, вміщених у збірнику, визначено пріоритетні напрямки досліджень.

Ключові слова: аграрна історія, українське селянство, збірник праць.

Освещены проблемы аграрной истории Украины периода 1917 г. – конца 1930-х годов на страницах десяти выпусков сборника научных чтений, посвященных памяти профессора Д. П. Пойды. По хронологически-проблемному принципу осуществлен обзор более ста статей, вошедших в сборник, определены приоритетные направления исследований.

Ключевые слова: аграрная история, украинское крестьянство, сборник трудов.

The problems of Ukrainian agrarian history 1917 – the end of the 1930th years have been considered in the collection of the scientific articles «Questions of agrarian history of Ukraine and Russia» devoted to Professor D. P. Poyda. Ten editions of collections have been analyzed one hundred publications concerning that history period. The priority directions of researches of agrarian history of Ukraine and their territorial scopes have been emphasized; it is concerned with basic investigations and debatable problems. All publications are grouped according to the problem-chronological principle in thematic blocks: historiography aspects of agrarian history; position of peasant economy in conditions of revolution and civil war; the agrarian policy of the National, White Guard government and the Soviet regime of 1917-1920; social relations in a village in the period of "military communism"; agrarian question in public opinion; socio-economic and socio-cultural transformations of the Ukrainian village during the NEP; the processes of socio-political and economic changes of the 1920-1930th among national minorities in rural areas; forced collectivization and peasantry resistance; the famine of 1921-1923 and the Holodomor 1932-1933 and its influence on the state of the Ukrainian village.

Keywords: agrarian history, Ukrainian peasantry, collection of articles.

Закладені відомим істориком-аграрником Д. П. Пойдою традиції вивчення і осмислення аграрної історії України на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара продовжують примножуватися у працях нових поколінь істориків. Помітно розширюється коло дослідницьких проблем, залучаються сучасні методологічні підходи, з'являються і оприлюднюються нові джерела – усе це відкриває можливості для подальших досліджень започаткованого Д. П. Пойдою важливого напрямку історичних досліджень – аграрної історії. Тож не випадково виникла ідея проведення у стінах нашого університету періодичних наукових читань з аграрної історії, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. Перші такі читання пройшли у 1993 р. Відтоді вже відбулося десять наукових форумів і відповідно видано 10 збірників наукових читань під назвою «Питання аграрної історії України та Росії». Участь у читаннях взяли доктори, кандидати історичних наук, аспіранти, студенти різних навчальних закладів Дніпропетровська, Києва, Черкаса, Запоріжжя, Донецька, Харкова, Криму, Камінець-Подільського, Чернігова, Миколаєва, Одеси, Ізмаїла, Кіровоград, Херсону, Кременчука, Переяслав-Хмельницького, Ніжина, Кривого Рогу, Дніпродзержинська, а також Москви, Єкатеринбургу та Самари. Усього було опубліковано 299 тез доповідей і наукових статей.

Наукові матеріали читань, вміщені у збірниках, охоплюють доволі широкий хронологічний діапазон досліджень: від часів Київської держави – до сучасності. Вочевидь, усталені на історичному факультеті Дніпропетровського університету традиції, започатковані Д. П. Пойдою, вплинули на наукову активність дослідників у розробці аграрної історії України саме пореформеного періоду – початку ХХ ст. Разом із тим чимало його учнів, послідовників і просто фахівців-істориків значно розширили тло наукових пошуків, удаючись до реконструкції аграрної історії найсуперечливішого і донедавна найменш об'єктивно дослідженого ХХ ст. Відтак наукових праць, що тематично охоплюють період від 1917 р. до кінця ХХ ст. і які увійшли до випусків збірника з аграрної історії, нараховується близько 140.

Появу означеної серії збірників наукових праць з аграрної історії впевнено можна оцінити як явище в сучасній українській історіографії, яке заслуговує на окрему увагу і аналіз. Проблеми аграрної історії України ХІХ – початку ХХ ст. в матеріалах наукових читань на пошану Д. П. Пойди вже були висвітлені у роботі доктора історичних наук, професора В. В. Іваненка [1]. Тому метою нашої статті є аналіз за проблемно-хронологічним принципом публікацій, які тематично охоплюють період від Лютневої революції 1917 р. до кінця

1930-х років, визначення пріоритетних напрямків даних досліджень і ознайомлення з основними напрацюваннями науковців.

Опубліковані матеріали наукових читань доцільно розглянути за тематичними блоками у хронологічному порядку: 1) селянське питання у політиці різних урядів у період Української революції та визвольних змагань (1917–1920 рр.); 2) українське селянство в добу непу; 3) суспільно-політичні трансформації в українському селі кінця 1920-х – 1930-х рр.

Лише з кінця 1990-х рр. у збірниках з'являються перші праці, присвячені періоду Громадянської війни, зокрема аграрній політиці українських національних урядів (Центральна Рада, Українська Держава, Директорія УНР). Вочевидь, це було обумовлено процесом осмислення, насамперед, причин невдач національних урядів у боротьбі проти більшовиків. Серед них, як видно з аналізу матеріалів збірників, чи не найпершому місці була саме аграрна політика. Так, історик-аграрник Н. А. Ковальова неквапливість і зволікання з реформування аграрної сфери Центральною Радою напряму пов'язує з т. зв. «аграрною революцією» українських селян восени 1917 р. – січні 1918 р., гальмуванням роботи Українського земельного комітету [6, с. 88–93]. На думку професорів В. В. Іваненка і А. І. Голуба, суттєве запізнення Центральної Ради з проведенням аграрної реформи засвідчила й дискусія з аграрного питання на VIII її сесії, яка виявила суперечності у поглядах основних політичних сил на вирішення аграрного питання, подальший їх розкол, поглиблення недовіри до Ради з боку частини радикально налаштованих селянських елементів [5, с. 134–139]. Певне нехтування економічними питаннями (зокрема, в сільському господарстві) за рахунок національного, політичного чинника державотворчого процесу – саме так характеризує внутрішню політику Центральної Ради київський дослідник П. В. Сацький [7, с. 94–100]. Він стверджує, що лише підписання Брест-Литовського договору з країнами Четверного союзу заклало підвалини аграрної політики національного уряду. Автор також критично оцінює упорядкування земельних відносин урядом гетьмана П. Скоропадського, що спровокувало соціальний і національний конфлікт в суспільстві. Натомість позитивно характеризує його спроби інтеграції Української Держави у систему міжнародних економічних відносин. Вартує уваги стаття черкаського дослідника О. М. Тараненка, присвячена радянській історіографії аграрної політики П. Скоропадського [9, с. 93–99]. Автор визначає стереотип радянських істориків, за яким влада гетьмана вважалася несамостійним, залежним від німецько-австрійського військового

командування інструментом, а тому повстанський рух вони здебільшого вбачали як результат викачування ресурсів і невдоволення населення через «буржуазно-націоналістичний» характер гетьманської влади.

Дещо повніше у збірниках представлено особливості проведення аграрної політики Директорією УНР. Передусім, увагу приділено законодавству уряду українських соціал-демократів (праці М. Я. Білана та Р. Ю. Васковського) [4, с. 152–154; 8, с. 141–145]. Майже одностайно автори зазначають: зволікання з реалізацією і так запізнитих рішень Директорії в аграрній сфері призвело до того, що земельний закон фактично залишився декларацією, а селяни виявляли політичне невдоволення. Про те, що пошуки розв'язання Директорією аграрного питання тривали уже в еміграції на початку 1920-х рр., йдеться у статті Н. А. Ковальової, де дослідниця констатує про відсутність конкретних планів у розробці нового земельного закону, який зводився лише до загальної ідеї – відновлення дрібної приватної власності [4, с. 155–159].

Грунтовне дослідження аграрної політики урядів А. Денікіна та П. Врангеля знайшло своє відображення у статтях черкаського історика С. В. Корновенка, вміщених у 6–10 випусках збірника. На базі широкого кола джерел дослідник проаналізував основні положення аграрної реформи А. Денікіна та їх реалізацію в українському селі. Попри усталену в радянській історіографії відверто негативну оцінку земельних перетворень денікінського уряду, автор зазначив, що проекти аграрної реформи у цілому містили раціональні пропозиції, зокрема передбачали захист інтересів практично всіх учасників аграрних відносин, нормалізацію фінансово-кредитної системи [7, с. 101–106]. На практиці властям вдалося організувати і виконати завдання посівної кампанії 1919 р., відновивши й розширивши посівні площі, проте, на думку С. В. Корновенка, саме зловживання чинів і безрезультатна боротьба командування та цивільних властей проти незаконних реквізицій солдат і офіцерів Добровольчої армії викликали селянський антибілогвардійський рух [9, с. 120–124; 11, с. 103–108]. Земельну політику П. Врангеля автор вважає такою, що загалом враховувала інтереси аграріїв, і лише наступ більшовиків завадив відчутти її позитивні результати [6, с. 96–102]. Комплексний характер розробки даної проблеми підтверджують його історіографічні праці, де міститься кваліфікований аналіз праць радянських і зарубіжних істориків щодо аграрної політики білогвардійських урядів [8, с. 145–151; 10, с. 120–133].

Особливу прискіпливість (в кількісному відношенні) дослідники продемонстрували у вивченні суспільних відносин на селі з приходом радянської влади. І не дивно, адже найбільших трансформацій традиційний уклад селянського життя українців зазнав саме за більшовиків. До того ж, за нових методологічних підходів з початку 1990-х рр. чітко окреслилася тенденція до перегляду радянського минулого, в тому числі й аграрної політики влади. Уже у другому збірнику матеріалів читань було опубліковано статтю В.Г. Грінченка, де автор висвітлює негативні прояви політики «воєнного комунізму» в українському селі: підриєв міцних селянських господарств, позбавлення селянина економічного інтересу, що згодом стало основними причинами голодного лихоліття 1921–1923 рр. [3, с. 123–125].

Механізм реалізації аграрної політики більшовиків у Донецько-Криворізькому басейні наприкінці 1917 – навесні 1918 рр. показано у статті О.О. Поплавського, який на основі широкого масиву джерел визначив, що всі дії органів революційної влади на території басейну проходили за російським сценарієм, тобто ґрунтувалися на декретах і постановах Раднаркому, фактично без урахування інтересів українських селян [8, с. 134–141].

Природно, що участь в аграрних читаннях переважно науковців Дніпропетровщини відбилася на предметі їхніх досліджень, акцент в яких нерідко зроблений на регіональних процесах розвитку аграрних відносин. На місцевих архівних матеріалах історики проаналізували проблеми реалізації продовольчої політики більшовиків у Катеринославській губернії. Приміром, цикл статей В.П. Бурмаги присвячено участі військових частин Червоної армії у вилученні продовольства, реакції селянства губернії на подібні заходи політики «воєнного комунізму» [6, с. 114–119; 11, с. 95–103]. Автор доводить низьку ефективність застосування збройної сили для здійснення продрозкладки, наголошуючи на швидкій втраті підтримки радянської влади з боку українських селян і як результат – посилення підтримки махновського руху. Для підтвердження даних висновків варто згадати розвідки аспіранта Р. О. Довганенка [7, с. 107–115; 8, с. 157–164]. На прикладі Катеринославщини молодий дослідник спростовує усталене в радянській історіографії кліше «політичний бандитизм» відносно спонтанних, неорганізованих виступів селян, доводить відсутність у них чітких політичних уподобань, пояснюючи їхній опір невдоволенням більшовицькими аграрними перетвореннями, здебільшого продрозкладкою і створенням комбідів. У продовження цих сюжетів відзначимо статтю професора А. І. Голуба про основні

напрямки, функції та перші кроки діяльності (1921 р.) Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР, яка була головним знаряддям більшовиків для придушення повстанського руху українських селян [6, с. 119–123].

На сторінках збірників «Питання аграрної історії України та Росії» знайшла висвітлення проблема внутрішнього життя селян та їхньої рецепції на події революції та Громадянської війни. У розробці зазначеної теми пріоритет належить Н. А. Ковальовій. Знана у колах істориків-аграрників вона у своїх статтях дослідила роль селянських з'їздів у формуванні програми дій українських селян в 1917 р., трансформацію общинних зв'язків у 1917–1921 рр., процес організації селянського самоврядування та його конфлікт з радянською владою [5, с. 145–150; 6, с. 102–108; 10, с. 112–119]. На особливу увагу заслуговує висновок автора про те, що воєнні дії, продовольчі труднощі, втручання в селянське життя різних урядів сприяли відновленню і посиленню общинних звичаїв, консолідації сільської громади. Саме община в буремні 1917–1921 рр. регулювала багато сторін селянського життя, а репресії з боку радянської влади лише посилювали самоорганізацію селянства і сприяли зародженню повстанського руху.

Соціокультурним аспектам дослідження історії селянства України, зокрема його соціально-політичній психології в період 1917–1921 рр., присвячено статті О. В. Михайлюка [4, с. 146–152; 6, с. 108–114]. Досліджуючи селянство як цілісний організм, а селянську культуру в широкому сенсі – як спосіб життєдіяльності, історик слушно зазначає, що селянству не була властива підтримка політичних доктрин; воно підтримувало тих, хто максимально задовольняв, вирішував їхні нагальні проблеми.

Окрему увагу на сторінках збірника частина істориків приділила аграрному питанню в суспільній думці. Так, дослідниками з Кам'янського (Дніпродзержинськ) Р. І. Ветровим та С. В. Зборець проаналізовано дії національно-комуністичної партії УКП (боротьбистів) з вирішення аграрного питання, хліборобську ідеологію В. Липинського [8, с. 151–164; 10, с. 134–140]; Д. В. Колісник охарактеризував основні програмні положення з аграрних перетворень створеного в середовищі української еміграції Українського союзу хліборобів-державників, який у 1937 р. був реорганізований у Союз гетьманців-державників [6, с. 24–30].

Вагому частку досліджень, вміщених у випусках збірника, присвячено становищу українського селянства в період нової економічної політики. Певний інтерес науковців викликали соціально-економічні особливості впровадження непу в Україні, процес

пристосування українського села до нових умов господарювання. Уже в першому номері (1995 р.) вийшла стаття В. В. Іваненка та Д. В. Архірейського, в якій йшлося про функціонування комітетів незаможних селян на початку 1920-х рр. [2, с. 80–88]. На підставі документації Катеринославської губернської та повітових воєнних нарад дослідники з'ясували, що у перші роки непу більшовики не відмовлялися від надзвичайних методів щодо селянства, активно залучаючи до каральних заходів проти населення комнезами. Саме завдяки КНС, які стали покірним зряддям режиму, більшовики планували укріпити свій вплив і владу в українському селі. Питання адаптації різних категорій селянства Донбасу до радянської системи відносин на селі, зокрема діяльності КНС, порушено у роботі донецької дослідниці В. О. Волошенко [9, с. 148–154].

Встановлення владного контролю над селом стало предметом кількох публікацій уже згаданого дослідника Д. В. Архірейського. На місцевому архівному матеріалі показано процес поступового нівелювання елементів селянського самоврядування в умовах переходу до непу. На думку автора, українське селянство було не в змозі відстояти власні інтереси, бо, попри економічні поступки, політичну сферу влада повністю залишила у власній компетенції [3, с. 126–132]. В іншій статті Д. В. Архірейський відтворює процес встановлення ідейного впливу на селян шляхом «чистки» в стані сільської інтелігенції. Головною причиною таких радикальних змін дослідник вважає необхідність підірвати ідейні засади селянського повстанства і перекрити антирадянські впливи на молодь [4, с. 170–173].

Безперечно, ведучи мову про 1920-ті рр., історики не могли обійти увагою тему голоду 1921–1923 рр. Утім, з огляду на те, що дана проблематика достатньо розроблена у вітчизняній історіографії, її представництво у збірнику обмежене. Відзначимо лише праці О. Л. Тупиці та В. А. Сливенка. Перший досить аргументовано розкрив взаємозв'язок голоду і селянського повстанства, зазначивши при цьому, що голод став вирішальним чинником, який сильніше за будь-які каральні акції більшовиків вплинув на згасання і припинення селянського повстанського опору [6, с. 123–127]. В. А. Сливенко обрав досить цікавий вектор досліджень, пов'язаний з голодом 1921–1923 рр. – процес криміналізації українського села, а також організацію та діяльність продовольчої міліції УСРР [7, с. 116–122; 11, с. 108–115]. Аналізуючи, зокрема процес криміналізації в селі, автор слушно поділяє його на 2 етапи: 1) період масового повстанства селян проти влади; 2) суто кримінальний. Наведено динаміку розвитку повстанства

у 1921 р., визначено і розглянуто номенклатуру кримінальних злочинів (крадіжки, спекуляція, самогеноваріння, вбивства і тілесні ушкодження, підпали) та причини, що призвели до криміналізації селянства у роки голоду (політика «воєнного комунізму», створення штучного голоду, погіршення економічних умов життя).

Економічним та соціальним змінам у структурі селянських господарств 1920-х рр. присвячено працю О. С. Каденюка [10, с. 148–156]. Подільський історик визначив чинники, що впливали на економічну та соціальну диференціацію українського селянства доби непу, з'ясував причини об'єднання бідноти у сільськогосподарські колективи. Соціально-економічну природу беззасівних господарств України в роки непу досліджено у статті Ю. А. Свяця [3, с. 146–153]. За матеріалами весняного вибіркового перепису селянських господарств України 1926 р. із застосуванням методу кількісного аналізу встановлено не лише основні причини існування таких господарств (малоземелля, відсутність реманенту, власної робочої сили, стихійне лихо), але й варіанти їх реалізації. Не менш цікавою є робота Ю. А. Свяця з аграрної типологізації округів України за даними весняного вибіркового перепису селянських господарств 1922 р. [4, с. 160–170]. Використовуючи метод головних компонентів, автор виокремив 6 аграрних типів округів України, які умовно поділив на 2 частини – північну (Полісся і Лісостеп) і південну (Передстеп і Степ), – кожна з яких мала свої особливості соціально-економічного розвитку.

На сторінках збірника з аграрної історії знайшли своє втілення й інші сюжети, пов'язані з українським селянством 1920-х рр. Так, В. І. Шабельніков висвітлив процес становлення, розвитку і реформування районних і сільських рад, їх участь у господарській діяльності, соціальних перетвореннях на селі, а також окремі аспекти ролі сільських національних районів та їх органів самоврядування [9, с. 230–237]; В. П. Бурмага запропонував огляд вражень селян-незаможників Катеринославщини від перебування на виставці сільського господарства у Москві 1923 р., які проводилися переважно з метою пропаганди здобутків радянської науки і техніки [9, с. 142–148]; праця В. С. Савчука і В. В. Кушлакової, побудована на аналізі часопису Харківського наукового товариства «Вісник природознавства», присвячена розвитку радянської аграрної науки, зокрема ґрунтознавству [10, с. 141–148] тощо.

Процеси суспільно-політичних та економічних трансформацій 1920-х – 1930-х рр. у середовищі національних меншин сільських районів показано в оглядовій статті О. М. Бута і В. І. Шабельнікова

[10, с. 167–174]. На широкому архівному матеріалі показано характерні особливості загальнонаціональної політики радянської влади в умовах колективізації та адміністративних реформ, при цьому беручи за наочний приклад німецьку, болгарську, грецьку та єврейську національні меншини. Істориками визначено суперечливість розвитку сільських господарств національних меншин: з одного боку, позитивний досвід другої половини 1920-х рр.; з іншого – згорання національних процесів у 1930-х рр., колективізація, розкуркулення, голодомор, знищення самоврядування, кадрові зміни в керівних органах національних районів і сільрад. У контексті вищезазначеної проблематики О. В. Городецьким проведено дослідження процесу створення колективних господарств серед польської меншини на Півдні України у 1920-ті рр. [6, с. 128–132]. Автор слушно зауважив, що високий відсоток бідного селянства серед поляків дозволив ЦК КП(б)У сподіватися на швидкі темпи колективізації, проте – дарма, бо більшість етнічних поляків не хотіли вступати до колгоспів.

До збірника увійшла низка статей, виконаних в руслі соціальної історії. Зокрема, В. А. Сливенко здійснив порівняльний аналіз статистичних даних сільської та міської кримінальної злочинності в УСРР доби непу [8, с. 177–182]; І. В. Іщенко розглянув діяльність органів влади по боротьбі з соціальними аномаліями на селі аналогічного періоду і спробував оцінити їх ефективність. Останній запропонував цікаву добірку самих аномалій, які власті сподівалися подолати: безпритульність, нужденність (вдови, інваліди, бездоглядні та одинокі люди), самогоноваріння, проституція [5, с. 156–161].

Історики справедливо проводять паралелі між встановленням радянської влади в Україні із процесом духовної експансії держави. Окремі аспекти даного багатогранного явища також знайшли своє висвітлення в якості наукових статей збірника «Питання аграрної історії України та Росії». Грунтовну дослідницьку роботу було проведено доктором історичних наук О. А. Удодом, з-під пера якого вийшли статті про роль історичної науки у формуванні ідеології українського селянства у 1920-ті рр., а також про насильницьку руйнацію духовних цінностей українського селянства в роки «великого перелому» [3, с. 133–141; 4, с. 31–36]. Остання особливо привертає увагу, оскільки автор визначає націоналізацію, колективізацію, монополізацію державної ідеології як механізми духовного тиску; називає основні самотутні традиційні духовні цінності українського селянства, які більшовики масованим наступом прагнули знищити задля встановлення ідеологічного диктату. Це – землеробське ество, повага до праці, індивідуалізм, народно-трудоий

календар, релігійність. Саме дослідженню релігійності українського селянства 1920–1930-х рр. присвятив дві статті в останніх випусках збірника О. В. Бойко [9, с. 171–179; 10, с. 156–166]. Ним було з'ясовано ставлення селян до православної церкви, темпи їхньої атеїзації в умовах антирелігійної політики більшовиків. Автор визначив методи боротьби українського селянства за свої релігійні переконання: скарги, збір коштів на потреби храмів, захист церковних речей під час їх вилучення, допомога духовенству, відмови брати участь в антирелігійних заходах тощо. Звуження площини для оскарження різних дій органів влади змушували віруючих переходити до рішучіших методів протидії. Варіативність їх застосування була широкою, проте найбільш серйозними і небезпечними проявами опору були стихійні невдоволення, які часом перетворювалися на волинки, «баб'ячі бунти», збройні сутички.

Завершуючи огляд наукових статей, присвячених періоду 1920-х рр. у збірнику матеріалів наукових читань з аграрної історії, необхідно відзначити й низку оригінальних джерелознавчих робіт. Це – праці В. В. Підгаєцького та Ю. А. Святця, присвячені інформативним можливостям статистичних джерел: 1) матеріалів переписів міського населення 1923 р. і 1926 р. в Україні щодо вивчення історії селянства [3, с. 141–145] і 2) щорічних весняних переписів для дослідження соціально-економічних процесів у селянському господарстві доби непу [5, с. 48–55]; а також статтю Д. В. Архієрейського про українську пресу Канади як джерело з вивчення українсько-російських економічних відносин під час голоду 1921–1923 рр. [8, с. 165–173].

До третьої умовної групи нашого огляду належать матеріали наукових читань, присвячені суспільно-політичним трансформаціям в українському селі кінця 1920-х–1930-х рр. Більшість із них безпосередньо пов'язана з реалізацією державної політики на селі, зокрема, процесами колективізації, розкуркулення, голодомору 1932–1933 рр. та ін.

Процес насильницької колективізації на прикладі Дніпропетровщини охарактеризував професор В. В. Іваненко. Розглянуто методи як адміністративного, так і економічного впливу на селянство задля здійснення колективізації, зокрема розкуркулення, позбавлення виборчих прав, незаконні арешти, заборони відпуску товарів із кооперації, система оподаткування і хлібозаготівель [8, с. 32–43]. Аналізуючи процес колективізації в українському селі, автор вважає Голодомор 1932–1933 рр. помстою українським селянам за спротив колективізації. Процес трансформації, а згодом і знищення сільської громади періоду суцільної колективізації розглянуто

В. В. Калініченком [9, с. 163–170]. Харківський історик доводить, що існування цього самоврядного інституту суперечило сутності тоталітарного режиму, а відтак останній просто не міг миритися з її існуванням.

Тактичним прийомом тиску на селянство з боку влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. присвячено статті В. І. Саричева і Т. Ю. Козацької [4, с. 174–179; 6, с. 151–157]. В обох працях докладно розглянуто такі методи економічного тиску, як внутрішні грошові позики, система самооподаткування та самообкладання тощо. Дослідниця з Переяслав-Хмельницького поєднує всі ці заходи влади у загальну систему державних повинностей селян (натуральних – хлібозаготівля і грошових – податок, самообкладання), а також розглядає їх в якості політико-економічних чинників, які суттєво вплинули на Голодомор. Реалізацію політико-економічного курсу на селі мали забезпечувати органи юстиції, про діяльність яких йдеться у роботі І. В. Субочева [8, с. 199–208]. Автор з'ясував, що з проголошенням курсу на колективізацію сільського господарства основним напрямком їх роботи став наступ на ринкові відносини в селі та заможне селянство, а з початку 1930-х рр. перевага поступово надається застосуванню масових репресій, викликаних суцільною колективізацією, розкуркуленням, невдалими хлібозаготівельними кампаніями.

Зрозуміло, заходи радянської влади щодо підготовки та реалізації суцільної колективізації наштовхнулися на протидію з боку українського селянства. Саме цю недостатньо вивчену сторінку міжвоєнної історії спробували розкрити у статтях Н. Р. Романець і В. І. Саричев. Криворізька дослідниця Н. Р. Романець одна з перших в історіографії почала розробляти тему селянських виступів у 1930-х рр. Вивчаючи масові селянські «волинки» у період суцільної колективізації в 1930 р., вона звернула увагу на причини, вимоги, соціальний склад учасників і характер виступів. Самі ж виступи авторка розбила на 3 етапи: 1) січень – березень 1930 р. («волинки» були реакцією на створення колгоспів, розкуркулення); 2) березень – вересень («волинки» зумовлені протидією місцевого керівництва селянським виходам з колгоспів); 3) осінь 1930 р. (виступи пов'язані з оподаткуванням, м'ясозаготівлями, розкуркуленням селян-твердоздатчиків) [3, с. 164–169]. Ніби у продовження попередньої статті Н. Р. Романець публікує працю, присвячену опору хлібозаготівлям у 1931–1933 рр. на Дніпропетровщині. Дослідниця з'ясувала, що цей опір і труднощі хлібозаготівлі були спричинені завищеними планами, масовими репресіями, експропріаціями;

комуністи ж пояснювали селянські виступи проникненням до колгоспів антирадянських елементів і організацією ними шкідництва, підбурюванням з боку куркулів. У статті зазначено, що прояви опору носили переважно стихійний, пасивний характер: розбазарювання хліба, поширення антирадянських листівок, відмови виконувати заготівельні плани [7, с. 129–135]. Антиколгоспний рух та різноманітність його проявів на Півдні України у другій половині 1920-х рр. розглянуто в роботі В. І. Саричева [8, с. 189–194]. Дослідник виділяє наступні форми опору хлібозаготівлям: економічні (пасивні), активні і специфічні. До економічних він відносить скорочення індивідуального виробництва, розпродаж майна та псування реманенту, ухилення від участі в сільськогосподарських кампаніях, скарги; до специфічних – еміграційний рух з національних районів, в тому числі незаконне перетинання кордону групами іноземних підданих, які відчували небезпеку колективізації та розкуркулення. Найбільше уваги автором приділено активним формам, зокрема збройним виступам і т. зв. «баб'ячим бунтам».

Оригінальністю вирізняються статті, присвячені суцільній колективізації 1929–1930 рр. в оцінках українського селянства (Н. Р. Романець) та української соціалістичної еміграції (А. І. Голуб). Н. Р. Романець на підставі аналізу селянського фольклору показала в цілому негативне ставлення аграріїв до створення колгоспів, визначила, що селяни пов'язували колективізацію та розкуркулення з ім'ям Сталіна [6, с. 132–137]. Дослідник українського соціал-демократичного руху в еміграції А. І. Голуб з'ясував позицію українських соціалістів-вигнанців щодо сутності, особливостей проведення та наслідків колективізації для українського народу, яка, на його думку, об'єктивно сприяла правдивому висвітленню зазначеного явища [4, с. 179–181].

До умовної окремої групи праць українських істориків можна віднести й низку статей, які об'єднують сюжети щодо політичних репресій проти українського селянства. Цьому сприяла плідна робота науковців в рамках загальнонаціонального проекту «Реабілітовані історією», перед якими відкрилися нові дослідницькі можливості у вигляді доступу до раніше засекречених архівних документів, перш за все, з архіву Служби безпеки України. Піонерами у висвітленні даної тематики на сторінках збірника «Питання аграрної історії України та Росії» були історики В. В. Іваненко і В. В. Ченцов, які у другому випуску опублікували матеріал про «викриття» органами ОДПУ нібито контрреволюційної організації в сільському господарстві України [3, с. 154–163]. За вироком суду по цій справі було засуджено

28 осіб, звинувачених у шкідництві в сільському господарстві, протидії заходам в аграрному секторі країни та ін. На лаві підсудних опинилися представники апарату Наркомзема, його структур, наукових і дослідних сільськогосподарських закладів, Держплану, тощо, об'єднаних з точки зору радянського «правосуддя» у єдину антирадянську мережу під керівництвом члена колегії Наркомзема УСРР, директора Всесоюзного інституту землеробства М. Резнікова. Авторами документально доведено факт відвертої фабрикації на замовлення цієї маловідомої справи. Регіональний аспект карально-репресивних заходів більшовиків під час колективізації та голодомору 1932–1933 рр. висвітлено у статті В. В. Іваненка «Селянська лінія» в структурі політичних репресій на Дніпропетровщині кінця 1920-х – початку 1930-х рр.» [9, с. 5–12].

Про ще один прояв силового супроводу більшовицької політики в українському селі – розкуркулення – йдеться у праці Н. Р. Романець, де показано причини, особливості проведення, механізми депортації куркулів 1931 р. та її наслідки [11, с. 115–127]. У висновку сказано, що депортація 1931 р. за своїми масштабами була подібною попередньому року. Щоправда, на її думку, трагічності даному процесу додавало те, що це відбувалося в уже розкуркуленому селі, а тому серед депортованих переважали середняки та бідняки, яких у такий спосіб карали переважно за відмову вступати до колгоспів та участь у масових антиколгоспних виступах 1930 р. У інших роботах Н. Р. Романець на широкому архівному матеріалі (Галузевий державний архів СБУ, ЦДАВО) висвітлено особливості репресивної політики радянської влади у 1933–1936 рр. та наслідки «великого терору» 1937–1938 рр. для українського села [9, с. 205–215; 10, с. 183–191]. Останні, як вважає авторка, полягали у: кадровій кризі в тваринництві, МТС, апараті колгоспів, сільрад; низькій якості експлуатації сільськогосподарської техніки; поганій організації заготівель і, відповідно, – значних втратах продукції під час посівної кампанії та жнив.

Безпосередньо репресіям проти селян у 1937 р. присвячено працю професора А. І. Голуба [7, с. 17–20], де мова йде про показові процеси над «ворогами» колгоспного ладу на Дніпропетровщині, що організовували обласні органи влади на виконання сталінської директиви від 4 серпня 1937 р. Акцентовано увагу на наслідках нової хвилі репресій, внаслідок чого райони Дніпропетровщини були таким чином позбавлені кваліфікованих, досвідчених і компетентних керівників. У свою чергу це негативно відбилося на сільськогосподарському виробництві, а також морально-

психологічному стані аграріїв. До таких самих висновків у своєму дослідженні щодо відкритих судових процесів над селянами України у 1937 р. приходять доктор історичних наук О. М. Бут [9, с. 216–220]. Донецький історик аргументовано викриває мотиви фабрикації даних процесів, які вбачає: по-перше, як форму залякування українських селян; по-друге, як пошук шкідників і контрреволюціонерів для виправдання прорахунків в економічному розвитку і невиконання господарських планів.

Вивчаючи життя селян у 1930-ті роки, історики не могли обійти тему Голодомору 1932–1933 рр. Так, Н. Р. Романець на основі аналізу фольклору, листів, чуток визначила, що селяни розуміли справжні причини голоду, називаючи і примусову колективізацію, і хлібзаготівлі, і антиселянську, антиукраїнську політику держави [5, с. 161–166]. В іншій її праці охарактеризовано особливості допомоги голодуючим селянам з боку держави: 1) надійшла лише в 1933 р., коли через високу смертність ситуація на селі досягла критичного дна; 2) призначалася переважно для проведення весняної посівної кампанії; 3) була адресована лише тим, хто працював у колгоспах; 4) носила характер продпозики, бо колгоспи мали повернути отримане зерно [8, с. 43–49]. Розкриттю механізму боротьби з «розкраданням хліба» у 1933 р. на прикладі Дніпропетровської області присвятив свою розвідку В. П. Бурмага. В умовах Голодомору селяни у будь-якій спосіб намагалися віднайти їжу, зокрема, нерідко вдавалися до різних форм «розбазарювання хліба». Для запобігання цьому було запроваджено мережу охорони врожаю під міліцейським наглядом із використанням значних матеріальних та людських ресурсів. Автор статті зазначає, що в таких умовах не можна вести мову про те, що «розкрадання» хліба суттєво впливало на обсяги хлібозаготівель, як це стверджували центральні та місцеві органи влади [10, с. 175–182].

Отже, у 1993 р. кафедрою російської історії Дніпропетровського університету було започатковано проведення наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди, за підсумками яких згодом вийшов збірник матеріалів. Відтоді понад 20 років триває традиція публікації результатів науково-дослідної роботи фахівців з аграрної історії на історичному факультеті. У десяти випусках «Питань аграрної історії України та Росії» знайшли відображення актуальні і дискусійні питання (біля сотні публікацій), присвячених періоду 1917 р. – кінця 1930-х рр. У центрі уваги дослідників опинилися такі проблеми (тематичні блоки), як історіографічні, джерелознавчі аспекти аграрної історії, селянське господарство в умовах революції та Громадянської війни, політика національних

урядів (Центральна Рада, Українська Держава, Директорія УНР), білгвардійських (А. Денікіна, П. Врангеля) і радянської влади щодо українського селянства 1917–1920 рр., суспільні відносини на селі в роки «воєнного комунізму», селянське питання в суспільній думці, соціально-економічні та соціокультурні трансформації українського села в роки непу, процеси суспільно-політичних та економічних змін 1920-х – 1930-х рр. у середовищі національних меншин сільських районів, насильницька колективізація та опір їй з боку селянства, розкуркулення, репресії проти аграріїв, голод 1921–1923 рр. і Голодомор 1932–1933 рр. та їх наслідки для українського села. Чимало проблем з аграрної історії даного періоду ще далеко не вичерпані, а тому чекають на подальші розробки. Є очевидні підстави сподіватися на нові наукові відкриття, оскільки проведення читань з аграрної історії свідчить про значний дослідницький потенціал не лише досвідчених фахівців, але й наявний резерв у вигляді молодих істориків (студентів, аспірантів). Їхня участь у читаннях є запорукою органічної трансмісії наукових традицій, що склалися на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бібліографічні посилання

1. Іваненко В. В. Проблеми аграрної історії України XIX – початку XX ст. в матеріалах наукових читань на пошану професора Д. П. Пойди / В. В. Іваненко // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 12. – С. 125–132.
2. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 1995. – 102 с.
3. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 1997. – 205с.
4. Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.): Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 1999. – 204 с.
5. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2002. – 188с.
6. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. – Д., 2004. – 184 с.
7. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. – Д., 2007. – 171 с.
8. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. – Д., 2008. – 242с.

9. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали восьми наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. – Д., 2010. – 272 с.

10. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. – Д., 2012. – 244 с.

11. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. – Д., 2014. – 147 с.

Надійшла до редколегії 30.09.2016.

УДК 94(47) – 058.232.6

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОФЕСОР Д. П. ПОЙДА: ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ВЧЕНОГО ТА ПЕДАГОГА

У статті висвітлено основні принципи професійної етики професора Д. П. Пойди як ученого та педагога. Акцентовано увагу на таких із них, як повага до права інших бути самостійними у своєму інтелектуальному виборі, відповідальність за доручену справу, професійна компетентність, ерудиція, сумлінність і відданість науці та освіті, а також чесність, порядність, справедливість, прямота і об'єктивність.

Ключові слова: Д. П. Пойда, вчений-історик, педагог, професійна етика.

В статье отражены основные принципы профессиональной этики профессора Д. П. Пойды как ученого и педагога. Акцентируется внимание на таких из них, как уважение к праву других быть самостоятельными в своем интеллектуальном выборе, ответственность за порученное дело, профессиональная компетентность, эрудиция, добросовестность и преданность науке и образованию, а так же честность, порядочность, справедливость, прямота и объективность.

Ключевые слова: Д. П. Пойда, ученый-историк, педагог, профессиональная этика.

In the article the basic principles of professional ethics of professor D.P. Poyda as scholar and teacher. The attention to such of them as respect for the rights of others to be independent in their intellectual choice, responsibility for assignments, professional competence, erudition, integrity and dedication to science and education, as well as honesty, integrity, fairness, objectivity and candor.

Keywords: D.P. Poyda, scientist, historianteacher, professionalethics.

Питання професійної етики історика вже обговорювалися в рамках VI Всеукраїнських наукових читань «Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі», присвячених пам'яті проф. М. П. Ковальського, які пройшли 18–19 жовтня 2013 р. в нашому університеті. Тоді автор цих рядків виступив із доповіддю «Етичний ідеал джерелознавства/джерелознавця у науково-педагогічному доробку професора М. П. Ковальського». Пройшло три роки, але тема професійної етики історика не тільки не втратила своєї актуальності, а набула ще більшої злободенності за умов загострення цілого ряду проблем як у суспільстві в цілому, так і в науково-освітній сфері. А тому чергові наукові читання на пошану проф. Д. П. Пойди є, на наш погляд, слухним інтелектуальним майданчиком для осягнення різних граней цієї важливої проблематики.

За своїм змістом професійна етика історика поділяється на дві основні складові – наукову й педагогічну. Така класифікація цілком обґрунтована тому, що відповідає основному призначенню та змісту діяльності науково-педагогічного працівника. Звичайно, етичне завжди перебуває в тісному зв'язку з мораллю, психологією, педагогікою, правом, естетикою та іншими сферами буття суспільства в цілому, колективу спеціалістів та окремого громадянина, в даному випадку суб'єкта та об'єкта освітнього процесу та наукового співтовариства. Професійна етика історика являє собою певну сукупність принципів або правил поведінки фахівця. Знання і дотримання етичних правил і норм поведінки має важливе значення для підтримання належної морально-психологічної обстановки в колективі на рівні кафедр, факультету, університету в цілому, від якої значною мірою залежить не тільки процес наукової та освітньої співпраці, а й кінцевий результат роботи колективу.

Виходячи із вищезазначеного, розглянемо основні принципи професійної етики в діяльності проф. Д. П. Пойди, який тривалий час не тільки очолював одну з ключових кафедр історичного факультету, а й по праву вважався однією із знакових постатей історичної науки та освіти в нашому університеті та в регіоні, належав до відомих учених істориків-аграрників та шанованих керівників у галузі вищої історичної освіти. Опрацювання цього сюжету полегшується тим, що мені впродовж майже 20-ти років пощастило спостерігати за стилем роботи проф. Д. П. Пойди, спочатку в якості студента історичного факультету, затим учителя історії та суспільствознавства, аспіранта та молодого науково-педагогічного працівника (асистента, викладача та доцента). Особливо близькими професійні контакти з Дмитром Павловичем склалися під час мого навчання в аспірантурі під його

науковим керівництвом на кафедрі історії СРСР та УРСР та в якості асистента – доцента на тій же кафедрі, де він був спочатку завідувачем, а згодом професором.

У процесі своєї діяльності на історичному факультеті проф. Д. П. Пойда користувався великою повагою серед викладачів та студентів. І справа тут не тільки у великому життєвому досвіді людини, яка пережила всі труднощі, притаманні суспільству сталінського тоталітарного періоду, гідно проявила себе в роки Другої світової війни і у важкі роки повоєнної відбудови. Ця шана була пов'язана зі здатністю Дмитра Павловича навіть у непростих умовах тодішнього радянського суспільства дотримуватися високих морально-етичних норм поведінки і з погляду службової діяльності в якості науково-педагогічного працівника, і з погляду людини та громадянина.

Одним із принципів професійної етики є повага до права інших бути самостійними у своєму інтелектуальному виборі. За нашими спостереженнями, цей принцип повною мірою застосувався Дмитром Павловичем під час вибору мною теми кандидатської дисертації, в процесі структуризації роботи (у мене було до півтора десятка варіантів плану) та в ході її написання. Як науковий керівник, проф. Д. П. Пойда надзвичайно обережно, толерантно «втручався» в наукове бачення учня, справедливо зазначаючи, що краще самого дисертанта, який опрацьовує численні джерела, ніхто не знає суті наукової проблеми, котра розв'язується. Звичайно, Дмитро Павлович робив певні зауваження, редакційні правки текстової частини, але при цьому не було жодного силового нажиму, тиску авторитету наукового керівника.

Такий дружній стиль співпраці відразу робив її комфортною для обох сторін, і цей діалог старшого і молодшого колеги виглядав і зовні, і був за своїм внутрішнім змістом вельми органічним. Безперечно, така ситуація підтримувалася обома сторонами процесу спілкування. Втім, мені доводилося бути свідком й інших стосунків, коли Д. П. Пойда не був задоволений роботою окремих аспірантів, надавав їх недостатньо наполегливу працю справедливій критиці. Проте вона ніколи не здійснювалася в підвищено емоційній, а тим більше образливій тональності. Цілком не випадково Дмитру Павловичу вдалось за роки своєї діяльності підготувати 22 кандидата історичних наук, серед яких половина прямо чи опосередковано працювали в контексті аграрної чи пов'язаної з нею проблематики. Так на кафедрі й на історичному факультеті виник і утвердився потужний

науковий напрям з проблем аграрної історії, який став динамічно набирати прикмет наукової школи [1, с. 36–37].

Вищезазначений принцип професійної етики яскраво виявився і в ході наукової дискусії, яка розгорнулася в 1960-х – на початку 1970-х рр. на сторінках «Українського історичного журналу» за участю проф. Д. П. Пойди. У цьому зв'язку слід згадати такі публікації вченого, як стаття «Про методика вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму» [3], або рецензія на кн. М. Н. Лещенка «Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму» (К., 1970) [4]. Ці публікації показують, що проф. Д. П. Пойда вів дійсно наукову полеміку, доказово, а не поверхово відстоюючи свою точку зору.

Такий підхід був дійсно науково критичним і не мав нічого спільного з критиканством. Ні в якому разі не допускав Дмитро Павлович і «розгромної» полемічної розмови на сторінках наукової періодики з молодими колегами, розуміючи, щоці люди тільки вчаться і з часом досягнуть належного рівня підготовки, обов'язково «дозріють» до висококласних фахівців.

Важливим принципом професійної етики є відповідальність ученого й педагога. І Дмитро Павлович повною мірою керувався цим принципом у своїй діяльності. В сучасній літературі вже йшлося про науковий стиль проф. Д. П. Пойди, який характеризувався винятковою скрупульозністю і виваженістю у роботі з документальними джерельними комплексами [2, с. 5]. Це дозволяло створити дійсно якісний науковий продукт з суттєвим прирощенням конкретно-історичного матеріалу, оригінальними узагальненнями і висновками, навіть діючи в достатньо жорстких теоретико-методологічних рамках тодішньої історичної науки.

У діяльності проф. Д. П. Пойди професійна відповідальність органічно поєднувалася з ще одним етичним принципом, який можна визначити як сумлінну працю, відданість науці та освіті. Це повною мірою простежується і в читанні ним лекцій, наприклад курсу з історії СРСР періоду капіталізму XIX – початку XX ст., який був мною прослуханий на 2-му курсі історичного факультету ДДУ в 1975/76 н.р. Пам'ятаю, що Дмитро Павлович читав розмірено, спокійно, достатньо повільним темпом, але в аудиторії не було проблем з дисципліною. Адже лектор приваблював своєю компетентністю, глибоким знанням джерел, цікавими прикладами в ході викладу матеріалу і, звичайно, своїм зовнішнім симпатичним образом професора класичного університету, поважним ставленням до студентів.

Глибока ерудиція, професійна компетентність Д. П. Пойди як науковця виявлялася в ході засідань кафедр історії СРСР та УРСР, а згодом історії СРСР, коли вже достатньо літній професор буквально вражав присутніх своїм інтелектом, влучними зауваженнями, узагальненнями та рекомендаціями. За цією легкістю імпровізацій, звичайно, проглядалася його копітка робота з історичним матеріалом, яка тривала безперервно роками.

Слід відмітити й великий авторитет проф. Д. П. Пойди як керівника кафедрального підрозділу. Як завідувач кафедри, Дмитро Павлович уособлював чесність, порядність, справедливість, прямоту і об'єктивність. Він міг об'єднувати співробітників кафедри, направляти його у правильне робоче річище, згладжуючи ті конфлікти й недоречності, що інколи трапляються в будь-якому колективі. Завідувач кафедри, проф. Д. П. Пойда завжди був у курсі справ своїх підлеглих та й не керував не «дистанційно», а цілком реально, кожного дня перебуваючи на робочому місці цілий день.

Таким чином, проф. Д. П. Пойда як вчений і педагог послідовно дотримувався цілого ряду найважливіших принципів професійної етики. Серед них слід особливо виділити такі, як повага до права інших бути самостійними у своєму інтелектуальному виборі, відповідальність за доручену справу, професійна компетентність, ерудиція, сумлінність і відданість науці та освіті. Не менш важливими були й такі, як чесність, порядність, справедливість, прямота і об'єктивність. Усе це дозволяло Дмитру Павловичу впродовж десятиліть бути однією із знакових постатей в галузях вищої історичної освіти і науки в нашому університеті та в регіоні.

Бібліографічні посилання

1. Дмитро Павлович Пойда (1908–1992). Біобібліографічний покажчик (До 100-річчя від дня народження). – Д., 2008. – 66 с.
2. Іваненко В. В. Професор Д. П. Пойда та його місце в розвитку історичної освіти і науки на Дніпропетровщині / В. В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2012. – С. 4–9.
3. Пойда Д. П. Про методіку вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму / Д. П. Пойда // Укр. іст. журн. – 1966. – № 5. – С. 25–31.
4. Пойда Д. П. Рецензію на кн.: Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с. // Укр. іст. журн. – 1971. – № 10. – С. 148–150.

Надійшла до редколегії 15.11.2016.

ПРОФЕСОР Д.П. ПОЙДА: ФОРМАЛЬНИЙ І НЕФОРМАЛЬНИЙ

В представленій статті надаються спогади про відомого історика, професора Д. П. Пойду під час навчання автора на історичному факультеті Дніпропетровського державного університету. Показані його людські й педагогічні якості в спілкуванні з колегами, аспірантами і студентами в різних життєвих та виробничих ситуаціях.

Ключові слова: Дмитро Павлович Пойда, завідувач кафедри, професор, історик-аграрник, університет, кафедра, викладач, студент

В представленной статье изложены воспоминания об известном историке, профессоре Д. П. Пойде во время обучения автора на историческом факультете Днепропетровского государственного университета. Показаны его человеческие и педагогические качества в общении с коллегами, аспирантами и студентами в различных жизненных и производственных ситуациях.

Ключевые слова: Дмитрий Павлович Пойда, заведующий кафедры, профессор, историк-аграрник, университет, кафедра, преподаватель, студент.

In the presented article the author is expounding the memories of famous historian, professor D. Poyda after author's studying at historical faculty at Dnipropetrovsk national university. In this article are presented and described human and pedagogical features of professor D. Poyda in communication with colleagues, post-graduate students and students in different life and working situations.

Key words: Dmitry Poyda, head of department, professor, agrarian historian, university, department, lecturer, student.

Кожна людина на початку свого самостійного життя, як правило після закінчення середньої школи, постає перед вирішенням вкрай важливого питання: який життєвий шлях обрати для себе? Яку обрати професію, а відповідно – куди вступати на навчання? Дехто вже в дитинстві знає про те, що йому знадобиться у житті, але мої життєві обставини склалися дещо інакше. Як не дивно, але рішення стати істориком я прийняв під час проходження служби в Збройних силах. Як і сотні тисяч юнаків я був призваний на військову службу в Групу радянський військ у Німеччині, де два роки перебував у містах з багатим історичним минулим – Дрезден і Цербст. Напевно сама атмосфера, створена навколо місцевих історичних пам'яток, відчуття

світової, епохальної значимості певних історичних подій, які колись там відбулися, справили на мене потужне враження. Незважаючи на панування в ті часи марксистсько-ленінської ідеології з її антисамодержавним підходом, практично кожен військовослужбовець знав, що це батьківщина Софії Августи Фредеріки Ангальт-Цербст-Дорнбург, а простіше – російської імператриці Катерини II. Цікавий штрих – у той же час в навчальних закладах Німецької Демократичної Республіки наукове стажування проходив мій майбутній науковий керівник по виконанню дисертаційного дослідження професор В. В. Іваненко. Запам'ятався ще один, важливий для мене момент: остаточно з вибором професії я визначився після того, як прочитав отриманого від брата Євгена листа. Він повідомив, що в Дніпропетровському державному університеті є історичний факультет, куди я встигав подати документи до початку вступної кампанії після демобілізації з армії. Усі зусилля виявилися не марними, моя мрія здійснилася і, незважаючи на дуже високий конкурс, в серпні 1980 р. я став студентом бажаного факультету.

Навчальний процес у ВНЗ з перших днів відзначався насиченістю й динамізмом. Тому не випадково, що вже на першому курсі ми знали практично всіх викладачів кафедри історії СРСР і УРСР, які читали нам лекції і проводили семінарські заняття. Це – доценти В. І. Михайлова, Г. К. Швидько, Т. Д. Липовська, В. В. Іваненко (на той час – заступник декана з навчальної роботи), М. Я. Білан, Л. А. Гаркуша, В. Д. Мирончук, Т. А. Чуднова, Р. С. Попова, старший викладач Л. О. Кравченко і завжди усміхнена старший лаборанта Люда (яку, до речі, прийняв на роботу завідувач кафедри професор Д. П. Пойда). Зазначу – самого завідувача кафедри професора Дмитра Павловича Пойду ми бачили дуже рідко, хоча до його прізвища в мене особисто був інтерес. Справа в тім, що у Великознам'янській школі №2, де я здобув неповну середню освіту, багато років працював «учитель від бога» Семен Пантелейович Пойда. З його доньками, Іриною та Тетяною я навчався і багато спілкувався в шкільні роки. Пізніше, після студентського «генеалогічного дослідження», мені стало ясно, що вони мали лише однакові прізвища. Мій учитель С. П. Пойда був родом з Херсонщини, а наш завідувач кафедри професор Д. П. Пойда народився і дитячі роки провів на Катеринославщини в селі Бородаївські Хутори. Однак, ще в ті роки я виділив їх спільну рису – це безоглядна відданість справі і знання свого предмету до дрібниць.

На другому курсі навчання в університеті ми всі мали нагоду ближче познайомитися з професором Д. П. Пойдою. Він читав курс

лекцій з історії ХІХ ст. і набагато розширив наші уявлення про Вітчизняну війну 1812 р., повстання декабристів, скасування кріпацтва і селянську реформу 1861 р. Зазначу, з останнього питання він був одним з найавторитетніших фахівців-істориків. Студентів дисциплінувала його пунктуальність, він без виключення вчасно приходив на лекцію, запам'ятався його зовнішній вигляд – завжди темний костюм з краваткою. Зайнявши місце за кафедрою, Дмитро Павлович вітався і приступав до викладання начального матеріалу, що робив рівномірним і дещо монотонним голосом, перебираючи рукою ключі в кишені. Це дозволяло нам вести конспект і ретельно записувати лекційний матеріал. Зараз ловлю себе на думці, що деякі «фішки» Д. П. Пойди я підсвідомо використовую у своїй педагогічній діяльності. Наприклад, важливі питання зачитую повільно й у такий спосіб даю можливість зробити студентам відповідні записи.

Одним із методів навчання було конспектування монографій. Мій однокурсник-відмінник Ю. Лебедев якось сказав, що з усіх монографій, виділених для вивчення й конспектування, він ретельно «від корки до корки» прочитав і ґрунтовно законспектував лише одну. Це була монографія Д. П. Пойди «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)», конспект якої Юра зберіг.

Запам'яталося, що на іспитах Дмитро Павлович полюбляв запитувати про персоналії і його улюбленим було питання: «Хто такий Лоріс-Меліков?». Назавжди закарбувався в пам'яті сонячний день, коли ми взяли білети і готувалися до відповіді. Якраз в цей момент в аудиторію зайшов фотокореспондент університетської газети, на шпальтах якої висвітлювався перебіг літньої екзаменаційної сесії. Він звернувся з проханням, щоб зробити фото екзаменатора зі студентом і обрав для цього мене, оскільки на мені була біла сорочка з краваткою. Після завершення «фотосесії» Д. П. Пойда з гумором підкреслив, що після цього студенту зі сторінки університетської газети необхідно ставити оцінку «відмінно». Наприкінці моєї доповіді на питання з білета, він запитав мене про керівника якоїсь російської партії початку ХХ ст., на що я надав не чітку відповідь і отримав оцінку «добре».

Насправді Д. П. Пойда був справедливою і доброзичливою людиною. Пам'ятаю резонансний конфлікт на курсі ІІ-80, який виник між студентом В. Ждановим і доцентом М. Я. Біланом. Наші однокурсники В. Гриценко, Є. Левін, О. Чіотка, Н. Ахмедов умовляли товариша промовчати. Справа дійшла до того, що студент і викладач почали писати один на одного заяви. Завідувач кафедри виступив як миротворець, неодноразово з ними вів бесіди, умовляв пробачити один

одного. Врешті-решт конфлікт було погашено, а через 30 років на зустрічі однокурсників В. Жданов публічно визнав правоту професора Д. П. Пойда, якому поволі, з великими зусиллями вдалося владнати це протистояння і виказав жаль через те, що неможливо потиснути руку його тодішньому опоненту.

Так сталося, що знову з Дмитром Павловичем я зустрівся під час лікування по курсовці на курорті Миргороду. Якраз в цей час він перебував у санаторії і часто прогулювався містком через річку Хорол. Нарешті я наважився підійти до нього і представився. Спочатку він не зміг мене пригадати, але коли я повідомив, що випускався з його кафедри, а моїм науковим керівником дипломної роботи була доцент Л. А. Гаркуша, розмова відразу ж істотно пожвавилася. Звичайно Дмитро Павлович розпитував про мій подальший життєвий шлях, роботу після закінчення університету й т. ін. Так ми зустрічалися декілька вечорів і проводили час у розмовах. Спілкуватися з ним було легко й приємно. Одного разу я пригостив його смачними грушами. Він взяв одну, а від решти відмовився, мовляв, це ж куплено на вчительську зарплатню. Я відповів, що це мене пригостила господиня будинку, де я жив – і тільки після цього Дмитро Павлович погодився їх взяти.

Коли я прикріплювався до кафедри здобувачем для здачі екзаменів кандидатського мінімуму, завідувачем вже був В. В. Іваненко. За його відсутності (творча відпустка) обов'язки завідувача виконувала В. І. Михайлова, і коли на засіданні кафедри вона запропонувала задавати питання, то найбільше їх було від Д. П. Пойди, притому всі вони були професійні й стосувалися моєї майбутньої наукової роботи. (Чи забезпечена тема літературою і джерелами? Чи є архівні матеріали, які стосуються українсько-німецького співробітництва у міжвоєнний період? і т. ін.).

Відпрацювавши у Великознам'янській школі №2 і №4 з серпня 1985 р. по листопад 1990 р. вчителем історії і вихователем продовженого дня, я вступив до аспірантури на кафедру історії СРСР і УРСР. Тут я ближче познайомився з викладачами, в тому числі з професором Д. П. Пойдою. Він був чемною, скромною, врівноваженою людиною, полубляв гумор (коли хтось приносив газету він її читав, а в кінці сміявся з анекдотів, які друкувалися на останній сторінці). Він також був обережною людиною, мабуть, ще з тих часів, коли до нього вночі завітали представники радянських органів безпеки щоб заарештувати його. На щастя це виявилось помилкою, бо енкаведисти переплутали адресу.

На кафедрі існувала традиція відзначати свята, вітати колег з днем народження. Такі урочистості відбувалися з надзвичайним піднесенням у веселій і родинній обстановці. Заради справедливості відзначу, що ця традиція зберігається на рідній кафедрі й сьогодні. Особливо запам'ятався 50-річний ювілей доцента М. Я. Білана, який святкували в готелі «Дніпропетровськ». Ювіляр запросив своїх близьких, колег, однокурсників (В. Яровий, В. Ткачов) і навіть усіх аспірантів кафедри. Наприкінці свята Микола Якович доручив мені супроводжувати в вечірній час додому Дмитра Павловича, який був уже не молодою людиною. Коли ми вийшли на набережну, той навідріз відмовився від таксі й запропонував перейти на зупинку тролейбуса №4, а мені йти додому. На це я йому відповів, що не можу не виконати доручення й обов'язково буду супроводжувати його додому. Врешті-решт так і сталося й з Дмитром Павловичем ми попросилися біля вхідних дверей його квартири. Після цього я повернувся в готель, повернув М. Я. Білану гроші, виділені ним на таксі, й улігся спати на стільцях, оскільки всі місця були вже зайняті, а мій автобус давно поїхав. Через декілька днів М. Я. Білан і Л. А. Гаркуша передали мені слова професора Д. П. Пойди про те, що він «заповідав того малого аспіранта Іваненка, який не відступився, поки не передав мене в руки дружині».

Таким я запам'ятав у формальній і неформальній обстановці нашого Вчителя професора Дмитра Павловича Пойду – фундатора нашої кафедри, знаного історика-аграрника, інтелігентну людину з селянським корінням.

Надійшла до редакції 11.11.2016.

УДК 378 (477.63) «19» (092)

В. Д. Мирончук, Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ КНИГИ У ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА Д.П. ПОЙДИ (1946-1992 рр.)

Розглядається роль книги в житті та діяльності професора Д. П. Пойди, його внесок у вивчення соціально-економічної історії XIX століття, створенні наукової школи істориків-аграрників у Дніпропетровську, відому не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Аналізується творча спадщина дослідника.

Ключові слова: Д. П. Пойда, історик, книги, наукова школа, Дніпропетровськ, університет, учні, бібліотека, творча спадщина, особистість.

Показана роль книги в житті і діяльності професора Д. П. Пойди, його вклад в изучение социально-экономической истории XIX века, создании научной школы историков-аграрников в Днепропетровске, известную не только в Украине, но и далеко за ее пределами. Анализируется творческое наследие исследователя.

Ключевые слова: Д. П. Пойда, историк, книги, научная школа, Днепропетровск, университет, ученики, библиотека, творческое наследие, личность.

The role of books in the life and activity of professor D. P. Poyda and his contribution to the study of the social - economic history of the XIX century is shown. The creation of Dnipropetrovsk scientific school of historians-agrarians, known not only in Ukraine but also far beyond its borders is described. The artistic heritage of the researcher is examined.

Key words: D.P. Poyda, historian, books, scientific school, Dnipropetrovsk, university, students, library, artistic heritage, personality.

Загальновідомо, що книга завжди відіграла і відіграє важливу роль у формуванні та становленні особистості. Її ролі присвячена значна кількість досліджень. Тема є, безперечно, актуальною з погляду на книгу як джерело інформації, соціального явища у суспільстві, цінного засобу передачі знань від попередніх поколінь майбутнім. Гадаємо і сьогодні не втратили значення слова геніального Кобзаря : «Хто полюбить книгу, той далеко піде у своєму розвитку. Книга рятує душу від здерев'яніння».

Для професора Дмитра Павловича Пойди книги були помічниками, друзями у різні життєві періоди. Книги увійшли в його життя, розчинили двері в невідомий безкрайній світ знань та стали путівниками наукової діяльності вченого. Майже 30 років він віддав рідному університету, де в різні часи очолював кафедру історії СРСР та УРСР (1937–1941рр., 1946–1948, 1965–1986 рр.), був одним з фундаторів історичного факультету ДДУ, а згодом Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Деякий час працював у Гірничому інституті імені Артема (1959–1965 рр.), сьогодні – Національний гірничий університет [17]. Цій непересічній особистості цілком відповідає вислів відомого педагога В. О. Сухомлинського: «Книга – це могутня зброя. Розумна, натхненна книга нерідко вирішує долю людини».

Завдяки зусиллям професора Д. П. Пойди була створена школа істориків–аграрників, що стала відома не тільки в Україні, а й далеко за її межами. 25 листопада 2016 р. в ДНУ імені Олеся Гончара

відбудуться XI наукові читання з аграрної історії України та Росії, які гадаємо, наочно засвідчать, що аграрна проблематика успішно розробляється у багатьох наукових центрах України – Києві, Дніпрі, Запоріжжі, Черкасах та ін.

Наукова спадщина відомого українського історика складається з понад 85 наукових і навчально-методичних та близько 70 науково-публіцистичних праць. Особливе місце серед них займає монографія «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900)», що вийшла у Дніпропетровську 1960 р. Історик був членом редакційної колегії та автором відповідних розділів низки наукових видань, зокрема «Історії Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», «Радянської енциклопедії історії України», «Большой советской энциклопедии» та ін. [11; 16, с. 391].

Надають належне внеску професора Д. П. Пойди у вивченні аграрної історії України й сучасні українські дослідники, зокрема науковці Інституту історії України НАН України. Підготовлена ними персональна стаття у ґрунтовному виданні ХХІ ст. «Енциклопедія історії України» є результатом глибокого вивчення наукового доробку та особистого знайомства з вченим. Автори підкреслюють, що Дмитро Павлович підготував понад 30 кандидатів історичних наук. Його учні започаткували аграрні симпозиуми, активним учасником яких був професор Д. П. Пойда [15, с. 314–315].

Перші статті Дмитра Павловича були оприлюднені у «Наукових записках Дніпропетровського державного університету». Так, у перший випуск наукових праць історичного факультету ДДУ (1951 р.) увійшла стаття Д. П. Пойди «Крестьянское движение в Екатеринославской губернии накануне крестьянской реформы 1861 года» [1, с. 148; 5]. Її логічним продовженням стали студії «К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 г. в Екатеринославской губернии», «Из истории крестьянского движения на Украине в 70-х гг. XIX ст.», «Из истории крестьянского движения на Украине в 1861–1863 годах», що вийшли у наступних збірниках 1954–1956 рр. [3; 4].

Винятковість таланту Д. П. Пойди полягає у тому, що він стояв у витоків історії Дніпропетровського університету, про які свідчать унікальні матеріали щодо його відкриття у Катеринославі (1918 р.). Розвідка історика, який залучив широке коло джерел та літератури, стала першою працею, в якій розглядалися невідомі раніше факти виникнення університету в Катеринославі, а саме дата заснування вищого навчального закладу, його урочисте відкриття, аналізується статут, дається уявлення щодо викладацького складу і навчального

процесу. Прикметно, що історик не оминає фактів причетності до діяльності Катеринославського університету уряду гетьмана П. Скоропадського, читання курсів з історії України і старожитностей Півдня професором Д. І. Яворницьким [2, с. 31; 12, с. 3–10].

Про високу працездатність та виключну відповідальність у наукових пошуках професора Д. П. Пойди свідчать наступні факти. Під час роботи над монографією «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 г.)», Дмитро Павлович Пойда опрацював матеріали 26 фондів шести українських та російських державних архівів. Загальна кількість джерел, використаних автором у згаданій праці, складала понад 120 назв [11].

Основу творчої лабораторії дослідника становили ґрунтовні праці істориків: М. Дружиніна, І. Забеліна, П. Зайончковського, М. Лещенка, Ф. Лося, В. Пічети, М. Покровського, В. Семевського, Ю. Янсона. Під час роботи над монографією автор використовував книги та періодику (понад 20 назв), більшість яких видавалися у дореволюційну добу (наприклад: «Черный передел» 1880 року, «Вестник финансов» 1900 року, «Вестник Европы» 1905 року). Відомості про українське селянство та його рух автор черпав з журналів та газет, що видавалися на території України («Киевское слово» 1887 року, «Киевлянин» 1881 року, «Зоря» 1883 року).

За тематикою бібліографічний пошук Д. П. Пойди складала праці з історії селянського руху України та Росії, історії народного господарства та літературознавчих студій. Для історика характерне широке залучення статистичних видань різних губерній Російської імперії. Майже усі вони знайшли підтвердження цифровими викладками у текстовому матеріалі.

Одночасно з плідною працею над монографією Дмитро Павлович Пойда підготував низку науково-методичних видань з окремих проблем історії. Він є автором рецензій на такі книги: Є. Дружиніної «Южная Украина в 1800–1825 гг.», І. Книшева «Лицом к огню», М. Лещенка «Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90–ті роки XIX ст.)». Професор Д. П. Пойда виконував обов'язки відповідального редактора наукових збірників, зокрема «Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР» видавництва ДДУ [6; 7; 8].

На нашу думку, постійним читачем наукової бібліотеки Дніпропетровського державного університету Дмитро Павлович Пойда став під час своєї праці на кафедрі (з 1965 р). На жаль, в бібліотеці не зберігся читацький формуляр, але зі спогадів на той час

завідувачем відділом навчальної літератури З. М. Верещак, науковець був завжди ввічливим, доброзичливим, відповідальним читачем, який постійно користувався фондами бібліографічного, наукового, навчального та художнього відділів бібліотеки ДДУ. Як фахівця, увагу Дмитра Павловича Пойди привертала історичні наукові видання, що отримувала бібліотека. Визначну особистість також цікавили стародруки, художні твори та сучасні періодичні видання. Про його енергію та постійний науковий пошук свідчить той факт, що майже у 80-річному віці вчений продовжував плідно працювати над питаннями історичного краєзнавства [14].

Аналізуючи книжкові формуляри монографії «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 г.)», автори дійшли до висновку, що дослідження Д. П. Пойди і на сучасному етапі залишається актуальним при вивченні історії України, викликають інтерес і попит серед читачів наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара.

Протягом 1946–1992 рр. Д. П. Пойда постійно співпрацював з дніпропетровськими бібліотеками. Зауважимо, що у фондах Обласної універсальної бібліотеки зберігається автореферат кандидатської дисертації вченого та найбільш розлогий перелік праць визначного історика [10]. Працюючи в Гірничому інституті, український історик звертався й до його бібліотечного зібрання. Їх співпраця була взаємною, про що свідчать книги, які знаходяться в фондах бібліотеки НГУ [9; 13]. Про тісну та плідну працю науковця у 60–70-х рр. ХХ ст. з Харківським державним університетом свідчить наявність у фондах бібліотеки монографії Д. П. Пойди, отриманої як дарунок.

Дослідницька діяльність Д. П. Пойди потребувала від вченого вивчення широкого кола різноманітної літератури. Крім активної співпраці з бібліотеками міста, він тривалий час збирав власну бібліотеку, історія якої починалася, за словами Д. П. Пойди, у 1939 р. У цю добу книги стали справжніми натхненниками молодого вченого в розширенні власних знань та у викладацькій справі. Загальна кількість видань у власній бібліотеці професора складала понад 300 цінних історичних видань. Аналіз приватного зібрання свідчить, що бібліотека вченого поповнювалася як шляхом придбання, так і дарунків колег та знайомих. Так у 1978 р. колеги подарували Д. П. Пойді один з томів раритетного видання «Великая реформа» (1911 р.), яка стала за словами історика, окрасою його власної бібліотеки.

Бібліотека вченого формувалася за трьома напрямками: аграрна історія, розвиток капіталізму та робітничий рух, букіністичні видання.

За складом бібліотека мала монографії, багатотомні видання, підручники та навчальні посібники. Праці відомих істориків, з якими Д. П. Пойда спілкувався, зберігалися на почесних місцях книжкових полиць його бібліотеки (В. Лаверичев, М. Лещенко, О. Нестеренко, П. Риндзюньський, О. Парасунько). Серед рідкісних видань, які придбав Д. П. Пойда, були різноматичні видання, зокрема «Сборник правительственных распоряжений по военной повинности. Т.5. СПб., 1878» та «Отечественные записки» за 1847 р.

Саме наявність власної бібліотеки дає можливість краще зрозуміти глибину внутрішнього світу визначного українського історика, справжнього подвижника на історичній ниві. Вона стала яскравим проявом світоглядних та наукових досягнень Д. П. Пойди. Наукова спадщина вченого витримала випробування часом. Не викликає сумніву, що книга в його житті та діяльності була своєрідним дороговказом для нових звершень і творчих здобутків. Життєві переконання професора Д.П. Пойди значною мірою визначають слова літературознавця В. Шкловського: «До книжки потрібно ставитись, як до життя, вишукувати в ній точні знання. І йти від книжки до книжки. Адже книга – це тільки шлях».

Бібліографічні посилання

1. История Днепропетровского университета / авт.: В.С. Савчук, С.И. Поляков, А. Б. Шляхов и др. – Днепропетровск, 1993. – 283 с.
2. Історія Дніпропетровського національного університету 1918 – 2003 / гол. ред. проф. М. В. Поляков; наук. ред. проф. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ, 2003. – 308 с.
3. Научные записки Днепропетровского государственного университета. Т. 46. – Днепропетровск, 1954. – 153 с.
4. Научные записки Днепропетровского государственного университета. Т. 56, вып. 4. – Днепропетровск, 1956. – 170 с.
5. Научные записки Днепропетровского государственного университета. Т.ХІ, вып. 1: сборник работ исторического факультета. – Киев, 1951. – 178 с.
6. Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: сб. / отв. ред. проф. Д. П. Пойда – Днепропетровск, 1970. – 202 с.
7. Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: сб. науч. ст. / отв. ред. проф. Д.П. Пойда. – Дніпропетровск, 1975. – 164 с.
8. Методические указания к изучению темы «Отечественная война 1812 года» / сост. д-р ист. наук. проф. Д. П. Пойда. – Днепропетровск, 1988. – 25 с.

9. Пойда Д.П. З історії боротьби українського селянства проти духівництва в дореволюційний час / Д.П. Пойда. – Дніпропетровськ, 1958. – 32 с.
10. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Екатеринославщине в период революционной ситуации в России конца 1850-х – начала 1860-х годов: автореф. канд. ист. наук / Д.П. Пойда. – Днепропетровск, 1949. – 8 с.
11. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) / Д.П. Пойда. – Днепропетровск, 1960. – 487 с.
12. Пойда Д.П. Рожденный Великим Октябрем / Д. П. Пойда // Великая Октябрьская социалистическая революция и строительство коммунизма: темат. сб. / Д.П. Пойда. – Днепропетровск, 1967. – С. 3–10.
13. Пойда Д. П., Поставний В. Є. Роки атакують час. / Д.П. Пойда. – Дніпропетровськ., 1963. – 72 с.
14. Пойда Д. П. Селянські виступи у зв'язку з похованням Т. Г. Шевченка в Каневі / Д.П. Пойда // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 40–49.
15. Пінчук Ю.А. Пойда Дмитро Павлович / Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь // Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. кол. В.А. Смолій. – К., 2011. – Т. 8. – С. 314–315.
16. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 1918 -2008: біограф. довідник / гол. ред. проф. М.В. Поляков; наук. ред. проф. С.І. Світленко. – Дніпропетровськ, 2008. – С.389–391.
17. Професори Національного Гірничого університету, 1899–2002. – Дніпропетровськ, 2002 – С.70.

Надійшла до редколегії 25.09.2016.

УДК 94 (477)(075.8)

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЕЛЯНСТВО В ІНТЕГРАЛЬНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ

Зроблено спробу визначити й критично розглянути з залученням історичних і лінгвістичних аргументів місце селянства в суспільній ієрархії в контексті висунутої автором гіпотези синтетичної (інтегральної) концепції давньоруського феодалізму.

Ключові слова: Давня Русь, наукова гіпотеза, концепція, давньоруський феодалізм, суспільна ієрархія, селянство, смерди, холопи.

Осуществлена попытка определить и критически рассмотреть с привлечением исторических и лингвистических аргументов место

крестьянства в общественной иерархии в контексте выдвинутой автором гипотезы синтетической (интегральной) концепции древнерусского феодализма.

Ключевые слова: Древняя Русь, научная гипотеза, концепция, древнерусский феодализм, общественная иерархия, крестьянство, смерды, холопы.

The article contains an attempt to define with a support of historical and linguistic arguments a place of the peasant in the medieval social hierarchy in a context of synthetic (integral) conception of the Ancient Rus' feudalism proposed by the author of this article.

Key words: the Ancient Rus', scientific hypothesis, conception, the old Russian feudalism, medieval social hierarchy, peasant, "smerds", "holops".

Постановка проблеми. Інтегральна (синтетична, узагальнююча; припустимі також інші типологічно подібні прикметники) концепція давньоруського феодалізму, згідної гіпотези, сформульованої й обґрунтованої нами в низці публікацій [4; 5; див. також: 2], покликана максимально гармонійно поєднати класичні моделі феодалізму – результат наполегливих зусиль історичної науки ХІХ – початку ХХ ст., яка пріоритетними основами для доктринально-категоріального моделювання середньовічного суспільства вважала соціально-економічні чи типологічно близькі до них чинники, і модель, орієнтовану насамперед на інтелектуальні підвалини середньовічної християнської цивілізації, які були визначальними для утворення економічних, суспільних й інших інфраструктур. Селянська верства в обох випадках мала посісти важливе місце в соціальній ієрархії як з огляду на те, що сільські мешканці були найчисельнішою категорією населення (від 90 % і вище), так і як монопольний виробник продуктів харчування й значної долі промислової продукції. Крім того, навіть на тлі загальної тенденції до глузування з селянства з боку світської й духовної еліти як втілення невігластва, забобонів, джерела анархії й криміналу, тим не менше численна селянська маса постійно орієнтувала можновладців не тільки на декларування, а і на практичну реалізацію християнських чеснот щодо любові до ближнього, дбання про вбогих і бідних, суттєво стимулювала місіонерську й просвітницьку роботу церкви.

Метою даної розвідки є визначення місця соціальної категорії селянства в суспільній структурі соціуму Давньої Русі в теоретико-методологічних параметрах інтегральної концепції давньоруського феодалізму, яку сформулював і обґрунтував автор з залученням власне історичних, а також лінгвістичних і теологічних сегментів проблеми. Реалізацію запропонованої мети доцільно розпочати з констатації тієї

обставини, що вивчення середньовічного селянства на рівні сучасних наукових вимог традиційно ускладнено в силу низки об'єктивних обставин, насамперед фрагментарністю, а то і практично повною відсутністю інформації про цю суспільну верству в середньовічних джерелах; не випадково відомий радянський і російський медієвіст Арон Гуревич прямо назвав свою працю 1990 р., присвячену аналізу культури середньовічного західноєвропейського селянства, «Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства» [10]. Безсумнівно, унікальну інформацію щодо ментальності селянства містять проповіді католицьких священників, які були попросту забов'язані в процесі тлумачення прикладів з Біблії чи життя святих, роз'яснення розпоряджень влади та ін. говори на зрозумілому для парафіян рівні, а отже – мали враховувати етнічні, мовні, світоглядні й інші особливості конкретного регіону і суспільного середовища. Отже селянство (точніше – ставлення до нього можновладців) в такий спосіб виступало в ролі свого роду каталізатора стану культурно–духовного здоров'я соціуму, а це, попри стійку «огиду» нобілітету до селян на побутовому чи становому рівні, періодично ставало принциповим, оскільки дві провідні складові християнської ойкумени (католики й православні) перманентно шукали компромат один у одного з метою доведення власних переваг і занепаду опонента; аналогічна ситуація спостерігалася і в стосунках християнства з ісламом, адже останній вмів використовувати зубожіле становище селян–християн для переманювання його за сприятливих геополітичних обставин на мусульманський бік (на теренах Північної Африки, Сицилії, Близького Сходу, Іспанії, Візантії та інших регіонів Балкан, Криму та Південно–Східної Європи), традиційно використовуючи для переманювання соціальні чинники: більш низькі порівняно з християнською владою податки чи позбавлення від таких на певний термін, більш лояльне й гуманне ставлення до християн порівняно з володарями–єдиновірцями тощо.

На рівні вимог класичної моделі феодалізму вивчення середньовічного селянства і його місця в суспільній структурі в теоретико–методологічному й прикладному вимірах практично себе вичерпало; нечисленні дискусії чи окремі розбіжності в інтерпретаціях певних нюансів в текстах джерел чи історіографічних здобутках не змінюють ситуації концептуально, що підтверджується майже повною відсутністю академічних узагальнюючих праць з історії середньовічного селянства за останні три десятиліття (а саме вони, як відомо, є основним показником синтетичних доктринальних змін). Чи не останнім прикладом став авторитетний і до сьогодні тритомник

1985–1986 рр. «История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма» [9] – свого роду «лебедина пісня» радянської медієвістики; в межах даного дослідження представлені й давньоруські сюжети; побіжно зауважимо, що остання узагальнююча праця з історії давньоруського селянства, вийшла друком ще в 40-х рр. минулого століття – йдеться про класичну розвідку Бориса Грекова 1946 р. «Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века» [7]. Певною мірою стимулювала сааме концептуальний інтерес (оскільки прикладні дослідження, зрозуміло, не припинялися) до селянської проблематики дискусія про сутність феодалізму, спровокована працею англійського науковця Сюзан Рейнольдс 1994 р. «Феоуди й васали»; зокрема, згаданий вище Арон Гуревич сформулював власну доктрину щодо існування особливої «середньовічної селянської цивілізації» [11], в якій сконцентрував результати низки власних попередніх тематично близьких досліджень [8; 9; 10].

Згідно запропонованої й обґрунтованої нами синтетичної (інтегральної) моделі феодалізму на місце селянства в соціальній структурі впливали не стільки об'єктивні історичні передумови, географічні, економічні, суспільні, політичні та інші фактори (що, зрозуміло, не викликає заперечень), скільки власне християнські уявлення про структуру соціуму як земне відображення канонізованої концепції Небесної Ієрархії, розробленої Псевдо-Діонісієм Ареопігітом й іншими ранньохристиянськими інтелектуалами. Паралельно з цією універсальною доктриною, яку визнавали й прагнули практично втілити і православні, і католики, останні паралельно послуговувалися також так званою «тричленною» концепцією початку XI ст. єпископів Адальберона Ланського і Герарда Камбрійського соціального устрою, як складалася з «тих, хто молиться», «тих, хто воює» і «тих, хто працює» (до останніх відносилися, поряд з міщанами, і селяни). Смісл цих концепцій, попри їх структурні відмінності, в соціальному вимірі полягав у тому, що порядок на землі вважався боговстановленим, благодатним, сакральним, найменше порушення якого вважалося не просто злочином, а гріхом з усіма відомими вірянам наслідками (епітімія, анафема, навіть, за умови відмови від розкаяння, смертна кара); тож належність до певної суспільної верстви, в тому числі й селянської, за фактом народження вважалася реалізацією Промислу Божого. В такий спосіб середньовічна християнська цивілізація прагнула створити (в ідеалі) гарантії суспільної стабільності й непорушності соціального устрою.

Важливим засобом консервації відповідної форми соціуму, поряд зі системними й скоординованими зусиллями світської й духовної влади) була термінологія, яка використовувалася стосовно назв тих чи інших суспільних груп. Паралельно з хрестильними іменами (біблійних персонажів, святих тощо, які для кожного християнина відіграють роль духовних взірців протягом усього життя), етнонімами, топонімами, мовою молитов і богослужіння, суспільні назви з їх прозорим і зрозумілим навіть невігласу, але, найважливіше, – з приховано-містичним і символічним смислом додатково налаштовували кожного на сумлінне виконання власної соціальної ролі. В цілому така лінгвістична налаштованість відповідала універсальному християнському уявленню про те, що Слово Боже стало Плоттю – Сином Божим, а отже слово, словосполучення, фраза, речення, мова в цілому містять в символічній формі Промисел Божий, обов'язковий для реалізації, а матеріальний світ, відповідно, є втілення потенційно закладеного у мові.

В славістичній медієвістиці склалася стійка традиція дослідження свого роду «церковнослов'янського супроводу» суспільних процесів у Давній Русі, про що переконливо свідчать авторитетні дослідження Р. Цейтлін, О. Львова, Т. Вендіної, О. Конявської, М. Кисельової та ін.; втім, паралельно з цим, так би мовити, класичним підходом порівняно недовго як для наукового напрямку (менше чотирьох десятиліть) існує і підхід, який розглядає активний і творчий вплив саме церковнослов'янської мови як штучного символічного конструкту (який спеціально почав створюватися в середині IX ст., у зв'язку з перемогою іконошанування й реформами патріарха Фотія, для максимально адекватного передавання насамперед для слов'ян сакрального змісту священних текстів) на соціальні процеси (Є. Верещагін, В. Колесов, І. Данилевський, автор цих рядків та ін. [1; 3; 6]). Для нашої теми є принциповим, що сам термін «селянство» (церковнослов'янською мовою – «крест'янство», збережений в сучасній російській) починає фіксуватися тільки наприкінці XV ст. (найперше у 1499 р.), тобто вже за часовими межами Середньовіччя; показово, що оригінальний термін походить від слова «хрест» («кресть» церковнослов'янською), а не «християнин», як нерідко прийнято вважати, чим, безсумнівно, підкреслювався постійний містичний зв'язок кожного селянина з символом страждань і смерті Сина Божого, що мало перманентно налаштовувати на християнські моральні чесноти й сумлінну працю в кожній з суспільних ділянок.

Загальновідомо, що стосовно особисто вільного селянина як вільного члена сільської громади в Давній Русі використовувався термін «смерд», щодо семантики якого дискусії тривають і до сьогодні [13, 162–169], проте найбільш вірогідною версією здається та, яка акцентує на слово «смерд» складається з префіксу «с-» і кореня «мерд». Втім, стосовно останнього протягом майже трьох століть відсутня більш-менш скорегована думка науковців (В. Татищева, А.-Л. Шльоцера, М. Фасмера, В. Мавродіна, Б. Романова, Б. Грекова, О. Львов, Б. Рібакова, В. Колесова та ін.). Згідно нашої гіпотези корінь «мерд» є запозиченням з давньоєврейської мови, з якої, поряд із запозиченнями з давньогрецької й латини (разом – три Святі Мови) і так званими «кальками» (буквальні відтворення слів тільки за допомогою власне слов'янських компонентів: префіксів, коренів, суфіксів тощо), до церковнослов'янської були зроблені численні «ін'єкції»; давньоєврейською «мерд» (מרד) буквально означає «повставати», «підняти повстання», але, якщо врахувати значення такого ключового поняття юдаїзму, як Ізраїль (יִשְׂרָאֵל; друге ім'я Якова – родоначальника дванадцяти Колін Ізраїлевих, назва країни і народу одночасно в реальному й містичному вимірах) – дослівно «богоборець», то стає очевидним, що в обох випадках йдеться не про атеїзм чи виступ проти Бога, а про повстання проти гріха, спокус мирського, тваринного, диявольського в людині, а також про боротьбу за Бога і разом з Богом.

Якщо соціальний термін «смерд» використовувався виключно стосовно представників особисто незалежного селянства в цілому й членів сільської громади зокрема, то термін «холоп» має набагато ширший семантичний діапазон, адже, в залежності від ситуації чи контексту, застосовувався і щодо молодих членів суспільства (звідки в більшості слов'янських мов ним позначаються молоді люди), і до усіх підданих монарха незалежно від міри залежності (в державній традиції Московської Русі й Російського царства – до всіх крім великого князя чи, з 1547 р., царя й членів їх родин). Показово також, що з давньоруських часів терміни «холоп» і «раб» розглядалися як фактично тотожні, проте не слід переоцінювати їх рівень «невільництва»: великою помилкою, поширеною і до сьогодні, залишається думка, що наведені категорії стосуються абсолютно безправних суспільних категорій; по-перше, насправді усі християни, як відомо, незалежно від соціального статусу, є рабами Божими, а по-друге, слово раб до церковнослов'янської мови запозичений з давньоєврейської (עֶבֶד), в якій він означав власне «раба Божого» і священнослужителя (звідки, власне, єврейські «ребе» і «раввин»). До

речі, в католицькій традиції латиною *servus* значить, насамперед, слугу, служителя, а не невільника, і застосовується, зокрема, до римських пап, які є «слугами слуг Божих», чи, в теологічному сенсі, «рабами рабів Божих». Крім того, юдейську, християнську й мусульманську релігії об'єднає спільна концепція, що свобода і воля є абсолютним і необмеженим Даром Божим (до речі, покарання «обмеженням волі» з'явилося в Європі тільки наприкінці XVIII ст. в часи Великої французької революції), а отже поширені в світській історичній науці уявлення про повну залежність і безправ'я нижніх верств суспільства, в тому числі й селянства, вимагає принципового перегляду з урахуванням притаманних Середньовіччю рис в насамперед духовній сфері, яка була визначальною для решти інших складових суспільної активності людей як з категорії «тих, хто працює», так і «тих, хто воює», і «тих, хто молиться», при чому на двох останніх відповідальності було найбільше.

Висновки. Таким чином, якщо прийняти в якості гіпотези висунуту й обгрунтовану нами концепцію давньоруського феодалізму, хрестоматійні для медієвістики соціальні сюжети й предметні області, які мають тривалу історіографічну традицію, можуть суттєво розширити дослідницькі обрії і отримати нові стимули на підґрунті не декларативного, як це нерідко буває, коли автори говорять про притримання принципу історизму, а реально максимально повного врахування притаманних Середньовіччю світоглядних особливостей, серед яких визначальними були релігійно–містичні. Згідно останнім, більш вагомими, порівняно з суспільно–економічними факторами, були ті, які зосереджувалися в мові богослужіння, словесно оформлених іменах людей, етнонімах і топонімах, назвах соціальних категорій і інших лінгвістичних реаліях суспільного життя, які, згідно християнської містично–символічної доктрини про присутність в кожному слові Промислу Божого, містили моральні й суспільні поведінкові взірці, обов'язкові для кожного члена соціуму незалежно від походження й майнового статусу.

Бібліографічні посилання

1. Виноградов Г. М. Біблійне підґрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: міжвуз. зб. наук. пр. – Д.: Наука і освіта, 2003. – Вип. 23. – С. 159–161.
2. Виноградов, Г. М. Витоки та інтелектуальний зміст концепції «середньовічної селянської цивілізації»: А. Гуревич vs. В. Рьозенер та К. Уїкхем / Г. М. Виноградов // Рідне село в історичній долі України: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: Кобець А. С. (відп. ред.) та ін. – Д.: Придніпров'я, 2013. –

Вип. 5: Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Рідне село в історичній долі України». – С. 103 – 110.

3. Виноградов Г. М. Лінгвістична складова джерелознавчого аналізу в сучасній славістичній медієвістиці / Г. М. Виноградов // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія» / відп. ред. Пасічник І. Д. – Серія «Історичні науки». – 2009. – Вип. 14. – С. 329 – 336.

4. Виногадов, Г. М. Пасинок Клію: об'єктивні та суб'єктивні причини концептуальної невизначеності давньоруського феодалізму / Г. М. Виноградов // Наук. зап. Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / ред. кол.: Г. В. Папакін (голов. ред.) та ін. – К.: Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015. – Т.30. – С. 33–62.

5. Виноградов, Г. М. Посібник до вивчення курсу «Давня та нова історія України» (Інтелектуальна модель давньоруського феодалізму) / Г. М. Виноградов. – Д.: РВВ ДНУ, 2016. – 36 с.

6. Виноградов, Г. М. Середньовічна християнська цивілізація як богословсько-лінгвістична модель / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / ред. кол.: Капітон В.П. (гол. ред.) та ін. – Д.: ДДФА, 2014. – Вип. 40. – С. 6–16.

7. Греков, Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века / Б. Д. Греков. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 959 с.

8. Гуревич, А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века) / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1989. – 367 с.

9. Гуревич, А. Я. Проблемы средневековой народной культуры [Текст] / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1981. – 359 с.

10. Гуревич, А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.

11. Гуревич, А. Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации / А. Я. Гуревич // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 2006. – Вып. 2006 г.: Феодализм перед судом историков. – С. 11–49.

12. История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. – М.: Наука, 1985. – Т. 1: Формирование феодально-зависимого крестьянства. – 608 с.; М.: Наука, 1986. – Т. 2: Крестьянство Европы в период развитого феодализма. – 694 с.; М.: Наука, 1986. – Т. 3: Крестьянство Европы в период разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений. – 591 с.

13. Колесов, В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 312 с.

Надійшла до редколегії 20.10.2016.

ОРЕНДНІ ВІДНОСИНИ МІЖ КЛІРОМ І МИРЯНАМИ ВОЛИНІ ТА КИЇВЩИНИ ЗА СИГІЗМУНДА II АВГУСТА

У статті міститься визначення особливостей права патронату між світськими та духовними станами Волині та Київщини в такій специфічній формі як оренда землі, що стала одним з проявів кризи патронатних взаємин та поступового занепаду цього виду права за правління Сигізмунда II Августа. Адже оренда як звичайний земельний акт зводила патронатні пожалування для відновлення занепадаючих церковних володінь до їх відвертого експлуатування заради власної вигоди.

Ключові слова: оренда, патронат, церковні маєтності, Сигізмунд II Август.

В статье содержится определение особенностей права патроната между светскими и духовными сословиями Волыни и Киевщины в такой специфической форме как аренда земли, которая стала одним из проявлений кризиса патронатных отношений и постепенного упадка этого вида права в времена правления Сигизмунда II Августа. Ведь аренда как обычный земельный акт сводила патронатные пожалования для восстановления упадочных церковных владений к их откровенной эксплуатации ради собственной выгоды.

Ключевые слова: оренда, патронат, церковные владения, Сигизмунд II Август.

The article contains the definition of the features of the right of patronage between the secular and spiritual estates of Volyn and Kyiv region in such a specific form as land rent, what became one of the manifestations of the crisis of patronage relations and the gradual decline of this type of law during the 2nd half of XVI century. After all, in the reign of Sigismund II Augustus aristocratic organized households of Church could subsist only under strong proprietors, whom was mainly secular patrons. In the nearest future this proprietors began to abuse their rights: the king couldn't interfered in rent deals as the highest secular patron, Church lands could be given to people of other faiths etc. Also the periodicity of rent deals became very quickly growing from the reign of Sigismund I to the reign of Sigismund II Augustus. As the patronage rent deals became concluded with not noble estates. That's why renting land as a ordinary act was drove from foster award the restoration of the declining Church estates to their blatant exploitation for their own benefit.

Keywords: rent, patronage, ecclesiastical possessions, Sigismund II Augustus

Перша половина XVI століття – період становлення феодальних господарських комплексів, їх правового закріплення та зародження альтернативних форм господарювання. Ці процеси відбувались на тлі уповільнення темпів економічного розвитку із посиленням системи визискування («друге видання панщини») та перешкод у формуванні єдиного загальнодержавного ринку [13, с. 16, 23]. Тому майнове питання стало чи не найосновнішим серед духовних еліт, оскільки прибутки з маєтностей могли давати можливості для подальшого розвитку Церкви. Одним з ключових аспектів господарського розвитку ставало вміле трактування та використання права патронату, яке дозволяло без особливих фінансових вливань з боку Церкви отримувати значні прибутки від пастви. Це супроводжувалось передачею певних юридичних прав чи церковних маєтностей для їх відбудови. На практиці такі дії швидко перетворювались з релігійного ентузіазму щодо розбудови своєї віри до суто матеріальних прагнень збагачення. Не дарма С. Голубев зазначав, що патронату стали домагатись лише заради «скорой и верной наживы», тобто самі подавці були зайняті виключно «вопросами о церковных имениях» [5, с. 245].

Особливо гостро проблема патронату виявляється з часів правління Сигізмунда II Августа й обумовлюється відсутністю писаних вимог до патронів та все більшим зіштовхуванням двох тенденцій – зародження буржуазних форм господарювання із одночасним посиленням традиційного ладу [13, с. 26]. З одного боку, вплив ідей Відродження з їх раціональним ставленням до світу сприяв збільшенню економічних знань, через що церковні землі ставали вагомими постачальниками збіжжя на внутрішній ринок трав, меду, воску та інших товарів. А з іншого, аристократичне господарство, до якого можна віднести й церковні землеволодіння держави Ягеллонів, були маєтностями, де в господарюючій масі більшість складали господарчі об'єкти, що вимушені підпорядковуватися постановам або працювати на небагатьох суб'єктів. Господарчими суб'єктами в церковному землеволодінні виступали очільники окремих об'єднань (митрополити, архімандрити), які були наділені значною владою та багатством аби могли привести до залежності від себе велику кількість працюючих [9, с. 66]. Тим більше, що Церква виступала інститутом оподаткування місцевого населення, стягнення мита з постійних мешканців власних земель та приїжджих задля своєї розбудови [13, с. 303].

Подібний змішаний господарчий устрій мав різні види свого існування, оскільки зв'язок між господарчими суб'єктами та об'єктами

проходив або шляхом підкорення або на основі вільної згоди. В ідеальному ж варіанті право патронату допускало лише договірну форму взаємодії, аби якомога простіше виокремити елемент насилля з суспільства, пов'язаний з проблемами власності. Здебільшого на таких умовах до самодостатнього у господарчому плані союзу кліриків, ще з часів Сигізмунда I, вступали чужі – світські патрони, що вело до розвитку господарств: активізується виготовлення культових речей, а відновлені монастирі стають місцем перепочинку купецьких караванів, центрами млинарства та проведення ярмарків [13, с. 49].

Виступаючи як одне з джерел патронату, духовенство свідомо йшло на ризик можливого порушення певних канонічних норм задля господарчого розвитку своїх володінь. Передусім порушення стосувалось 42-го правила Карфагенського Собору, за яким «єпископам не позволительно продавати церковныя земли, без ведома Собора или своих пресвитеров. Того ради, кроме нужды, и епископу не позволительно расточати вещи, находящиися в церковной описи» [11]. Те саме стосувалось й можливого подальшого перекупу церковного майна, бо згідно 12-го правила VII Вселенського Собору Отці постановили: «Аще...и властелин перекупит землю у клирика, или земледельца, то и в сем случае продажа да будет недействительна, и проданное да будет возвращено епископии, или монастырю, а епископ, или игумен, тако поступающий, да будет изгнан» [11]. Але інколи відбувались подібні відступи, бо норми канонічного права носили лише рекомендаційний характер. Одним з прикладів таких порушень прав слугує віддача владикою володимирським та берестецьким Йосипом церковного маєтку Десятини пану М. Козинському з дружиною «на вечност» [2, с. 112; 10, с. 373].

За правління Сигізмунда II духовенство все частіше встановлювало інші, більш прийнятні для Церкви та не заборонені канонічним правом орендні відносини з мирянами. При цьому слід враховувати, що «жадная аренда не ест застава, ани посесыя, одно каждый арантар, яко врядник мает быти разумян и почитан» [8, с. 113]. Тобто орендатор мав певні виключні права та обов'язки, що могли і не регламентуватись владою. Порівнюючи акти оренди за правління Сигізмунда I та його сина, можна виявити певну закономірність. У першій половині століття акти здійснювались за негласної підтримки верховного духовного патрону та письмового підтвердження верховного світського патрону держави. Так було з оформленням разом з орендою патронатних взаємин лише після підтвердження Сигізмундом I Старим у 1514 р., коли владика володимирський Пафнутій віддав дворище церковне в Хмельові зем'янину

Я. Жасковському за умови «по сту грошей ко церкви Божое и Пречистое Богоматери» платив усім володимирським владикам [1, с. 150].

Натомість в часи Сигізмунда II Августа кількість орендних відносин частішає й поступово вислизає навіть з-під контролю верховних світських патронів (особливо щодо прав втручання в земельні обробки). Яскраво ілюструє таке твердження випадок 1555 р., коли Сигізмунд II Август не міг заборонити владіці Івану Борзобогатому Красенському надавати маєтки своїм родичам, бо він віддавав їх у оренду, що не порушувало ані церковне, ані світське право [4, с. 172].

За нового короля терміни оренди церковних земель починають зростати від «живота» до довічної оренди. Підтвердженням цьому є лист 1563 р., яким владика Марко Жоравницький повідомив замковий уряд про передачу в оренду князеві І. Чорторийському Медківське церковне дворище з щорічною виплатою 5 кіп грошей литовських на соборну церкву Івана Богослова в Луцьку, що було підтверджено королем та розповсюджено й на нащадків князя [3, с. 58].

Загальна концепція переходу до суто матеріальних інтересів сімей патронів чи кліриків, вело до прецедентів, коли церковні землі могли отримувати не лише віруючі християни, але й представники інших конфесій. Цікавим актом тут виступає надання князями Сангушками у оренду Йосипу Абрамовичу, якому передався Перемильський «монастир святого Івана Кушника, со всім, шток нему прислухаєт» [6, с. 299]. В подальшому такі акти передачі ставали приводом до оскаржень та сутичок, як було з відібранням млинів єпископом володимирським і берестейським Феодосієм у єврея Айзака Давидовича [12, с. 331].

Орендарство на кінець правління Сигізмунда II стало переходити до більш нижчих ланок суспільної ієрархії. Так, орендарями із мінімальними патронськими правами виступали вже навіть селяни, про що свідчить випадок 1568 р., коли протоієрей церкви св. Василя в Овручі віддав селянам Даниловичам Тристянецьке урвище за умови віддавати щорічно по 10 відер меду [7, с. 52].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що на середину XVI ст. аристократично організовані самодостатні церковні господарства могли існувати лише тоді, коли один власник мав владу та багатство аби привести їх до ладу. При слабкості церковної структури такими господарями ставали патрони-орендарі, основною ціллю яких було піклування про розвиток церковних маєтностей заради власної духовності. В подальшому нівелювання норм патронату на Волині та

Київщині зводилось до того, що саме церковне майно ставало «суб'єктом права на свої имущества» [4, с. 183–184]. А масштаб орендних оборудок ширився не лише між світськими та духовними елітами, але й на більш нижчі прошарки населення різного віросповідання, що в подальшому ставало причиною загострення та конфліктів на релігійній основі вже за правління наступних королів.

Бібліографічні посилання

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе (Далее – АЮЗР). – Ч.8.– Т. IV. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. – К.: Тип. С. Кульженко, 1907. – 769 с.
2. АЮЗР. – Ч.8.– Т. VI. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. – К.: Тип. С. Кульженко, 1911. – 624 с.
3. Блануца А. Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: Джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти / А. Блануца // УІЖ. – Вип. 1. (№490). – 2010. – С. 52–65.
4. Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России / М. Владимирский-Буданов / АЮЗР. – Ч.8.– Т. IV. – К.: Тип. С. Кульженко, 1907. – С. 1–224.
5. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования / С. Голубев. – Т. 1. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1883. – 559 с.
6. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі / С. Горін. – К.: Києво-Могилянська академія, 2012. – 560 с.
7. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией В. Антоновича и К. Козловского / Сост. В. Антонович, К. Козловский. – К.: Университетская типография, 1868. – 163 с.
8. Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) / А. Заяць // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Випуск 37. – Част. 1. – Л., 2002. – С. 103–21.
9. Зомбарт В. Строй хозяйственной жизни / В. Зомбарт. Избранные работы. – М.: Территория будущего, 2005. – С. 23–139.
10. Луцька замкова книга 1560-1561 / Підг. В. Мойсеєнко та В. Поліщук. – Луцьк: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України, 2013. – 736 с.
11. Никодим Милаш. Правила Поместных Соборов с толкованиями [Электронный ресурс] / Никодим Милаш. Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Nikodim_Milash/pravila-pomestnyh-soborov-s-tolkovanijami

12. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. – К.: Фенікс, 2014. – 776 с.

13. Чуткий А. Нариси з економічної історії України. Книга 2. Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.) / А. Чуткий. – К.: Темпора, 2015. – 368 с.

Надійшла до редколегії 10.09.2016.

УДК 94(477) «17/18»

Г. К. Швидько

Національний гірничий університет

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА ФАБРИЧНИХ СЕЛЯН СУРСЬКОЇ СЛОБОДИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

В статті розглядаються умови життя і особливості господарства селян Сурської слободи, приписаних до Катеринославської казенно-суконної фабрики наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Ключові слова: фабрика, землеволодіння, побут, хліборобство, харчове забезпечення.

В статье рассматриваются условия жизни и особенности хозяйства крестьян Сурской слободы, приписанных к Екатеринославской казённой суконной фабрике в конце XVIII – начале XIX в.

Ключевые слова: фабрика, землевладение, быт, хлебопашество, продовольственное обеспечение.

The conditions of life and peculiarities of household of Sursk settlement peasants assigned to Katerinoslav state-owned cloth factory in late 18th – early 19th century are considered in the article.

Key words: factory, landowning, every-day life, arable farming, food supplies.

Вже майже століття об'єктом вивчення є Катеринославська казенна суконна фабрика, перше і за часом виникнення і найбільше підприємство на Півдні України, що на початку XIX ст. входило до трійки казенних фабрик Російської імперії. Проте досі це вивчення залишається фрагментарним.

Метою даної історичної розвідки є з'ясування умов переселення з білоруського містечка Дубровни до Катеринослава значної кількості приписних фабричних селян, які проживали в 15 верстах від фабрики в

новоутвореній ними Сурській слободі, а також початкового стану їх облаштування і господарювання.

Про історію Сурської слободи в працях з історії краю та історії казенної фабрики згадується лише побіжно [1; 9]. В опублікованих джерелах також зустрічаємо лише випадкові і малоінформативні згадки. Проте в архівах збереглися джерела, які дозволяють дещо повніше висвітлити історію переселення та організацію господарства селян-переселенців Сурської слободи. Зокрема вони зосереджені у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [2] та Державному архіву Дніпропетровської області [4; 5; 8]. Вони і склали джерельну базу для даної наукової праці.

Катеринославська казенна суконна фабрика під такою назвою з'явилася у другій половині 80-х рр. XVIII ст. у білоруському володінні князя Г. О. Потьомкіна і була призначена для переведення до міста Катеринослава, котре тільки почало будуватися як губернський центр. Після його смерті фабрику придбала казна для забезпечення сукном потреб російської армії.

Рішення про переведення фабрики із Дубровни до Катеринослава було прийнято урядом ще в 1792 р., проте лише через рік, 30 травня 1793 р., були розроблені реальні заходи по організації даної справи. В іменному указі з цього приводу говорилося і про селян, облаштування життя яких на новому місці було дещо складнішим, ніж власне робітників фабрики, бо передбачало обробіток ними землі, тобто, утримання сімей за свій кошт.

Катеринославському губернатору В. В. Каховському наказувалося до червня наступного року завершити підготовку виробничих приміщень фабрики і житлових будинків для робітників. У цьому пункті зазначено: «Подібно тому підготувати він повинен до того часу і селянське для розташування всіх їх сімей поселення на окремо визначений для них родючій ділянці землі, зорати її найнятими за тамошніми звичаями плугами відповідне кількості душ число десятин, для засівання восени озимим, а весною яровим хлібним насінням, під наглядом спеціально визначеного і старанного пристава, який розуміється в хліборобстві, взявши посівне насіння із громадських складів («магазинів»), з поверненням його після жнив; і хоч ці селяни через розпродаж в Білорусії того хлібного зерна, яким би мали засіяти на нинішніх місцях восени і весною, і такими цінами, які вдвічі вищі проти катеринославських, можуть на новому місці до жнив посіяного для них хліба без труднощів себе прогодувати; якщо ж поміж ними знайдуться такі бідні, що самі не зможуть себе

прогодувати в цей короткий час, то губернатор повинен після прибуття туди вказаних селян вивчити спроможність кожної сім'ї, і тим із них, хто не зможе без допомоги прохарчуватися до жнив, наказати відпустити із тих же магазинів необхідної кількості хліба з поверненням його не в один рік, а скільки для цього треба буде їм часу в залежності від їх господарства, але так, щоб через таких неімущих казна не мала значних втрат» [7, с. 432].

Підготовка селян до переселення розпочалася взимку 1794 р. Їм потрібно було розпродати господарство, те, чого не могли забрати з собою в далеку дорогу. Очевидно, спочатку передбачалося, що кріпосні люди повинні були його просто залишити. 20 лютого управляючий фабрикою Яків Герман писав у листі до директора П.І. Ліпранді, який знаходився у Москві, щодо цього: «А мужики і баби, якщо заборонити їм продати свої будинки та худобу, а інші й того не мають, то підуть старцювати, бо ніякої фабричної роботи не навчені, окрім хліборобської та з сокирою [тобто рубати ліс – Г.Ш.], та й то не всі» [5, арк. 95].

Вирушили переселенці в дорогу на початку травня 1794 р. і добиралися до Катеринослава своїм ходом два місяці. Якщо драматична історія переселення майна фабрики та майстрових людей, які рухалися водним шляхом, зафіксована у рапортах фабричного ревізора Остафія Шпігельберга, то про рух селян до місця призначення відомостей не знайдено. 16 липня посадовець Катеринославської казенної палати писав у листі до П. І. Ліпранді: «Стосовно фабричних селян даю вам знати, що вони прибули чотирма партіями і розташовані на квартирах в казенних прибережних поселеннях Катеринославського повіту, доки для них будуть збудовані будинки на відведеній землі, спішне спорудження яких доручено інженеру прапорщику Солодухіну» [8, арк. 47]. Отже, коли селяни прибули, хати для них ще не були готові. Далі в листі говориться: «Через це в період проживання цих селян на квартирах внаслідок непідготовленого для них хліба для харчування із запасних магазинів, вони будуть отримувати харчі від господарів, у яких проживають, за визначену казною плату; а щоб не було гультяйства, дозволено їм заробляти на харчі на вільних роботах. Для зняття ж урожаю з посіяного для них казенного хліба, наказано відрядити з кожної партії по тридцять, а всього 120 чоловік, які будуть отримувати провіант із запасних магазинів від директора економії і кавалера Корбе, якому ще покійний правитель намісництва [В.В. Каховський – Г.Ш.] розпорядився відпустити із тих магазинів посівний хліб [Там само].

15 жовтня 1795 р. щойно призначений директором Катеринославської казенної суконної фабрики Ф.І. Кнорінг, ознайомившись із станом справ у Сурській слободі, написав рапорт правителю Катеринославського намісництва Й.І. Хорвату [4]. Цей документ досить інформативний. Кнорінг дізнався, що більшість дубровенських селян мала коней і «переїхала сюди власним коштом без будь-якої від казни допомоги на необхідні дорожні витрати. Інші для переїзду отримали від казни коней».

Оскільки на новому місці для переселенців ще не були готові житла, їх поселили тимчасово в хатах селян навколишніх сіл. Для переселенців відведено було близько 8-ми тисяч десятин землі, але її треба було обробити і засіяти восени та весною. Передбачлива місцева влада організувала засівання частини відведених земель житом, аби підготувати для селян посівний фонд. Але сіяти ярові було вже пізно. Дехто спромігся свою ниву засіяти, але урожаю не отримав. Вирощене в 1793 р. посівне збіжжя поділили між селянськими сім'ями, кожній із яких дісталось по півтори копни, чого їм вистачило лише до нового урожаю (тобто 1795 р.) і то не всім, зокрема, великим сім'ям засіяти свій наділ було нічим.

Новоприбульцям, підселеним до селян, місцева влада змушена була надати допомогу у вигляді продуктів (хлібних припасів) та корму (сіна, фуражу) для коней на зиму. Але, з'ясується, що тієї допомоги було недостатньо: «...і такими тривалими і немислимими за їх становищем і дороговизною витратами вкінце дійшли до того, що, будучи не в змозі прогодувати своїх коней і самих себе, більшу частину їх продали за безцінь, а деякі (коні) від голоду здохли... Це призвело до того, що майже всі великі родини мали одного коня або зовсім не мали, а тому польової роботи вони не можуть виконувати [4, арк. 80].

Отже селяни з Дубровни до Катеринослава добиралися за свій кошт, втратили багато коней і фактично не мали посівного зерна, щоб засіяти свої наділи весною 1795 р. Та це була лише частина труднощів, з якими довелося зіткнутися переселенцям.

Збудовані для переселенців 285 хат були непридатні для проживання. Їх треба було ще обмазати, але у підрядчика селяни змушені були їх прийняти, вирахувавши з належної йому за роботу плати по 2 карбованці з однієї хати (570 крб.). Селяни самі повинні були зробити обмазку своїх хат, але вселитися в них не могли, доки глина добре не висохне. Ф.І. Кнорінг у рапорті зазначає: «На цих, зроблених підрядчиком будинках дахи зовсім непридатні і їх належить перекривати» [Там само].

Крім того, у поселенні не були викопані колодязі, що створило проблему питної води: «Ці люди не звикли до іншої води, котра до того ж влітку почала цвісти, і за відсутності колодязів повинні були вживати воду із річки Сури для приготування їжі, а через бідність багато людей захворіли на лихоманку, і ця хвороба так серед них поширилася, що на їх лікування було витрачено мною багато ліків [з фабричної аптеки – Г.Ш.]». Тому приписних до фабрики селян не вдалося залучити до робіт на самій фабриці, аби прискорити введення її в дію.

У зв'язку з таким становищем селян Сурської слободи директор фабрики просив Й.І. Хорвата допомогти провіантом до нового врожаю. Кнорінг також зазначив, що відведених для переселенців 8-ми тисяч десятин землі недостатньо для повноцінного господарювання новоприбулих селян. Додатковий земельний ресурс для розширення землеволодіння слободи Сурської він бачив у частині вигінної землі жителів містечка Нові Кайдаки, яке тоді за височайшим указом було приєднано до Катеринослава. Він пише у рапорті: «З огляду на це селяни просять... оскільки кайдацька земля суміжна з тією, на якій вони поселені, наказати відвести їм, аби вони могли організувати потрібне число полів і сінокосів у відповідності із числом душ. Для підтримки цих селян і наступної весни засівання полів іншого способу не нахожу... [як просити] взимку купити для засівання ярового хліба зерна з поверненням його після збору урожаю, а також через те, що вони при переселенні утримували себе власним коштом і на заведення господарства нічого не отримали, крім невеликої кількості насіння, наказати, якщо це можливо, для найбільш бідних селян купити коней» [4, арк. 81].

Селяни Сурської слободи, як і фабричні робітники, багато років були боржниками держави. Опис директором Кнорінгом стану селянського господарства осені 1795 р. отримав своє продовження рівно через два роки. У вересні 1797 р. директор направив «Повідомлення» катеринославському земському справнику Антонову на його вимогу про стягнення з робітників і селян заборгованих ними хліба і грошей. У ньому Кнорінг згадує ситуацію дворічної давності і реакцію на свій рапорт, поданий тоді Й.І. Хорвату: «... просив про належне утримання тих селян і про допомогу в засіянні землі, на що отримав розпорядження взяти хліб із запасних магазинів, з відшкодуванням хліба з майбутнього врожаю, але з вирахуванням грошей із заробітної плати на фабриці, – 1800 четвертей, а посівне зерно мені було наказано їм купити, на що були взяті гроші із фабричного капіталу» [Там само]. Як видно з документу, селяни

повинні були платити до державної казни подушні гроші і хліб, а також постачати рекрутів, як і фабричні робітники.

У «Повідомленні» розкриваються наслідки рапорту директора на ім'я Й.І. Хорвата: «І на те послідувало мені... розпорядження, що... всі грошові і хлібні недоїмки та податки фабричних людей і селян по височайшому іменному указу скасовані, більше того, вони звільнені від всіх казенних податків і постачання рекрутів від часу переселення селян до Катеринослава на 10 років, аби селяни могли відновити своє господарство і в подальшому бути корисними фабрикам» [3, арк. 69]. Скасовані податки тоді склали 40 четвертей і 2 четверики муки, 2 четверті, 4 четверики і 2 гарнці круп. Директор зауважив, що селяни ніяк не в змозі були повернути борги, які «висіли» на балансі фабрики. Його підсумкове судження було категоричною оцінкою матеріального стану як підвладних селян, так і самої фабрики: «З причини відсутності готівкових грошей на фабриці я не маю можливості той хліб купити і повернути [казні – Г.Ш.], про що вашому благодію для донесення начальству цим повідомляю» [Там само].

На рапорт директора Ф.І. Кнорінга вже наступного дня була отримана відповідь з повідомленням, що кому належить віддано розпорядження про відпуск для селян Сурської слободи необхідної кількості хліба з умовою його повернення з урожаю наступного року. Крім того, неімущим людям передбачалося купити коней для підтримки їх господарства, проте, з умовою: «...через два роки, вони повинні витрачені на купівлю коней гроші повернути» [Там само].

Правитель намісництва відреагував і на питання необхідності ремонту дахів будинків, на що не було грошей. Стосовно прохання про розширення землеволодіння Й.І. Хорват пообіцяв вивчити питання і знайти можливість для задоволення цього прохання. Але їх землеволодіння не було розширено.

Досить цікавим виявився наступний рапорт Ф.І. Кнорінга у продовження вирішення питання про допомогу селянському господарству, поданий 22 жовтня 1795 р. [Звертаємо увагу на оперативність офіційного листування і вирішення справи – Г.Ш.]. Він пише, що зробив розрахунки про кількість неімущих у слободі. Виявилось, що «таких неімущих було 1000 душ обох статей, в тому числі малолітніх 400 душ, для яких з листопада по серпень місяць наступного 1796 р., до жнив, потрібно продовольства: муки, з розрахунку на дорослого в місяць по 2, а на малолітніх по 1 четверику, до 1800 четвертей...» [8, арк. 49].

З подальшого листування видно, що в новокайдацькому магазині провіанту для підтримки неімущих фабричних селян Сурської слободи

було недостатньо, тому довелося його доставляти з Кременчука і Костянтинограда.

Проте ця оперативна «рятивна акція» щодо тяжкого становища селян-переселенців не вирішила проблему, як і надані їм царським указом пільги, на які далеко не завжди зважали.

Напередодні ліквідації суконної фабрики в Сурській слободі за ревізією 1834 р. нарахувалося 1137 ревізьких душ обох статей. Повинності фабричних селян визначалися тоді таким чином. Селяни «займалися до 835 року почергово при фабриці чорними роботами і ручним прядінням простої пряжі на покромки, а оскільки відволіканням від своїх господарств і польових робіт для чорних робіт при фабриці їх стан помітно постраждав, а ручну пряжу шерсті зручніше і краще виготовляти машинами на приводах при фабриці, на якій для цього достатньо людей, то від вказаного року від цього заняття вони звільнені і займаються лише хліборобством» [2, спр. V, арк. 199].

Стосовно стану господарства селян зазначено, що «вони не мають ніяких хлібних запасів» і утримуються дотаціями казни (через фабрику): «Частину цих грошей із своїх заробітків вони повернули, але на них ще залишається боргу 65 459 крб. 9 коп.» У неврожайні 1833 та 1834 роки вони втратили багато робочої худоби і опинилися у стані великої бідності, так що казні довелося давати їм позику на купівлю робочої худоби. У врожайному 1835 р. їм вдалося повернути борг за позику. Тоді у них нараховувалося вже робочих волів 388 і робочих коней 82. Останні відомості про стан селянського господарства наступні: «На нинішній рік посіви хліба, здійсненого індивідуально селянами становлять: озимих 207 десятин, ярових 233 дес. та для спільного запасу озимого 150 дес. і ярового 15 десятин з розрахунку на середній урожай громадського хліба буде зібрано більше двох тисяч четвертей, власними ж посівами та городиною вони забезпечуть себе продовольством. Нині селяни Сурської слободи проживають у 207 дворах з хатами і мають у власності 20 млинів» [2, арк. 200].

Історія фабричних селян завершилася одночасно з закриттям фабрики за височайшим повелінням 2 листопада 1835 р. про ліквідацію Катеринославської казенної суконної фабрики і передачу її нерухомого майна та робітників у відомство Департаменту військових поселень. Селяни Сурської слободи за спільним розпорядженням міністра фінансів та військового міністра були передані безпосередньо у підпорядкування Катеринославської казенної палати [6]. Фактично вони стали державними селянами, отримавши можливість найматися

на промислові підприємства, кількість яких збільшилася. Судячи з усього, тоді їх господарство все ж таки було головним засобом колишніх приписних до фабрики селян.

Бібліографічні посилання

1. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М.: Наука, 1959. – 280 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 384 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 215 с.
2. Записка про Катеринославську казенну суконну фабрику // Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. V / Одеське товариство історії та старожитностей. – Оп. 1. – Спр. 462–612 (Суцільна пагінація). – 332 арк.
3. Журнал вихідних паперів за 1797 р. // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 741. Катеринославська казенна суконна фабрика. – Оп. 1. – Спр. 36. – 142 арк.
4. Копії документів за 1776–1795 рр. // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 4540. Дніпропетровська обласна редакційна колегія «Історія міст і сіл Української РСР». – Оп. 1. – Спр. 1044-б. – 152 арк.
5. Листи на ім'я директора фабрики // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 741. Катеринославська казенна суконна фабрика. – Оп. 1. – Спр. 5. – 127 арк.
6. Объявление // Екатеринославские губернские ведомости. – 1838. – № 22. – 3 июня.
7. Полное собрание законов Российской империи. – Спб. – Т. 23. – 974 с.
8. Рапорти на ім'я директора фабрики // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 741. Катеринославська казенна суконна фабрика. – Оп. 1. – Спр. 18. – 78 арк.
9. Швидько Г.К. Директори Катеринославської казенної суконної фабрики (кінець XVIII – 30-ті роки XIX ст.) // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2016. – Вип. 12. – С. 38-56.
10. Яворницький Дмитро. До історії Степової України. Зб. док. – Дн.: Січ, 2004. (За вид. 1929 р.). – 443 с.

Надійшло до редакції 14.10.2016.

**ЧОМУ СЕЛЯНИ БІДНІ:
РОЗДУМИ УКРАЇНСЬКИХ ПОМІЩИКІВ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.**

У статті проаналізовано уявлення дворян-поміщиків українських регіонів Російської імперії про причини бідності селянства, що сприймалося як суттєва перешкода для економічного розвитку в умовах модернізації. У центрі уваги економічних письменників опинилися проблеми трудової етики, способу життя, вдачі селян, а також відповідальності дворянства.

Ключові слова: селянське питання, кріпосне право, дворянство, модернізація, економічна думка, Україна, Російська імперія.

В статті проаналізовані представлення помещичього дворянства українських регіонів Російської імперії о причинах бідности крестьян, что в условиях модернизации воспринималось как существенная преграда для экономического развития. В центре внимания экономических писателей оказались проблемы трудовой этики, образа жизни, характера крестьян, а также ответственности дворянства.

Ключевые слова: крестьянский вопрос, крепостное право, дворянство, модернизация, экономическая мысль, Украина, Российская империя.

The article analyzes the representation of landed gentry Ukrainian regions of the Russian empire on the causes of the poverty of the peasants, that in the conditions of modern-tion was seen as a significant barrier to economic development. The focus of economic writers were problems work ethic of life-times, the nature of the peasants, and the nobility of responsibility.

Keywords: peasant question, serfdom, nobility, the modern-zation, economic thought, Ukraine, Russian empire

У сучасній українській історичній науці склалася дещо парадоксальна ситуація. З одного боку, намагаючись, особливо останнім часом, відмежуватися від недавнього минулого та відшукати нові світоглядні орієнтири, ми активно ганимо радянську наукову спадщину, з іншого ж боку – не в силах долати історіографічну інерцію, а також здійснювати масштабні дослідження, особливо на працевістких напрямках, зокрема в царині соціально-економічної історії, прагматично утилізуємо наробики радянських учених, засвоюємо підходи, штампи та стереотипи, при цьому закидаючи їм

методологічну зашореність і брак «правильного» розуміння подій та героїв.

Така ситуація не тільки позбавляє історіографічний процес так необхідної йому тягlosti, а й призводить до недооцінки справжньої вартості зробленого радянськими істориками і, відповідно, до виключення з обігу, навіть забуття, фундаментальних досліджень, без яких не може обійтися нормальна історична наука. Тобто, замість того, щоб «стати на плечі» корифеїв радянської історіографії та розширити власні горизонти, ми свідомо обмежуємо себе. Звідси, поза увагою часто залишається вагома радянська історична продукція. Та хоча і фактографічно, і концептуально сучасні українські історики часто наслідують радянських фахівців, щоправда на них не завжди посилаючись, на жаль, іноді тільки високі оцінки зарубіжних авторитетів допомагають нам зрозуміти справжнє значення доробку попередників.

Сказане стосується й праць Дмитра Павловича Пойди і в першу чергу його монографії «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)» (Д., 1960), яку відомий русист, японський історик Кімітака Мацузато вважає класичною книгою для дослідження аграрних відносин на Правобережжі у ХІХ ст. Оглядаючи історіографію щодо цієї проблематики, відносно історії стосунків між поляками—землевласниками та українськими селянами він виділив лише твори доволі відомого в Україні сучасного французького історика Даніеля Бовуа та вже названу працю Д.П. Пойди, зазначивши, що вона «до сих пор сохраняет статус своего рода учебника при изучении аграрной истории Правобережной Украины» [20, с. 64]. У цьому зв'язку показово, що не надто приязно відгукуючись про радянську історичну науку (як, втім, і про російську дореволюційну), французький історик в «українських питаннях» виявився «в полоні» українських радянських авторів, у тому числі й Д.П. Пойди [15, с. 160]. Засвідчують це не тільки численні посилання [3], а й спостереження Кімікаки Мацузато, який, зокрема, зауважив наступне: «Весьма несправедливо обвинив Пойду в том, что он якобы выбрал предметом своего исследования только «героическое» крестьянское движение и не обратил внимания на этнические аспекты проблемы (что, по мнению Бовуа, было характерно для «советского подхода»), сам Бовуа во многом опирается на исследование Пойды и лишь механически по-своему интерпретирует феномены, рассматриваемые при социализме как проявление классовой борьбы, в свете этнических конфликтов» [20, с. 65].

Отже, японський історик фактично розкрив механізми утилізації радянської наукової спадщини, які характерні й для української національно-орієнтованої історіографії. Однак важливо, що хоча б у такий спосіб виявляється актуальність найбільш значущих досягнень українських радянських істориків. Мимохідь все ж зауважу, що в приватному листуванні зі мною Даніель Бовуа неодноразово наголошував на значенні праці дніпропетровського професора Д.П. Пойди для української історіографії.

Як бачимо, зарубіжні автори не тільки продовжують широко використовувати матеріали монографії Д.П. Пойди, а й заочно дискутувати. На жаль, цього не скажеш відносно іншої, на мій погляд, не менш важливої, особливо в контексті заявленої у даному разі теми, його праці, присвяченої підготовці та проведенню реформи 1861 р. на Катеринославщині [23]. І хоча цю ґрунтовну статтю іноді не оминають увагою українські дослідники, належним чином оцінена вона ще не була. Зараз не час на цьому зупинятися. Зазначу лише, що тут, крім іншого, були подані такі оцінки подій та персоналій дворян – учасників обговорення селянського питання, які продовжують домінувати й зараз, можливо, хоча б у такий спосіб підтримуючи історіографічну тяглість.

У вітчизняній аграрній історії, яка відносно Нового часу й до сьогодні залишається переважно селяноцентричною, усталилася думка про тяжке, пригноблене, злиденне, нужденне життя селянства, головною причиною чого вважається кріпосне право, нехтування інтересами підданих з боку дворян-поміщиків та держави, класовий антагонізм. Такий підхід, безумовно, заважає нормальному вивченню не тільки всієї складної системи взаємодії на селі, а й наближенню до більш адекватного розуміння становища самих селян.

Більш точну картину матеріального буття селян у ХІХ ст. на сучасному рівні розробки проблеми встановити важко, хоча до таких спроб уже вдаються українські історики [21]. Враховуючи невибагливість українського селянства, основні життєві потреби в цілому задовольнити було не так вже й складно. Крім неврожайних років, проблема забезпечення харчуванням, одягом, житлом, особливо харчуванням, що вважається показовим при визначенні матеріального становища, зокрема, злиденності, в українських регіонах Росії не була гострою. Край, багатий плодами, при обмеженому збуті, низьких цінах на продукти міг нагодувати свою людність. Питання ж про те, чи відчували себе бідними та нужденними самі селяни, різні їх категорії залишається поки що без відповіді. В історіографії висновки щодо цього, особливо відносно дореформеного часу, часто робляться на

основі описів, спостережень освіченої соціальної або інтелектуальної еліти, уявлення якої про модель споживання, життєві стандарти швидко змінювалися. Селянський спосіб життя та споживання, з їх точки зору, не відповідав нормі, та, більше того, був причиною не тільки бідності самих сільських трударів, а й краю в цілому.

Зауважу, що значна частина найбільш активних українських авторів – дописувачів до різних, у тому числі й економічних видань, яких би тем вони не торкалися, неодмінно виходили на пошук причин занепаду краю, неефективності селянської праці та, відповідно, бідності народу, а також на міркування про відповідальність поміщиків [13; 14]. У контексті модернізації господарств, можливих суспільних перетворень це турбувало дворян усіх українських регіонів, публічні висловлювання та інтелектуальні потуги яких, до речі, поки що залишилися майже поза увагою дослідників.

У період серйозних економічних зрушень раціональні поміщики дещо по-іншому почали уявляти і бідність народу, краю загалом, і багатство. Наприклад, К. Трутовський, подорожуючи з «художественной целью» Лівобережною Україною/Малоросією у 50 – 60-і рр. XIX ст., відчував, що «...в этом чудесном крае существовало довольство, простота и радушие... Все было так красиво и чувствовалось, что народу, строго хранившему свои обычаи и вековые заветы, несмотря ни на что, жилось все таки хорошо и привольно» [30, с. 585]. Подібних оцінок можна знайти чимало. Однак у даному разі важливо, які відповіді давало освічене панство на питання: чому в краї з багатою природою «жители бедны и делаются еще беднее в сравнении с прежним их состоянием» [26, с. 801] і що з цим робити?

По-різному на нього відповідало дворянство. Все значною мірою залежало від визначення причин занепаду краю. Г. Ракович, який довгий час займався «устроением» свого маєтку, висловлювався з цього приводу доволі розлого [25; 26]. Він дивився на Малоросію не як мандрівник з «романтическим взглядом», який називав його батьківщину «прелестным садом природы», милувався «пастушеской жизнью его жителей, их безопасностью, гостеприимством, ...веселыми играми и прочее». Цей край для нього був окремою частиною, але такою, що повинна бути облаштована загалом не гірше за ціле. Отже, порівнюючи, він вважав малоросіян найбіднішими серед інших народів імперії, а причини цього вбачав в особливостях народного господарства та способу життя. Головна причина малих успіхів землеробства полягала в «недостатке времени для тяглой работы» через небажання відмовитися від традиційного ведення справи та використання такого дорогого і трудомісткого приладу як великий

малоросійський плуг. І лише за цим слідували вади народного характеру [26, с. 802, 807].

Намальований Г. Раковичем образ селянина, з такими негативними рисами як безпечність, безтурботність, любов до бідності, «медленность», «ленность», «неосновательность», звичка перекладати власні господарські невдачі на «тяжелую землю», погоду, інші обставини, був пущений у широкий обіг. У першу чергу це стосується тези щодо впливу на характер селян їх улюбленої тварини вола, про що вже доводилося писати [16]. Мимохідь зазначу, що такий погляд на селян-землеробів був притаманний не лише російському культурному простору-часу. Зокрема, щось подібне можна зустріти у Жорж Санд, яка, згадуючи французького хлібороба, зауважила: «Послушные животные, впряженные в плуг, были столь же медлительны, как он» [12, с. 14].

Не дивлячись на публічні заперечення опонентів, які закидали Г. Раковичу брак об'єктивності, в літературі й у подальшому неодноразово лунали подібні думки. Так, Август фон Гакстаузен, знайомлячись у 40-і рр. XIX ст. з «сельскими учреждениями» Росії, писав: «Здесьние крестьяне вообще несколько ленивы. Малороссияне отправляются в поле со своими волами и задумчиво ходят за ними таким же медленным шагом [8, с. 432].

О.С. Афанасьев-Чужбинский, не виключаючи впливу природно-кліматичних особливостей на характер селянина, також вбачав певний зв'язок між ним та волами: «Приняв же во внимание благодатную почву и способ обработки земли быками, которых шаг так медлен и ленив, что малорус с малолетства общается с этими животными, нет ничего удивительного, что на нем самом отражается лень, но не леность (підкреслено мною – Т.Л.), в которой напрасно упрекают его некоторые близорукие наблюдатели нравов» [1, с. 22].

Інші автори, не вдаючись до таких термінологічних нюансів, все ж не просто обурювалися несправедливістю поєднання ліні та малороса, що увійшло в прислів'я, або вдавалися до емоційних заперечень зв'язку «вола та лінивого малороса». Вони запрошували «вопиющих против лени» проїхатися по дорогам Малоросії під час сінокоосу, жнив, збирання хліба з полів, щоб «эти наблюдатели увидели бы действительность и движение не только днем, но целую ночь, в продолжении которой возы, накладенные снопами, медленно двигаются по всем направлениям, – медленно, потому что вол ...идет своим медленным однообразным шагом. Если же, разметавшись на этом возу, крепко спит Малоросс, уверенный, что волы доведут его к порогу хаты, то начавшему работать с расветом можно и уснуть во

время пути» [4, с. 258–259]. Для ще більшого переконання недовірливих подавався детальний опис різноманітних чоловічих та жіночих сезонних робіт, що завершувався підсумком: «И таким образом проходит деятельная жизнь трудолюбиваго Малоросса, котораго обыкновенно называют ленивым» [4, с. 274].

Зазначу, що проблема трудової етики селянства доби кріпосного права не ставилася і не розроблялася в українській історіографії. Наскільки складною вона виявляється в російському вимірі, видно з дискусії навколо праць Б.М. Міронова. Водночас, навіть ті історики, які не вповні сприймають його тезу: «...крестьяне без особого рвения относились к сельскохозяйственному труду, а потому его производительность могла поддерживаться только при посредстве внеэкономического принуждения», погоджуються, що в Росії «трудовая этика осталась потребительской, ...не изменилось, как на Западе нового времени, отношение к труду: его ненавидели и до сих пор ненавидят, стараясь избежать; труд так и не превратился в главную ценность и добродетель, поскольку был принудительным» [27, с. 379]. Певною мірою це стосується й України.

Цікаво, що, на відміну від «етнографів», економічні письменники, розмірковуючи над причинами бідності народу, не так однозначно позитивно оцінювали традиційний спосіб життя та господарювання. Розуміючи, що центральною фігурою господарства є людина, професор Харківського університету, слобідський поміщик Є.С. Гордієнко не тільки присвятив спеціальну статтю «народным нравам и обычаям», а й зупинявся на цьому в кожному тексті, усвідомлюючи, наскільки складно «высказать нравы родной страны», адже «самолюбие заставляет не видеть многого, извинять многое, судить пристрастно, и кроме того в одном и том же народе так много оттенков, что трудно уловить общую характеристическую черту, которая так резко бросается в глаза иностранцу» [6, с. 232].

Переконуючи читачів, що «искусство и организация самого хозяйства не менее имеют влияния» на процвітання краю і що «это зависит от нас» [9, с. 180], Є.С. Гордієнко у першу чергу звертав увагу на недбале ставлення до землі, екстенсивне господарювання («пренебрегая качеством, заботимся о количестве» [7, с. 104]), на постійне збільшення запашки, відповідно й зменшення простору для випасу худоби, від чого страждало скотарство, на хижацьке знищення лісів, що призводило, крім іншого, і до ерозії ґрунтів тощо.

Розмірковуючи над факторами, що впливають на моральність народу/селянства, Є.С. Гордієнко, на відміну від багатьох диспутантів, попри свій професорський статус, віддавав перевагу не освіті,

сумніваючись, що тільки вона може виправити людину. Він був переконаний, що «в той стране народ будет нравственнее, где постановления гражданския обеспечивают личность и собственность каждого, где на правильном исполнении обязанностей основан интерес каждого, где в деле чести и правды человечество не страдает и только дурныя начинания неизменно преграждаются законом» [6, с. 232].

Та все ж, на думку професора-поміщика, народу для економічного процвітання, на жаль, не вистачало «нравственных сил и упорного труда» [9, с. 180]. Говорячи про моральність, Є.С. Гордієнко звертав увагу не на «злоумышленных и преступных людей», яким місце у в'язницях та у Сибіру, а на властиві усьому народу вади, які потребують виправлення. У першу чергу – це хибна традиція поділу сімей, що призводить до подрібнення і селянських, і дворянських господарств і робить їх економічно вразливими, це й недбале ставлення до праці, лінощі, а також п'янство, яке заважає належним чином ставитися до роботи, збільшує злочинність, погіршує здоров'я, знижує тривалість життя. Все це тісно переплетено між собою, а також пов'язано зі специфікою релігійного календаря, з його безкінечними святкуваннями, які не дають можливості вчасно виконати ті чи інші роботи, що й знижує продуктивність сільського господарства і породжує бідність. До того ж під час свят, до яких місцевий люд дуже охочий, мало думають про моральність, святість і багато п'ють: «Народ пьянствует религиозно: он встречает и провожает праздники, с рюмкою вина. Всякий праздник, по его понятиям, дает христианину право на праздность и разрешает, по указанию церковного календаря, вино и елей [10]. Саме п'янство під час свят призводить до деградації, морального занепаду і неможливості нормально приступити до роботи.

У деяких особливостях селянського способу життя вбачався «корінь зла» й Г.Єсимонтовський, один з освічених поміщиків Суразького повіту, що пройшов університетську виучку, бавився перекладами та зробив ґрунтовне дослідження сільського господарства свого краю. Він не міг схвально ставитися до простодушної звички селян «бродить» у пошуках кращої долі. Невиправданими були й «опыты заработка в степных губерниях», які не надто збагачували любителів таких економічних пригод. Спроби ж деяких поміщиків заборонити «дальние заработки» також кваліфікувалися як невдалі й не результативні. Зарадити справі могло лише «устройство образцовых усадеб», що вважалося найефективнішим «средством к улучшению крестьянского хозяйства; здесь всякий наглядно может научиться тому, что для него полезно» [11, с. 12, 18–19].

О.М. Маркович також покладав відповідальність за народний добробут на поміщиків, які для забезпечення селян продовольством, особливо в голодні роки, повинні були правильно наділяти їх землею, там, де її було мало, – влаштовувати фабрики, переселяти людей, відпускати на роботу, проводити точні розрахунки і розподіл сільськогосподарських робіт, продумувати і вживати заходи для вдосконалення землеробства, будувати приміщення для збереження врожаю, а також виховувати бережливе ставлення до хліба, адже «хлеб есть священная вещь» і гріх його розбазарювати. Сподівався О.М. Маркович і на будівництво залізниць для швидкого переміщення продуктів та товарів. А до того пропонував створити товариство «для отвращения народной нужды в голодные годы». Ініціативу в цій благородній справі повинно було взяти на себе саме дворянство [19].

Посмужне землекористування також відносилось до вад традиційного способу господарювання. Причому це стосувалося всіх, так би мовити, господарюючих суб'єктів. До речі, економічні письменники не втомлювалися підкреслювати незначні відмінності між селянськими та поміщицькими господарствами у багатьох місцевостях Лівобережжя та Слобожанщини [11, с. 221]. Харківський поміщик П.П. Лялін так само причини негараздів і селянських, і дворянських господарств розглядав у комплексі. Визначаючи посмужність як економічну недоречність, він сприймав її як одну з причин безтурботного ставлення до землі та, як наслідок, бідності краю. «Малороссийские пахотные земли, – писав П.П. Лялін, – так изрезаны клочками и полосками различных владельцев, что многие хозяева и не знают чем они владеют; у многих нет ни планов, ни крепостей. Владелец пользуется землею тогда только, когда он на ней чтонибудь посеет; но если земля в толоке, то она не принадлежит ему» [17, с. 27].

Величезної шкоди, на думку багатьох авторів, завдавала добробуту селян звичка поділу сімей, «малочисленность семей». На це звернув увагу і барон Ф. Унгерн-Штернберг, який багато місця приділив характеристиці малоросійського народу, його вдачі, способу життя, традиціям, порівнюючи їх з «великоросійським племенем», й автор етнографічного нариса Г. Базилевич та інші [2; 31]. Та найбільш розлого з цього приводу висловився В.В. Тарновський, який значну частину несприятливих економічних явищ пояснював особливостями сімейного устрою, а саме небажанням малоросів жити великими родинами, адже «чем малочисленнее общество или семейство, тем сильнее действуют на него все случайности, нарушающия равновесие между числом рабочих и нерабочих лиц» [28, с. 2]. Негативними

наслідками цієї традиції власник Качанівки вважав не тільки розпорошення трудових ресурсів і неповагу до старших, а й неможливість побудувати зручне й комфортне житло; надмірні витрати будівельних матеріалів, палива; великі сумарні трудовитрати на приготування їжі, догляд за дітьми, охорону домівок; відсутність у багатьох робочої худоби через розподіл її між нащадками; неспроможність малої сім'ї виділити когось для навчання і заняття ремеслами; нестачу грошей, хліба, посівного матеріалу, кормів для худоби і, відповідно, неможливість здійснювати оптові закупівлі необхідного; безпорадне ведення господарства жінками за відсутності дорослого чоловіка (смерть або від'їзд глави сімейства); відсутність ресурсу для найму поміщиками робітників з своїх же селян для «экономических работ» [28, с. 3–15].

Здається, дуже легко було б у пошуках причин селянських негараздів педалювати на традиційній схильності українських селян до спиртного. Вже під час слідства над кириломефодіївцями «славянисты», зокрема, О.В. Маркович мотивували видання книжечок для народу необхідністю відволікти від поширеної саме серед селян Лівобережжя надмірної пиятики [24, с. 111]. Можливо, у такий спосіб виправдовувалася перед слідчими активність на цьому напрямку діяльності, але водночас, гадаю, демонструвалася і певна умоглядність, власна відірваність від народу. Та, не маючи можливості зараз зупинитися детально на цій недостатньо розробленій в українській історіографії проблемі, зазначу лише, що, часто згадуючи про п'янство, дворянство не визнавало його першопричиною, а лише наслідком. Навіть Г. Ракович, який багато чого закинув у бік селянства, писав, що «побудительная причина к пьянству есть, по большей части, тягость работы и происходящая отсюда бедность, нищета, и желание забыться несколько от тягости жизни» [26, с. 822]. Ряд авторів поширений закид про пристрасть до горілки вважали справедливим лише частково, звинувачуючи перш за все євреїв, які «чарочной торговлей» «нарочно напавали народ, чтобы у пьяного крестьянина легче выманить курицу, мешок муки или чтонибудь из хозяйства» [4, с. 275–276; 10, с. 9].

«Хлебное вино» вважалося необхідністю кожної сімейної події. Однак, як писав Г. Єсимонтовський, «нельзя пожаловаться на общее и сильное пьянство». Він був переконаний, що пристрасть «пить до самой отчаянной крайности» з'являлася не від «истинного внутреннего побуждения», а від «убеждения с детства, что вино есть лакомство». Причому «пороку пьянства» більше були піддані не землероби, а майстрові люди, у яких скоріше трапляється копійка.

Письменник побуту малоросійського селянина також дотримувався подібного погляду. Більше того, він твердив, що багато хто на свята міг перебувати «под хмельком», але «очень редко пьяные». П'яниці взагалі викликали «всеобщее презрение» [4, с. 276].

Переконання, що «по количеству выкуриваемого вина нельзя еще судить о потреблении его на месте» [18, с. 55] було загальним місцем у писаннях лівобережного панства, адже край «експортував» цю продукцію. Відповідаючи на питання київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, який цікавився «питейной» ситуацією в Полтавській губернії після введення акцизу, М.П. Позен з підрахунками, на численних прикладах підтвердив таку точку зору. На його думку, немає підстав говорити, що в Малоросії п'ють більше, ніж в інших регіонах Росії, оскільки «народ везде пьет по деньгам». Що ж до впливу урядової фіскальної акції на економіку та моральність народу, то полтавський поміщик показав несприятливі наслідки введення акцизу як для селянського, так і для поміщицького господарства. Селянин продавав менше хліба і, відповідно, отримував набагато менше грошей. До того ж він платив більше за меншу кількість необхідної йому для сімейних потреб горілки, зменшив закупівлю кормів для худоби, продуктів для своєї родини. Поміщик же втратив понад 50% по основній прибутковій статті, за рахунок якої губернія «живет и дышет», що змусило пускатися у ризиковані підприємницькі оборудки задля покриття дефіциту власного бюджету. Все це, як вважав М.П. Позен, «не могло не потрясти хозяйства помещичьего и крестьянского». Відносно ж впливу акцизу на моральність народу, він писав: «Кто прежде был пьяница, тот таким и остался, уменьшили же потребление разсудительные и благоразумные, иные даже со вредом для своего здоровья. Никто не назовет пьяницею того кто пьет в день две чарки водки» [5, арк. 1–1 зв.].

Як і в іншому, зарадити справі з пияцтвом селянства повинні були власним прикладом поміщики. За спостереженнями О.М. Марковича, за останні 20 років саме «в хорошо устроенных имениях, меньше прежнего видно было пьянства и пьяниц, из коих иногда самые горькие не употребляют ничего хмельного во весь пост» [18, с. 55]. Називаючи схильність народу до п'янства як важливу причину «медленности успехов» економіки та не оминаючи й відсутність у селян інших необхідних для покращення ситуація якостей – «сметливость, быстрота», сприйняття нововведень, В.В. Тарновський відповідальність і сподівання також покладав у першу чергу на поміщиків. Та, на жаль, і вони часто не мали необхідних для вдосконалення господарства знань, капіталів і не

могли позбутися такої риси «національного характера» як безтурботність [29, арк. 1–1 зв.].

В одній із задач, поставлених 1842 р. Ученим Комітетом Міністерства держмайна, пропонувалося написати «разсуждение» на тему: «О настоящем состоянии хозяйства у крестьян-земледельцев, с объяснением причин, экономических и нравственных, препятствовавших развитию оных», з додаванням коротких, але чітких і доступних для виконання пропозицій та правил. Цікаво, що нагороджений за результатами конкурсу малою золотою медаллю О.М. Маркович, якого, за стороннім спостереженням, відзначало «теплое сочувствие к положению крестьян», у творі під девізом: «Не возненавиди трудного дела и земледелия, от Всевышняго создана» серед причин негараздів назвав «малое распространение сельскохозяйственных сведений среди поселян, леность и беспечность, соединенные с нерасчетливым домоводством» [22, с. 80].

Отже, звертаючи першочергову увагу на соціально-економічний бік поміщицької справи, намагаючись ефективніше її організувати у час активізації господарських перетворень, українське дворянство не могло уникнути роздумів над причинами господарських проблем і бідності селян. Підштовхували до цього і дещо завуальовані дебати на сторінках періодики, стимульовані також різними інституціями.

Бібліографічні посилання

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1861. – 465 с.
2. Базилевич Г. Местечко Александровка, Черниговской Губернии Сосницкого уезда / Г. Базилевич // Этнографический сборник. – 1853. – Вып. 1. – С. 313 – 336.
3. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
4. Быт малорусского крестьянина преимущественно в Полтавской губернии // Полтавские губернские ведомости. – 1858. – № 34. – С. 258 – 259.
5. Вопросы киевского генерал-губернатора Д.Г. Бибикова тайному советнику М.П. Позену. // Институт рукопису НБУВ. – Ф. 160. – № 294. – 10 арк.
6. Г.....ко Е. О народных нравах и обычаях / Е. Гордеенко // Сельское благоустройство. – 1858. – Кн. 2. – Апрель – С. 232–245.
7. Г...ко Е. Мысли об улучшении сельскаго хозяйства и быта земледельцев / Е. Гордеенко // Сельское благоустройство. – 1858. – Кн. 2. – Май. – С. 93 – 106.

8. Гакстгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / А. Гакстгаузен. – М., 1870. – 490 с.
9. Гордеенко Е. О сводобном труде / Е. Гордеенко // Сельское благоустройство. – 1858. – Кн. 3. – С. 167 – 192.
10. Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е. С. Гордеенко. – Х., 1885. – 65 с.
11. Есимонтовский Г. Сельское хозяйство в Суражском уезде / Г. Есимонтовский // Журнал министерства государственных имуществ (далі: ЖМГИ). – 1844. – Ч. XI. – Отд. II. – № 4 – 6. – С. 217 – 266; Ч. XII. – Отд. II. – С. 1 – 24.
12. Жорж Санд. Чертово болото / Санд Жорж // Жорж Санд. Собрание сочинений. В 9 т. – Х., 1974. – Т. 8. – С. 7 – 104.
13. Литвинова Т.Ф. Дворянство України в загальноросійському «агрономічному русі» першої половини XIX століття / Т.Ф. Литвинова // Российская империя в исторической ретроспективе. – Белгород: Изд-во «ГиК», 2013. – Вып. VIII. – С. 96 – 100/
14. Литвинова Т.Ф. Економічні твори дворянства Придніпров'я середини XIX ст. / Т.Ф. Литвинова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Д.: НГУ, 2014. – Вип. 11. – С. 14 – 20.
15. Литвинова Т.Ф. Роздуми над «малою українською трилогією» Даниеля Бовуа / Т.Ф. Литвинова // Український історичний журнал. – 2015. – № 6. – С. 154–174.
16. Литвинова Т.Ф. Селянин очима лівобережного панства наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / Т.Ф. Литвинова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2008. – Вип. 16. – С. 16 – 22.
17. Лялин П. Нынешнее состояние сельского хозяйства Малороссийского края / П. Лялин // ЖМГИ. – 1844. – Ч. X. – Январь-март. – С. 15 – 49.
18. Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии / А.М. Маркович. – Чернигов, 1894. – 56 с.
19. Маркович А.М. Как избежать недостатка в продовольствии, в трудное время / А.М. Маркович // Полтавские губернские ведомости. – 1849. – № 16. – С. 171 – 175.
20. Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861 – 1917 гг.) / К. Мацузато // Український гуманітарний огляд. – 2003. – Вип. 9. – С. 62 – 121.
21. Молчанов В. Рівень життя селян України у першій половині XIX ст. (до 1861 р.) / В. Молчанов // Історичний журнал. – 2007. – № 1 (31). – С. 80–94.
22. Отчет Ученого Комитета Министерства Государственных Имуществ о присуждении наград за разрешение предложенных от него в 1842 году задач // ЖМГИ. – 1844. – Ч. XII. – Отд. II. – С. 77 – 92/
23. Пойда Д.П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии / Д.П. Пойда // Научные записки /

Днепропетровский государственный университет. Т. 42: Сборник работ исторического отделения историко-филологического факультета. – К.: Изд-во КГУ имени Т.Г. Шевченко, 1954. – Вып. 2. – С. 85 – 106.

24. Протокол допиту О.В. Марковича у Київській фортеці. 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 3. – С. 110 – 116.

25. Ракович Г. Замечания о хозяйстве Полтавской губернии / Г. Ракович // ЖМГИ. – 1844. – Ч. XI. – С. 29 – 43.

26. Ракович Г. Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края / Г. Ракович // Земледельческая газета. – 1839. – № 101. – С. 801 – 807; № 102. – С. 809 – 813; № 103. – С. 817–822.

27. Супоницкая И.М. Социальная история России и проблемы модернизации. О книге Б.Н. Миронова / И.М. Супоницкая // Одиссей. Человек в истории. 2004. – М.: Наука, 2004. – С. 379 – 390.

28. Тарновский В. О делимости семейств в Малороссии / В. Тарновский // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Полтавской. – К., 1853. – Т. 2. – 15 с.

29. Тарновский В.В. О состоянии сельского хозяйства в Малороссии. О причинах замедляющих успехи хозяйства. / В.В. Тарновский // Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Ал. 504/79/9. – 6 арк.

30. Трутовский К. Из воспоминаний о поездках по Малороссии / К. Трутовский // Киевская старина. – 1889. – Сентябрь. – С. 585 – 596.

31. Унгерн-Штернберг Ф. Описание Курской губернии / Ф. Унгерн-Штернберг // Земледельческая газета. – 1851. – № 96. – С. 761 – 764; № 97. – С. 777 – 781; № 100. – С. 793 – 795; № 101. – С. 801 – 806.

Надійшла до редакції 28.10.2016.

УДК 001.891:631.153.3(477) «18»

Н. П. Коваленко

Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН

ФОРМУВАННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ ЗЕМЛЕРОБСТВА В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Визначено пріоритетні напрями розвитку землеробства на території сучасної України у другій половині ХІХ століття. Встановлено значення впровадження ефективних систем землеробства і сівозмін, обробітку ґрунту, органічного та мінерального удобрення, розширення вирощування різноманітності сільськогосподарських культур.

Ключові слова: розвиток, удосконалення, системи землеробства, сівозміни, сільськогосподарські культури, обробіток ґрунту, удобрення.

Определены приоритетные направления развития земледелия на территории современной Украины во второй половине XIX века. Установлено значение внедрения эффективных систем земледелия и севооборотов, обработки почвы, органического и минерального удобрения, расширения выращивания разнообразия сельскохозяйственных культур.

Ключевые слова: развитие, усовершенствование, системы земледелия, севообороты, сельскохозяйственные культуры, обработка почвы, удобрение.

Priority directions of development of agriculture are certain on territory of modern Ukraine in the second half of XIX of century. The value of introduction of the effective systems of agriculture and crop rotations, till of soil, organic and mineral fertilizer, expansion of growing of variety of agricultural cultures is set.

Key words: development, improvement, systems of agriculture, crop rotations, agricultural cultures, till of soil, fertilizer.

Формування пріоритетних напрямів розвитку вітчизняного землеробства у XIX ст. залежало від суспільно–політичних, соціально–економічних, загальнонаукових, теоретико–методологічних, інституціональних та технологічних чинників. Вони ґрунтувались на узагальненні наукових напрямів та оцінці внеску окремих вчених–теоретиків і практиків, галузевих навчальних закладів та науково–дослідних установ, сільськогосподарських товариств і з’їздів в поширенні наукових знань на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії [14, с. 51]. Велике значення мав безпосередній зв’язок поміщиків з сільським господарством. Основними чинниками, які наблизили поміщиків до безпосереднього ведення сільського господарства, стали значні зміни в загальній економіці країни, що позначились на розвитку промисловості, зростанні міського населення та цін на хліб і збільшенні експорту сільськогосподарської продукції.

Негативними чинниками були несприятливі погодні умови, і перш за все посухи, що призводили до неврожаїв сільськогосподарських культур та голодування людей. Повсюдно спостерігали велику залежність виробництва сільськогосподарської продукції від незначних коливань погоди і нездатність протистояти навіть короточасним посухам, яких у XIX ст. налічували 40 посушливих років [14, с. 73]. Але на основних польових масивах безроздільно панувала зерно–парова система землеробства з усіма її недоліками. Щоб запобігти подальшому зниженню урожайності сільськогосподарських культур, потрібно було розробити ефективні

заходи для вирощування сільськогосподарських культур: чергування і розміщення у сівозмінах, обробіток ґрунту та удобрення.

Із застосуванням зерно-парової системи землеробства вся земельна площа перебувала в стані обробітку. Зміна культур відбувалась у вигляді 2-пільних або 3-пільних сівозмін: 1 – пар, 2 – озимі зернові, 3 – ярі зернові [13, с. 25]. За сильного проростання бур'янів використовували 3-пільні сівозміни з двома полями пару. Ліквідація багаторічного перелогу спричинила різке погіршення якості хліба: знижувався вміст білка та клейковини, зерна ставали дрібними. Ще одним наслідком стало зменшення пасовищ для худоби за рахунок ліквідації трав'янистих перелогів.

З розвитком бурякосіяння і цукроваріння в південних і південно-східних губерніях, де швидко розширювалось виробництво хліба та цукру на експорт, широко застосовували досконаліші землеробські знаряддя, особливо молотарки та віялки. У деяких поміщицьких та селянських господарствах центрально-нечорноземних губерній розширювали застосування 3-пільних сівозмін зерно-парової системи землеробства з вирощуванням озимого жита, ярої пшениці, вівса, коноплі, гороху, льону та травосіяння [42, арк. 12–13]. Пристосовуючись до умов зростаючих товарно-грошових відносин, прагнучи збільшити прибутковість своїх маєтків, частина поміщиків розширювала площі посіву прибуткових на внутрішньому та зовнішньому ринках зернових і технічних культур за рахунок скорочення пасовищ та селянських наділів.

Розвиток промисловості і ріст міського населення, збільшення внутрішнього та зовнішнього товарообігу, експорт хліба і підвищення цін на хліб – все це відкривало широкі можливості для розвитку сільського господарства і одержання високих грошових прибутків. Розширення посівних площ зернових культур відбувалось, переважно, шляхом збільшення посівів озимої пшениці, яка стала основною товарною культурою [16, арк. 74; 17, арк. 45]. Крім того, зростали площі земель під посівами технічних культур – льону, тютюну, цукрових буряків [18, арк. 140].

Ще із середини XIX ст. зроблені неодноразові спроби застосування плодозмінної системи землеробства у деяких губерніях Російської імперії, у тому числі й на західних територіях сучасної України [2, с. 12]. При впровадженні плодозмінної системи землеробства всю земельну площу поперемінно засівали сільськогосподарськими культурами з різними біологічними властивостями: 50% зерновими, 25% просапними культурами і 25% бобовими травами [14, с. 76]. Проте у більшості випадків

популяризація плодозмінної системи землеробства у Російській імперії не досягла успіху, а її практичне освоєння в центральних, східних і південних районах часто закінчувалось невдачею.

Однією з причин, що стримували впровадження плодозмінної системи землеробства у Російській імперії, були особливості експортної політики держави. Основними товарними продуктами рослинницької галузі у той час було зерно і частково льон. Плодозмінна система землеробства не забезпечувала збільшення посівних площ зернових культур, а навіть скорочувала їх, порівняно із зерно-паровою системою землеробства. Невиправданим за умов екстенсивного землеробства виявилось вирощування у плодозмінній сівозміні 25% просапних культур. Крім того, значною перешкодою у впровадженні плодозмінної системи землеробства були суворі природні умови, особливо посухи, які часто повторювались, і відмова від чистого пару на більшій частині території країни у той час була цілком неможливою. На неудобрених та погано оброблених ґрунтах застосування зайнятих парів призводило до зниження урожайності озимого жита і озимої пшениці.

У середині XIX ст. на українських землях існувало чимало поміщицьких господарств, які застосовували в сільськогосподарському виробництві удосконалену техніку та знаряддя праці [14, с. 83]. Деякі зрушення спостерігали і в селянських господарствах, хоча особиста залежність більшості селян від поміщиків і тяжка феодальна експлуатація гальмували застосування ними удосконалених сільськогосподарських знарядь і вирощування економічно вигідних культур. До раціоналізації господарства вдавалася здебільшого заможна верхівка державних селян, колоністів, а також окремі поміщицькі селяни, які перебували на оброчній повинності. Водночас, відбувалися і певні зміни в розвитку природничих наук. Зокрема, сільськогосподарська наука набувала все більше галузевого характеру, а землеробство почало виділятися в окрему самостійну галузь [1, с. 74]. Все це у цілому сприятливо позначалося на можливостях використання і широкого впровадження нових прогресивних напрямів у землеробстві на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії. Але перехід до них вимагав змін у системі господарства, на які зважувались тільки деякі поміщики, незважаючи на те, що теоретично і практично ефективність переходу до інтенсивного землеробства була переконливо доведена багатьма дослідниками.

Елементи наукових знань у землеробстві нагромаджувались поступово, зростало число фахівців, які спеціалізувались на

опрацюванні його окремих напрямів та об'єднувались у професійні співтовариства. Свідченням становлення наукової думки про системи землеробства були такі об'єктивні чинники, як публікація фундаментальних наукових праць, проведення з'їздів, видання спеціальних часописів тощо.

Соціально-економічні передумови для формування пріоритетних напрямів удосконалення землеробства в Російській імперії забезпечено селянською реформою 1861 р., яка створила підґрунтя для розвитку промислового капіталізму, виокремлення та зростання товарності сільськогосподарської галузі [13, с. 25]. Нові вимоги, які встановлювали до вирощування сільськогосподарських культур, передбачали зростання їх продуктивності та скоростиглості, що потребувало опанування спеціальних знань і навиків.

Розвиток сільськогосподарського виробництва, розширення транспортних і торговельних зв'язків зумовили необхідність спеціалізації рослинництва. У зв'язку з цим південні губернії стали виробляти більше товарного зерна, особливо пшениці та ячменю; правобережні та, частково, лівобережні – цукрових буряків, пшениці, жита; господарства Полісся спеціалізувалися з виробництва льону, гречки та картоплі [14, с. 87].

Саме із вирощуванням цукрових буряків пов'язана поява нових систем землеробства і польового травосіяння, застосування досконаліших землеробських знарядь, впровадження удобрення та ретельного обробітку ґрунту. До чинників, які стримували після реформи 1861 р. перехід від традиційної зерно-парової системи землеробства до нових досконаліших належали: залишки кріпосництва і, зокрема, великі поміщицькі землеволодіння та мізерні селянські наділи, обтяжені високими викупними платежами та громадська форма землеволодіння; відсутність у країні аграріїв, що мали сільськогосподарську освіту, та незнання кращих систем землеробства.

Селянська реформа 1861 р. розкрила неспроможність подальшого розвитку сільського господарства без відповідного наукового забезпечення, тому післяреформений період позначився активними спробами запровадження сільськогосподарської освіти [1, с. 68]. Крім того, відмічено характерне зростання загальної кількості сільськогосподарських товариств, розширилось коло їх завдань [15, с. 284]. Серед них пошук раціональних заходів та підвищення культури ведення землеробства; організація дослідних полів і станцій, професійних шкіл; проведення з'їздів; придбання насінневого матеріалу та сприяння збуту сільськогосподарської продукції [34, арк. 1]. Більше уваги приділено поширенню передового

досвіду на основі проведення бесід, виставок, конкурсів, публікацій спеціальних видань. Сільськогосподарські товариства набули важливого значення у поширенні сільськогосподарських знань та реалізували одну з основних своїх функцій діяльності – просвітницьку.

Сформованими ними дослідними установами встановлено ефективність внесення органічних і мінеральних добрив та якісного і своєчасного обробітку ґрунту, впровадження зайнятих парів, як попередників озимих культур у сівозмінах, застосування зелених добрив [35, арк. 38–39], визначено ефективність травосіяння та впровадження сівозмін з люцерною, неприпустимість застосування 3-пільних сівозмін з обов'язковим перелогом, де неможливі посіви трав [36, арк. 10–11].

Якщо у першій половині XIX ст. у маєтках поміщиків Київської губернії надавали перевагу 4-пільним сівозмінам зерно-парової системи землеробства, в яких вирощували озимі хлібні культури (жито і пшениця), кормові трави, овочеві коренеплоди [45, арк. 4–6], то у 1880-х роках відзначено впровадження 12-пільних сівозмін з широким набором сільськогосподарських культур [46, арк. 1]. Отже, товариства сприяли розвитку землеробства, поширюючи передові знання, розпорядження та рішення уряду, інформативно інформуючи населення про здобутки дослідних установ та окремих землевласників з метою застосування ефективної агротехніки, у тому числі й прогресивних систем землеробства.

У післяреформений період здобутки українських вчених для розвитку землеробства знайшли своє втілення у практиці сільськогосподарських товаровиробників, як поміщиків, так і окремих сільських господарів [3, с. 29]. Із розвитком систем землеробства удосконалювались і сівозміни: у господарствах поміщиків впроваджували багатопільні сівозміни, в яких озиму пшеницю, як основну культуру, вирощували після бобових попередників [14, с. 134]. У господарствах заможних селян, хуторян, фермерів спостерігали подальше зростання товарного виробництва шляхом розширення посівів зернових та технічних культур, широкого застосовували передові агротехніки [6, арк. 7; 12, арк. 19].

У Волинській, Київській, Подільській, Таврійській та Чернігівській губерніях застосовували переважно 2-пільні сівозміни із внесенням гною, а третє поле виділяли для лучних сінокісних земель [23, арк. 46]; 3–4-пільні сівозміни перелогової [28, арк. 5–6] та зерно-парової систем землеробства з удобренням паром, у яких вирощували озиму та яру пшеницю, жито, овес, ячмінь, гречку [22, арк. 3–4; 25, арк. 117; 26, арк. 115]. Не зважаючи на значне збільшення посівних

площ та кількості висіяного насіння у деякі роки відбувалось зменшення зібраних хлібів [19, арк. 15]. Хоча деякі землевласники почали переходити до плодозмінних сівозмін із впровадженням травосіяння [20, арк. 19, 31–32]; 5-пільні сівозміни з вирощуванням зернових, моркви, картоплі, баштанних, рижю, вівса [21, арк. 18–20]; 4–10-пільні зерно-бурякові сівозміни із вирощуванням однорічних трав та внесенням гною і мінеральних добрив [24, арк. 24–25].

Впроваджували плодозмінні 5–7-пільні сівозміни з різними сіяними травами: білою і червоною конюшиною, тимофіївкою, кормовим горошком, безостим стоколосом [7, арк. 53; 9, арк. 11; 10 арк. 35]; без багаторічних трав з посівами однорічних бобових або бобово-злакових культур на зелений корм і сіно та на зерно (горох, боби, квасоля); у бурякосійний районах – інтенсивні плодозмінні сівозміни з цукровими буряками, внесенням добрив і ретельним обробітком ґрунту, що сприяло збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції [4, арк. 15; 5, арк. 28; 8, арк. 9; 11, арк. 17–18].

Істотна перешкода в покращанні культури ведення землеробства країни полягала в низькій продуктивності праці селян. Основним чинником такого становища було малоземелля, далеkozемелля і черезсмужжя, застосування недосконалих агротехнічних заходів, використання застарілих 3-пільних зерно-парових сівозмін майже на всій території господарств через відсутність галузевих освітніх шкіл та розвинених поміщицьких господарств і ферм, які могли б слугувати зразком для селян.

Проте, існували великі поміщицькі господарства, в яких впроваджували багатопільні сівозміни. Серед них володіння Бобринських, Браницьких, Потоцьких, Скоропадських, Харитоненків у Київській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях, але вони мали рідкісне виключення й широке виробництво, що для селянського населення було незрозумілим і неприйнятним [13, с. 28]. У маєтках графів Київської губернії Бобринських використовували 11-пільну зерно-бурякову сівозміну з однорічними травами, в яких цукрові буряки розміщували після озимих та чорного удобреного пару.

У маєтках землевласників і цукрозаводчиків Київської губернії Терещенків застосовували як 3-пільні сівозміни зерно-парової, так і багатопільні зерно-трав'яної, поліпшеної зернової та плодозмінної систем землеробства з удобренням паром [37, арк. 9; 38, арк. 43–46]. У маєтках поміщиків Полтавської губернії Галаганів впроваджували багатопільні сівозміни поліпшеної зернової та плодозмінної систем землеробства з травосіянням та удобренням паром [40, арк. 1],

спеціалізовані зерно-бурякові, овочеві, тютюнові, коноплярські, льонарські сівозміни [39, арк. 1–2; 41, арк. 8].

У Київській губернії застосовували 3–4-пільні сівозміни перелогової, зерно-парової, вигінної систем землеробства та плодозмінної з вирощуванням зернових, коренеплодів, олійних культур і трав з удобренням [30, арк. 11; 31, арк. 14; 32, арк. 3; 33, арк. 9]; сівозміни зернового напрямку з удобренням паром [27, арк. 127; 29, арк. 16–17]. У Таврійській та Херсонській губерніях впроваджували 6-пільні плодозмінні сівозміни з вирощуванням зернових, кукурудзи, баштанних, картоплі [43, арк. 1об, 2; 44, арк. 2]. Отже, із застосуванням удосконалених агротехнічних заходів упродовж 1880–1900 рр. урожайність сільськогосподарських культур поступово підвищувалась, що підтверджує ефективність напрямів розвитку землеробства на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії.

Основними чинниками тривалого панування 3-пільних сівозмін зерно-парової системи землеробства на селянських наділах були: селянське малоземелля, за якого селянський наділ був часто недостатній навіть для виробництва мінімальної необхідної для родини сільськогосподарської продукції та непромірно висока орендна плата за землю. Вона була доступною і вигідною для заможних селян, які мали досконалі сільськогосподарські знаряддя, обробляли орендовану землю руками батраків та вирощували не тільки зернові культури, але й цукрові буряки, кормові трави, картоплю, соняшник і кукурудзу [14, с. 137]. У селян, не спроможних вирощувати цукрові буряки, висока орендна плата вилучала увесь або майже увесь урожай зернових; щодо вирощування енергоємніших цукрових буряків, ніж зернових, селяни не мали технічних засобів та коштів для виконання всіх заходів, що вимагало ретельного та інтенсивного обробітку ґрунту і ефективного внесення добрив.

У другій половині XIX ст. загальний розвиток сільськогосподарської науки і практики, зумовлений потребами виробництва, що спрямовувались на наповнення внутрішнього та зовнішнього ринку продовольства та сировини, сприятливо позначились на формуванні науково-практичних знань у землеробстві. Упродовж цього періоду спостерігали підвищення урожайності озимої пшениці, виробництво зерна якої збільшилось від 2,0 до 3,3 млрд. пудів [4, арк. 15; 5, арк. 28].

Отже, формування пріоритетних напрямів розвитку землеробства відбувалось відповідно до розвитку продуктивних сил суспільства, його соціально-економічних особливостей і науково-

технічного прогресу. За ступенем розвитку землеробство удосконалювалось за інтенсивністю виробництва: від примітивного до екстенсивного, перехідного та інтенсивного.

Бібліографічні посилання

1. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ. – в 4 ч. – К.: Аграрна наука, 2008. – ч. 2. – 560 с.
2. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов; НААН, ДНСГБ. – в 4 ч. – К.: Аграрна наука, 2010. – ч. 3. – 284 с.
3. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов; НААН, ДНСГБ. – в 4 ч. – К.: Аграрна наука, 2012. – ч. 4. – 324 с.
4. Державний архів Київської області (далі –ДАКО. – Ф. 1, оп. 295, спр. 54874, 205 арк.
5. ДАКО. – Ф. 1, оп. 295, спр. 65695, 132 арк.
6. ДАКО. – Ф. 2, оп. 41, спр. 191, 25 арк.
7. ДАКО. – Ф. 804, оп. 1, спр. 120, 56 арк.
8. ДАКО. – Ф. 804, оп. 1, спр. 904, 78 арк.
9. ДАКО. – Ф. 804, оп. 1, спр. 1669, 73 арк.
10. ДАКО. – Ф. 804, оп. 1, спр. 2200, 96 арк.
11. ДАКО. – Ф. 804, оп. 1, спр. 2491, 125 арк.
12. ДАКО. – Ф. 804, оп. 1, спр. 2521, 99 арк.
13. Коваленко Н. П. Історичні аспекти становлення та розвитку сівозмін у системах землеробства України (XVIII–XIX ст.) / Н. П. Коваленко ; НААН, ДНСГБ. – К.: ФОП Корзун Д.Ю., 2011. – 70 с.
14. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок ХХІ ст.): монографія / Н. П. Коваленко ; НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К.: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.
15. Коваленко Н. П. Наукові сільськогосподарські товариства та їх роль у поширенні знань про сівозміни в землеробстві України (друга половина XIX – початок ХХ ст.) / Н. П. Коваленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ. – 2014. – вип. 39. – С. 282–286.
16. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф. 51, оп. 3, спр. 1109, 99 арк.
17. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 1, спр. 1195, ч. 1, 208 арк.
18. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 1, спр. 1195, ч. 2, 207 арк.
19. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 533, спр. 183, 53 арк.
20. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 533, спр. 242, 56 арк.
21. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 534, спр. 422, 87 арк.
22. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 540, спр. 131, 23 арк.
23. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 691, спр. 237, ч. 1, 238 арк.

24. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 691, спр. 237, ч. 2, 641 арк.
25. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 712, спр. 420, 388 арк.
26. ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 712, спр. 424, 415 арк.
27. ЦДІА України. – Ф. 499, оп. 1, спр. 201, 242 арк.
28. ЦДІА України. – Ф. 500, оп. 1, спр. 161, 125 арк.
29. ЦДІА України. – Ф. 500, оп. 1, спр. 168, 229 арк.
30. ЦДІА України. – Ф. 500, оп. 1, спр. 196, 86 арк.
31. ЦДІА України. – Ф. 500, оп. 1, спр. 242, 234 арк.
32. ЦДІА України. – Ф. 500, оп. 1, спр. 287, 196 арк.
33. ЦДІА України. – Ф. 502, оп. 1, спр. 380, 32 арк.
34. ЦДІА України. – Ф. 731, оп. 1, спр. 1, 56 арк.
35. ЦДІА України. – Ф. 731, оп. 1, спр. 5, 41 арк.
36. ЦДІА України. – Ф. 731, оп. 1, спр. 73, 38 арк.
37. ЦДІА України. – Ф. 830, оп. 1, спр. 145, 12 арк.
38. ЦДІА України. – Ф. 830, оп. 1, спр. 370, 48 арк.
39. ЦДІА України. – Ф. 1475, оп. 1, спр. 1533, 36 арк.
40. ЦДІА України. – Ф. 1475, оп. 1, спр. 1876, 2 арк.
41. ЦДІА України. – Ф. 1475, оп. 1, спр. 1979, 45 арк.
42. ЦДІА України. – Ф. 1958, оп. 1, спр. 793, 84 арк.
43. ЦДІА України. – Ф. 2019, оп. 1, спр. 353, ч. 1, 8 арк.
44. ЦДІА України. – Ф. 2019, оп. 1, спр. 353, ч. 2, 8 арк.
45. ЦДІА України. – Ф. 2053, оп. 1, спр. 130, 12 арк.
46. ЦДІА України. – Ф. 2219, оп. 1, спр. 235, 1 арк.

Надійшла до редакції 18.09.2016.

УДК 001.891:631.11(477) «18»

С. В. Руденко

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН

РЕФОРМИ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Встановлено, що для розвитку наукового забезпечення охорони сільськогосподарських земель на території сучасної України велике значення у другій половині ХІХ століття мали реформи. Визначено, що наукові здобутки вчених, галузевих навчальних закладів та науково-дослідних установ з охорони сільськогосподарських земель, знайшли своє втілення у практиці сільськогосподарських товаровиробників.

Ключові слова: реформи, удосконалення, наукове забезпечення, охорона сільськогосподарських земель

Установлено, что для развития научного обеспечения охраны сельскохозяйственных земель на территории современной Украины большое значение во второй половине XIX века имели реформы. Определено, что научные достижения ученых, отраслевых учебных заведений и научно-исследовательских учреждений по охране сельскохозяйственных земель, нашли свое воплощение в практике сельскохозяйственных товаропроизводителей.

Ключевые слова: реформы, усовершенствование, научное обеспечение, охрана сельскохозяйственных земель

It is set that for development of the scientific providing of guard of agricultural earth on territory of modern Ukraine reforms had a large value in the second half of XIX of century. Certainly, that scientific achievements of scientists, branch educational establishments and research establishments are from the guard of agricultural earth, found the embodiment in practice of agricultural commodity producers.

Key words: reforms, improvements, scientific providing, guard of agricultural earth

Становлення і розвиток охорони вітчизняних сільськогосподарських земель у другій половині XIX ст. залежало від багатьох чинників, які ґрунтувались на впровадженні наукових напрацювань вчених-теоретиків і практиків, здобутків галузевих навчальних закладів та науково-дослідних установ. Галузеві товариства та з'їзди, які існували у цей час на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії, забезпечували поширення наукових знань з метою підвищення і стабілізації родючості та зменшення деградаційних процесів у ґрунті. Велике значення для удосконалення наукового забезпечення охорони сільськогосподарських земель мали реформи цього періоду.

Ще до середини XIX ст. вітчизняне сільське господарство базувалось на двох устроях: кріпацькому та феодальному [2, с. 26–27]. З одного боку кріпацький устрій охоплював більше половини селян з їх дрібним натуральним господарством. Через безземелля, феодальну залежність від поміщиків, дворянства і держави життя селян-кріпаків було зверх бідним. Іншим, у всьому без винятку протилежним тогочасному кріпацькому, був устрій великих землевласників, феодалів, у тому числі латифундистів, у якому зосереджувалось близько 60% землі з великими поміщицькими землеволодіннями. Через це набував посилення антифеодальний селянський рух, а боротьба селян вказала панівному класу на непевність його становища і підкреслила потребу в радикальних змінах у господарському побуті селянства.

Однією із складових первинної роботи щодо скасування кріпацтва та оптимізації селянського землеволодіння було здійснення у 1837–1841 рр. реформи під керівництвом голови Таємного комітету в селянських справах, міністра державного майна, графа П. Д. Кисельова щодо реорганізації системи управління державними селянами [2, с. 31]. Реформа передбачала удосконалення агротехніки, підвищення ефективності обробітку землі, збільшення прибутковості селянського господарства. Але у цілому у покращанні становища селян вона нічого не змінила.

Наступною спробою скасування кріпацтва та оптимізації селянського землеволодіння було здійснення у 1847–1848 рр. інвентарної реформи, яка визначала розмір земельних наділів та уніфікувала повинності поміщицьких селян Правобережної України [2, с. 31]. Спочатку за селянами були закріплені всі земельні наділи, якими вони володіли на початку реформи. Пізніше встановили стандартний середньостатистичний розмір наділів, а лишки угідь віддали у власність поміщиків. Інвентарна реформа з самого початку наразилася на опір тих верств населення, яких стосувалась. Поміщики, невдоволені обмеженнями селянських повинностей, її бойкотували. А селяни виступали проти стандартного середньостатистичного розміру наділів, учинивши з цього приводу значну кількість заворушень та антиурядових повстань. У цілому інвентарна реформа, як спроба впорядкування кріпосницьких відносин та оптимізації селянського землекористування, нічого не змінила у покращанні становища селян. Вона об'єктивно сприяла консервації кріпацтва у країні.

Починаючи з 1839 р. царський Уряд розробив низку заходів з пошуку шляхів і механізмів проведення реформи. З цією метою було створено декілька таємних комітетів, завдяки роботі яких, здійснено низку заходів, а саме: заборону роздрібного продажу селян на ярмарках (1841 р.); заборону безземельним дворянам купувати кріпосних селян (1843 р.); обмеження переведення кріпосних землеробів-селян у дворові (1844 р.); надання селянам права викупу при продажу землеволодіння з прилюдного торгу (1847 р.); надання селянам права на придбання власності на своє ім'я (1848 р.) [5, с. 29].

Наступним кроком на царсько-урядовому рівні було створення у 1856 р. комітету з селянських питань та губернських комітетів з підготовки проектів умов відміни кріпосного права [2, с. 32]. У губернських комітетах між поміщиками не було згоди через їхній поділ на різні групи як за майновим станом, так і за рівнем економічного розвитку маєтків. Не було згоди між поміщиками різних губерній та районів Російської імперії. Коли постало завдання

виділення селянам землі, одразу виявилась розбіжність в зацікавленості між поміщиками нечорноземних і чорноземних губерній. У нечорноземних губерніях основний прибуток поміщикам забезпечували селянські промисли і податки, тому проекти поміщиків нечорноземних губерній передбачали обов'язкове виділення селянам землі за викуп. Це забезпечувало б їх грошовими коштами, потрібними для організації господарства на капіталістичних засадах.

Поміщики чорноземного центру, навпаки, були зацікавлені у збереженні максимальної кількості цінної землі. Але одночасно їм не вигідно було цілком обезземелити селян, тому вони намагались закріпити за селянами невеликі клаптики землі. Таких поглядів притримувалась більшість українських поміщиків, а деякі з них навіть не погоджувались на передачу у власність селянам присадибної землі. Були й такі, що кваліфікували заздалегідь відібрати у селян землю і перенесли селянські садиби з кращих ділянок на гірші.

У другій половині XIX ст. суспільна ситуація в країні вимагала недопущення масових селянських зворушень, тому з метою збереження Російської імперії 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Положення про селян» і маніфест [1, с. 29–30]. За принципами селянської реформи кріпосне право на поміщицьких селян відмінялось назавжди і їм надавалось особисте та майнове право сільських жителів; всі землі, які знаходились у користуванні поміщика або селянина, визнавались власністю поміщика; поміщики надавали у користування селянам їхню садибу і, крім того, певний польовий наділ та інші угіддя на основі правил місцевих положень; за надану з кріпосної залежності волю селянин, який звільнявся, зобов'язаний відбувати поміщику повинність у вигляді оброку і панщини; селянину надавалось право викупу його садиби і, за згодою поміщика, інших угідь.

Так, згідно з селянською реформою 1861 р. земельна власність зберігалася за поміщиками, але селянину надавались у постійне користування присадибна ділянка та польовий наділ, за які він відбував панщину або ж розраховувався грошми [4, с. 7]. Розмір селянського наділу визначався угодою між поміщиком і селянами, які не мали права вимагати такого наділу, який перевищував би той, що його було визначено для певної місцевості, а поміщики не мали права зменшувати наділ більше затвердженої норми. Норми наділів визначалися законом залежно від місцевості, вони були меншими в місцях з краще розвиненим землеробством і родючішими ґрунтами. І навпаки, в районах з низько продуктивним землеробством та малородючими землями наділи були більшими. Негативною стороною

селянської реформи було те, що поміщикам надавались широкі можливості зменшення селянських наділів та обміну кращих земель на гірші. Поміщики мали право примусово переносити селянські садиби на інше місце, обмінювати їх, віднімати ліси, пасовища.

Внаслідок селянської реформи 1861 р. частина селян зовсім не одержала землі, а частина залишилась з дрібними наділами, які у більшості селян були різко зменшені шляхом урізання [2, с. 38]. Значна частина селян дістала гірші за якістю землі у порівнянні з тими, якими володіла до реформи, а з селян стягували такий викуп, який часто перевищував прибуток з викупленої землі. Реформа була здійснена так, що поміщицькі латифундії не тільки збереглись, але й у багатьох випадках навіть збільшились, тобто залишалася невиконаною основна умова економічної залежності селян від поміщиків.

Значною перешкодою ефективного ведення землеробства на селянських наділах було малоземелля та далекоземелля – розкиданість незручних за формою земельних наділів у різних частинах поля [3, с. 99]. На таких наділах селяни не могли забезпечити ефективно чергування різних за біологічними властивостями сільськогосподарських культур, належний обробіток землі, через що знижувалась її родючість та продуктивність. Не меншою перешкодою була нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами, що зумовило незручності у користуванні наділами та матеріальні витрати для селян при перевезенні врожаю через поміщицьке поле [4, с. 39–40]. Негативним явищем у селянському господарюванні була низька природна родючість ґрунту, яку вони не мали змоги покращити шляхом внесення органічних добрив.

Післяреформений період, перш за все, ознаменувався появою нових організаційних форм – земств, як органів місцевого самоуправління, впроваджених земською реформою 1864 р. [3, с. 85]. Земські організації (губернські, повітові) відіграли помітну роль у поширенні сільськогосподарської освіти та науки. Вони відкривали сільськогосподарські училища, музеї, дослідні поля та станції, до роботи яких залучали провідних агрономів. Поміщицькі та селянські господарства поступово наближались до ринкових відносин.

Селянська реформа 1861 р. розкрила неспроможність подальшого розвитку сільського господарства без відповідного наукового забезпечення, тому післяреформений період позначився активними спробами запровадження сільськогосподарської освіти. Становлення вищої сільськогосподарської освіти на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії, пов'язане з відкриттям у 1865 р. першої кафедри сільського господарства у

Новоросійському університеті у м. Одеса [3, с. 87]. Значною подією було відкриття у 1898 р. Київського політехнічного інституту з сільськогосподарським відділенням та дослідним полем.

Відмічено характерне зростання загальної кількості сільськогосподарських товариств, розширилось коло їх завдань [3, с. 100]. Серед них пошук раціональних заходів та підвищення культури ведення землеробства; організація дослідних полів і станцій, професійних шкіл; проведення з'їздів; придбання насінневого матеріалу та сприяння збуту сільськогосподарської продукції. Більше уваги приділено поширенню передового досвіду на основі проведення бесід, виставок, конкурсів, публікацій спеціальних видань. Сільськогосподарські товариства набули важливого значення у поширенні сільськогосподарських знань та реалізували одну з основних своїх функцій діяльності – просвітницьку.

Отже, для розвитку наукового забезпечення охорони вітчизняних сільськогосподарських земель у другій половині XIX ст. велике значення мали реформи. Вони забезпечили на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії, створення галузевих навчальних закладів та науково-дослідних установ, зростання кількості сільськогосподарських товариств і розширення кола їх завдань, проведення з'їздів. З їх допомогою наукові здобутки вітчизняних вчених для удосконалення заходів з охорони земель знайшли своє втілення у практиці сільськогосподарських товаровиробників, як поміщиків, так і окремих сільських господарів.

Бібліографічні посилання

1. Зубець М. В. Від становлення земельних відносин до комплексної механізації виробництва / М. В. Зубець, В. І. Власов, І. М. Годунов та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – Т. 2. – 280 с.
2. Зубець М. В. Аграрна політика та макроекономічні відносини в аграрному секторі України / М. В. Зубець, В. А. Вергунов, В. І. Власов та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – Т. 3. – 358 с.
3. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія / Н. П. Коваленко; НААН, ННСГБ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К.: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.
4. Новаковський Л. Я. Земельна реформа і землеустрій / Л. Я. Новаковський, А. М. Третяк, Д. С. Добряк. – К.: 2001. – 138 с.
5. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: навчальний посібник / А. М. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2001. – 280 с.

Надійшла до редколегії 01.10.2016.

**СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
СПРОБА ОПТИМІЗАЦІЇ НАУКОВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ**

Здійснена спроба подолати певні стереотипи тлумачення селянської проблематики, які накопичувалися в історичній науці тривалий час, нерідко й тепер визначають тематику, підходи та роз'яснювальні моделі дослідників.

Ключові слова: селянство, українське селянство, Наддніпрянщина, реформа, історіографія, наукова інтерпретація.

Осуществлена попытка преодолеть стереотипы трактовки крестьянской проблематики, которые накапливались в исторической науке длительное время, часто и теперь определяют тематику, подходы и разъяснительные модели исследователей.

Ключевые слова: крестьянство, украинское крестьянство, Надднепрянщина, селянство, реформа, историография, научная интерпретация.

***Keywords* There was made an attempt to overcome stereotypes about the interpretation of peasant issue, which had accumulated in historical science for a long time, and which very often, and as well nowadays, determine the topics, approaches and explanatory models of researchers.**

: peasants, Ukrainian peasantry, Dnieper Ukraine, reform, historiography, scientific interpretation.

Насамперед варто було б зробити певні пояснення та уточнення щодо термінології. Це важливо не лише з погляду формального обов'язку чітко дотримуватися предмету аналізу та вимог наукової інтерпретації заявленої (сформульованої) проблеми, а й тому, що на сьогодні існують досить значні розбіжності в історіографічних дискурсах, які, добре відомо, виникли й ствердилися далеко не завжди на власне професійній (сциентичній) основі.

Отож, настільки суттєвим є вибір та доцільність вживання понять «українське селянство» і «селянство України»? Вважаю, що однозначної й категоричної відповіді тут немає і кінцевий вибір, як і решту аспектів технології наукового пізнання, має залишатися за авторами досліджень. Єдине, на чому доцільно наголосити, так це на компетентній (сутнісній) обґрунтованості цього самого вибору. Адже

будь-яке ненаукове запозичення, так би мовити, зовнішнє втручання означатиме той чи інший ступінь політизації проблеми, переведення дискусії в площину «світоглядних боїв» (і не лише їх), які, не важко передбачити, особливо щодо істориків України, будуть визначатися/репрезентувати різні, частіше всього регіональні та етнонаціональні ментальні мапи. Стосовно відмінностей регіональних наукових мікросередовищ, то сучасні українські селянознавці (А. Заярнюк, О. Михайлюк, О. Приймак та ін.) віддають пріоритет концепту «селянство України», «селянство Півдня України» а то й просто «селянство».

До сказаного доречно додати, що обираючи перший чи другий варіант (а, можливо, третій, четвертий та наступні), кожний автор вдається до певної моделі творення об'єкта дослідження [4]. Багато що залежить від того, який «будівельний матеріал» він при цьому використовує і в яких пропорціях. Однак не все залежить від нього, його ситуативного вибору. Варто виходити з того положення, що світ (як реальність) без пізнання історика існує, але об'єкти дослідження, «взяті» з цього світу, – ні. Отримуючи автономне життя, вони такою ж мірою унікальні й ця унікальність визначається не якимось існуючими поза свідомістю історика властивостями буття, а результатом його усвідомлено-пізнавальної діяльності. Ключова роль тут вочевидь належить операції порівняння. Вона та інші методи «категоріального опрацювання» історико-суспільних фактів (явищ, процесів та ін.) перетворюють, трансформують їх, роблячи придатними для розуміння, пояснення, інтерпретації. У нашому конкретному (селянознавчому) випадку будь-який соціальний фрагмент аграрної минувшини Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. має бути не просто «термінологічно зафіксованим» (стати таким, що привернув увагу і його визначено предметом наукового дослідження), а й набути ознак типовості, іншими словами – бути представленим як певна пізнавальна ідея.

У контексті, скажімо, морфології історії селянства, тобто такої історії, яку прийнято уявляти й трактувати через його – селянства – «внутрішні форми», живе буття, «взяте у співвіднесенні з власним існуванням», вона – історія – має з'являтися через такі засоби осягнення як «вживання, споглядання, порівняння, точні чуттєві фантазії, відтворення світу за допомогою цілісного образу» [5]. В такому разі нині менш популярна «етнічна складова» селянського світу постає не як недолуга та навіть шкідлива альтернатива загальноселянського традиційного феномену, а радше «як морфогенез, тобто такий специфічний спосіб буття, за якого перебіг процесів

зумовлюється... внутрішніми закономірностями побудови, еволюції, структури і функціонування». Тобто селянство конкретної етнospільноти виправдано уявляти варіацією «розмаїття живих історичних форм – синтезу потужних культур і... водночас майже обов'язкових «власних, неповторних можливостей вираження» [5]. Відтак українське селянство отримує шанс на осмислення як певної історичної культури (субкультури), «самобутнього суспільного організму з чіткою, точною будовою і сповненої глибокого змісту структурою» [5]. Завдання історика полягає в тому, аби збагнути внутрішню будову такого органічного, на свій лад цілісного соціокультурного утворення, через яке він намагатиметься простежувати історичний процес як такий.

Підгрунтям пізнавальної ідеї є наявність, визнання й розуміння власне внутрішньої (соціокультурної) цілісності об'єкта. У цій площині маємо справу з селянською культурною однотипністю (щодо другої половини XIX – початку XX ст. – «основного» репрезентанта традиційного аграрного суспільства, що потрапив у руйнівне для нього модерно-урбанізоване, індустріальне середовище), з побіжним завданням виокремлювати її певні «структурні елементи». Критеріями такої операції мають слугувати регіональні, релігійні, уже згадані етнічні та інші відмінності. Вони можуть претендувати на окремі та вповні самодостатні об'єкти дослідження.

У кожному конкретному випадку обрана й з'ясована в якості такого об'єкта відмінність має бути обґрунтована як справді цілісна система (зокрема й наявністю виявлених репрезентативних джерел), що відчуває на собі системний вплив історичної епохи. Тут ми натрапляємо на ризики не тільки для досліджень, які постають на основі «дроблення» об'єктів, а й більш традиційних інтерпретацій, коли, скажімо, термін «селянство» (аналогічно «поміщицтво», «дворянство» та ін.) використовують без будь-яких пояснень, уточнень, корекцій, як щось загальноприйнятне, однаково зрозуміле всіма. Цілком слушно А. Заярнюк (дослідник галицького селянства XIX ст.) зазначає: «Термін «селянство»... приховує і затемнює більше, ніж пояснює і висвітлює». І додає: «Для української історії найбільш проблематичним аспектом вживання терміну «селянство» є нездатність аналітичного розрізнення між дрібним сільськогосподарським виробником феодальної та капіталістичної епох, а також нехтування державою як часто вирішальним фактором у формуванні тої чи іншої форми організації соціальних відносин на селі. Абстрактне поняття «селянство» найбільш доцільно використовувати для опису свідомого свого колективного «я»

організованого селянського «класу для себе» кінця XIX–першої половини XX ст.» [2, с. 553].

Отже, потенційно поняття «українське селянство», «селянство України», «південноукраїнське селянство» є окремими (хоча й до певних меж подібними), вповні «робочими» об'єктами досліджень. На наш погляд, цілком самодостатніми, бо вони репрезентують різні пізнавальні ідеї. Щодо першої, як було наголошено, менш поширеної в історіографії, то вона базується на думці визнання певного синтезу етнографічних, фольклорних, лінгвістичних, соціальних, ментальних та інших властивостей. Не вдаючись до аналізу розлогого теоретико-методологічного інструментарію сучасних досліджень, зазначу, що в Україні доцільність використання такого пізнавального прийому вже з'ясована; на його перевагах, до речі, наприкінці 1990-х рр., незадовго до своєї смерті (1999), наголошував знаний історіограф Віталій Сарбей.

Окремо варто вести мову про новітню (сучасну) українську історіографію проблеми. У зв'язку з тим, що в останній час з'явилося чимало історіографічних аналізів (як правило, у вигляді коротких блиц-анонсів у кілька речень), виправдано поставити за мету й докладніше прояснити деякі інтерпретаційні підходи. При цьому основну увагу доречно зосередити на селянстві Наддніпрянщини, яке виходило з-під кріпосної залежності протягом кількох-кільканадцяти пореформених років, хоча деякі процеси тривали десятиліттями.

Більш конкретним мотивом авторських зусиль слугує та обставина, що в контексті сучасних інтерпретацій цей процес аж ніяк не можна обмежувати політичною чи, приміром, юридичною сторонами справи, що лишається поширеною практикою. Вона має давню традицію. Приміром, відоме положення про те, що «реформа змусила дворянство активізуватися, хоча воно сприйняло її неоднозначно», притаманне російським історикам імперської, до 1917 р., доби (О. Корнілову, М. Покровському та ін.), насправді не так прояснює ситуацію, як констатує очевидний перебіг подій, зумовлений «характером великої реформи» [3, с. 190]. Іншими словами, воно наголошує лише на пожвавленні у дворянському (поміщицькому) середовищі, викликаному політичними рішеннями та юридичними змінами. На нашу думку, пореформені соціальні, економічні та інші процеси варто було б розглядати на ширшій історичній основі. Вочевидь, вести мову про зміни в суспільстві (людях) на рівні культури, яким реформа додала відчутної динаміки та чіткіше визначила вектори трансформації. Сумнівною (належно нез'ясованою) лишається й положення, чому вони, імперські історики, називали

реформу 1861 р. «великою». Судячи з усього, мова тоді взагалі не йшла про селянство, як тепер прийнято казати, в антропологічному значенні.

Не менш корисно поглянути на інтерпретацію селянства (селянського питання) у переддень та відразу після скасування кріпацтва радянськими істориками. У своїй монографії І. Кочергін констатує: представники цього інтелектуального середовища вважали реформу «незавершеною» і такою, що «враховувала інтереси лише поміщиків» [3, с. 190]. Щодо інтересів, то тут радянські історики (зокрема й представники УРСР) керувалися марксистським положенням про класову боротьбу, яка визначала в той час їхнє пізнавальне поле, а також суспільно-політичний устрій країни, в якій їм доводилося жити, мислити й працювати. Тому чекати, що вони могли запропонувати якусь іншу, тим більше альтернативну інтерпретаційну модель було б наївно. Це, однак, не означає, що історики обов'язково спрощено, виключно в межах формаційного редукціонізму розуміли проблематику. І все ж, виокремити когось «третього» (приміром чиновництво) в окремий суб'єкт історії їм було напрочуд складно. Надто проблемно, якщо взяти до уваги, що імперських чиновників пореформеного періоду прийнято було уявляти як тих же поміщиків-експлуататорів при владі, а державу взагалі розглядати як «машину насилля» того ж таки поміщицького (феодального) класу. Власне тому акцент на різноголосі інтерпретацій вважаємо дещо надуманим. Натомість пропонуємо розширювати роз'яснювальні можливості в межах, по-перше, більш адекватного та неупередженого прояснення потенціалу історіографії, по-друге, методологічно продуктивнішого з'ясування соціокультурного середовища, яке репрезентувало селянство.

Поширена сьогодні в історіографії теза про те, що реформа 1861 р. здійснювалася передусім в інтересах держави, а не дворян, виглядає достатньо вмотивованою. Можливості для подальшої корекції, оптимізації цього твердження вбачаємо в деталях. Американський історик Френсіс Вчісло, котрий одним із перших обґрунтував цю думку, назвав велику селянську реформу «незавершеною» [3, с. 190]. Начебто тому, що «влада і дворянство готові були миритися із залишками кріпосництва, а не остаточно покінчити з ним» [3, с. 190]. Разом із іншими істориками США (Т. Емонс, Р.Т. Менінг) він наголошував на невдоволенні реформою помісного дворянства, значними бідами, які його чекали в нових соціально-економічних умовах. Це, втім, аж ніяк не означало, що більші преференції отримало селянство. Приміром, звуження

повноважень земств, створених згідно з реформою 1864 р. у лівобережно-слобідських та південних губерніях, загалом негативно позначалося на самоврядних амбіціях не тільки помісних дворян, а й тих же селян, у котрих, між іншим, були й інші причини відчувати себе ображеними, так чи так виявляти своє невдоволення. Також збільшення контролю з боку центральної влади над сільськими громадами (органами селянського самоврядування) свідчило про користь не лише для чиновників, але такою ж мірою про зиск для нібито реформою скривдженого дворянства, адже чи не всі посади в місцевих і вищих державних структурах влади, починаючи від мирових посередників, займали представники «благородної крові». У сучасній історіографії чимало йдеться про поступовий «занепад та дезінтеграцію соціальних груп, на які спиралося самодержавство», однак не варто змішувати, а тим більше отожднювати реформи, їхні результати й наслідки [3, с. 190]. Тим більше, що пристосування до товарно-грошових соціально-економічних умов у пореформений період ще більше «повільним та болісним» виявилось для багатомільйонного селянства.

На наш погляд, оцінювати реформи варто не так із соціальної сторони, як із історичної, тобто в набагато ширшому контексті. Тоді мотиви її проведення та характер пізніших оцінок виправдано буде шукати в, так би мовити, загальній культурі тогочасного суспільства, зокрема й вищого політикуму Російської імперії. Зокрема, як зазначено в одному з сучасних російських енциклопедичних видань, «імператор Олександр II, який свято й мужньо робив покладену на нього долею справу – будівництво і звеличення величезної монархії, пробуджував захоплення справжніх патріотів...» [6, с. 33]. Очевидно, що певною мірою і селянства (чи колишніх вихідців із селян). Так чи так, але і його (їх) стосуються такі слова авторів згаданого видання: «Російський народ, згадуючи ім'я Царя-Визволителя, завжди осіняє себе хресним знаменням» [6, с. 33].

Очевидно, що таке пояснення не відображає власне соціально, антропологічну сутність проблеми, проте дає нагоду перевести наші розмисли в площину панівної історичної пам'яті, відповідних їй інтерпретацій, які своерідно ввібрали в себе не лише державну політику, ідеологічну риторичку чи пропаганду, а й «мовчазну підтримку народу». Принаймні в тому розумінні, що зуміли обпертися та на свій лад використати відповідне ментальне підґрунтя. Почасти і тих селян, які представлятимуть українську етнокультуру, щоправда, відмінності з картиною світу етнічних росіян тут будуть значними, але все ж далеко не критичними для творення міфологем про «царя-

визволителя» в імперський період історії та «початок нової, буржуазної Росії, яка виростала з кріпосницької епохи» в радянську добу.

Вважаю, що саме в такому контексті варто переосмислювати трактування характеру реформи 1861 р. деякими російськими (радянськими) істориками, який І. Кочергін окреслює як «компромісний» [1, с. 230]. Мовляв, ця реформа «лише до певної міри враховувала інтереси дворянства, але в цілому була проведена в інтересах держави, оскільки... влада держави над економікою зміцніла, а отже посилилась влада і над суспільством» [3, с. 191]. «Посилення самодержавства» означало зміцнення впливу на селянство. Він отримає осуд частини інтелігенції, зокрема й істориків. Проте чи можна його, цей осуд, сприймати виключно як встановлення історичної справедливості, тим більше як претензію на повну й вичерпну (об'єктивну, неупереджену) оцінку складних історичних змін/процесів? Адже здебільшого селянство не поцінуватиме належно таку «самопожертву» з боку інтелектуалів, які, до того ж, часто-густо керувалися зовсім іншими («неселянськими») мотивами, були зорієнтовані на політичну кон'юнктуру свого часу.

Отже, беручись за таку сферу наукового пізнання як селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., фаховий історик має все ж спробувати напрацювати алгоритм його адекватного тлумачення, або, принаймні, подолати «нездатність аналітичного розрізнення між дрібним сільськогосподарським виробником феодальної та капіталістичної епох» (А. Заярнюк). Для цього вкрай важливо було й лишається досягнути іншої адекватності – максимально точного, виваженого розуміння самого інтелектуального продукту, напрацьованого науковцями. Бо коли ми ведемо мову про сучасні інтерпретації, варто добре розуміти епоху, в якій вони виникають і майже відразу отримують перші оцінки.

Під «сучасними» маємо на увазі період після 1991 р. В цей час сама українська історіографія зазнала складної еволюції. З-поміж іншого, виокремимо достатньо повільне прощання істориків (селянознавців, дворянознавців та ін.) із радянськими (марксистсько-ленінським) поглядами, насамперед із відчутним і дотепер економічним детермінізмом у трактуванні суспільних процесів. Таким воно виявилось і у власне розвитку історіографії, бо надто вже легко й тривіально (не кажучи вже про отримання особистої користі) стало ділити істориків на радянських та нерадянських («зважених», «компромісних», «нових»), інколи вести мову про дещо, а то й зовсім різні речі. Зазвичай нехтувати існуючими пріоритетами, зв'язками (чи

їхньою відсутністю) з методологічними новаціями західноєвропейської історіографії, змінами в самій науці, яка відчуває дедалі більший тиск новітньої гуманітаристики (до того ж за інерцією від радянських часів чимало українських дослідників традиційно сприймали напрацювання російських колег як найбільш фундаментальні, не помічали однобічність та упередженість їхніх суджень). Ба більше, історіографи (тут більше про авторів історіографічних екскурсів, розміщених у всіх монографічних та дисертаційних працях) так і не скористалися перевагами нових роз'яснювальних підходів, не обмеженості, шкідливості чи, навпаки, нових граней користі від «застарілих» інтерпретацій.

І ще: потрібно глибше збагнути загальну динаміку трансформації історичної науки: у 1990-х рр. тієї «радянщини» було більше, а в наступні десятиліття її присутність у текстах відчуватиметься помітно менше. При цьому зміна акцентів суб'єктів реформування, скажімо, з поміщиків на державу, не завжди означала ту саму «звуженість» інтерпретаторів. Поміж рядками їхніх праць читалася радянськість «вищого порядку» – залежність від будь-якої політичної кон'юнктури.

Бібліографічні посилання

1. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Лариса Георгиевна Захарова. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 256 с.
2. Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини ХІХ ст.) / Андрій Заярнюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2006–2007. – № 15. – С. 543–553.
3. Кочергін І.О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія / Ігор Олександрович Кочергін. – Д. : Герда, 2015. – 576 с.
4. Любарский Г.Ю. Морфология истории: сравнительный метод и историческое развитие / Георгий Юрьевич Любарский. – М. : Изд-во КМК, 2000. – 449 с.
5. Морфологія історії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histua.com/slovník/m/morfologiya-istorii>
6. Энциклопедия российской монархии. Великие князья. Цари. Императоры. Символика и регалии. Титулы / под ред. В. Бутромеева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2002. – 384 с.

Надійшла до редколегії 29.09.2016.

**ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ ТА ПРОФЕСІЙНА
СТРУКТУРА ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ ст.**

Розкрито територіальне розміщення трудових ресурсів, визначено питому вагу зайнятого населення, що мешкало в міській та сільській місцевості Наддніпрянської України наприкінці ХІХ ст. Висвітлено галузевий розподіл праці та зайнятість економічно активного населення у виробничому секторі економіки, з'ясовано його роль у суспільному відтворенні.

Ключові слова: ринок робочої сили, трудові ресурси, територіальне розміщення зайнятого населення, розподіл праці, структура зайнятості населення, суспільне відтворення.

Раскрыто территориальное размещение трудовых ресурсов, определяется удельный вес занятого населения проживавшего в городской и сельской местности Надднепрянской Украины в конце ХІХ в. Освещается отраслевое разделение труда и степень занятости экономически активного населения в производственной секторе экономики, определяется его роль в общественном воспроизводстве.

Ключевые слова: рынок рабочей силы, трудовые ресурсы, территориальное размещение занятого населения, разделение труда, структура занятости населения, общественное воспроизводство.

The article reveals the territorial distribution of labor and determines the proportion of the employed population in urban and rural areas Naddnepryanskaya Ukraine in late ХІХ century. The article highlights the sectoral division of labor and the employment rate of the economically active population in the productive sector of the economy. Analysis of the existing division of labor and employment structures of Naddnepryanskaya Ukraine in the late ХІХ century shows a significant increase in the number of employed people in the post-reform period, the expansion of the labor market and increase its mobility, deepening the division of labor and the emergence of new areas of economic activity.

Keywords: labor market, labor, the territorial distribution of the employed population, the division of labor, the structure of employment, social reproduction.

Постановка проблеми. Важливе місце у дослідженні економічної історії держави та її окремих адміністративно-територіальних одиниць, з притаманними їм природно-географічними характеристиками, займає

аналіз відтворення та розміщення трудових ресурсів, розподілу праці, структури зайнятості населення, характеру його господарської діяльності в рамках певного способу виробництва.

Варто зазначити, що ступінь розподілу праці й структура зайнятості населення, як у регіональному, так і в загальнонаціональному масштабах, багато в чому є концентрованим виразом і показником рівня розвитку продуктивних сил та економіки в цілому.

У запропонованій статті об'єктом дослідження є продуктивні сили України в частині їх головної складової – робочої сили. Предметом дослідження є територіальне розміщення, розподіл праці та структура зайнятості економічно активного населення, що мешкало в сільській і міській місцевості, а також у губернських центрах Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.

Мета. У цій статті ставиться завдання висвітлити територіальне розміщення продуктивних сил Наддніпрянської України щодо їхньої головної складової, з'ясувати показники сукупного балансу трудових ресурсів, розкрити, за територіальною ознакою, розподіл праці та структуру зайнятості її економічно активного населення у виробничому секторі на етапі переходу Російської імперії до монополістичного капіталізму, а також визначити загалом питому вагу східних слов'ян, що брали участь у суспільному відтворенні на зламі XIX–XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на структуроутворюючий характер і фундаментальні ознаки, притаманні зазначеній науковій проблемі, на її значущість у ґрунтовному вивченні історії розвитку вітчизняного ринку та ринкових відносин, вона поки що не стала, за невеликим винятком [див. 1–5], предметом спеціальних досліджень ні в українській, ні в зарубіжній історіографії. Таке ставлення сучасної академічної науки до ключових питань історії розвитку ринкової економіки, на наш погляд, не сприяє вирішенню сьогоденних проблем і завдань, пов'язаних зі створенням оптимальної моделі сучасної, соціально орієнтованої ринкової економіки, яка б зважала на національну специфіку та певний історичний досвід.

Аналіз матеріалів першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. про зайнятість населення Наддніпрянської України дає можливість суттєво розширити уявлення зацікавлених дослідників про структуру зайнятості населення, особливості розвитку ринку праці і продуктивних сил на вказаній території. Дозволяє визначити питому вагу зайнятого населення і характер його розміщення у міській та сільській місцевості, розкрити структуру й

розміри галузевих ринків робочої сили, висвітлити розподіл праці, що склався на зазначеній території наприкінці XIX ст.

Розглядаючи вказану наукову проблему, потрібно пам'ятати, що селянство Наддніпрянщини в пореформений період, наряду з аграріями Центрального Чорнозем'я Росії, зіграло визначну роль у розвитку капіталізму не тільки в глибину, а й у ширину. Друга тенденція особливо яскраво виявилася на півдні Російської імперії, який на зламі XIX–XX ст. приймав щорічно більше мільйона сезонних мігрантів та десятки тисяч переселенців [6, 112–123; 7, 254–265; 8, 92–93; 9, 130–142, 183–187; 10, 212–247].

Згідно з даними перепису населення 1897 р., у дев'яти губерніях Наддніпрянської України мешкало 23430,4 тис. осіб. Чисельність зайнятого населення на зазначеній території складала 5940,6 тис. осіб або 25,4% від загальної кількості мешканців (чоловіки становили 20,9%, жінки – 4,5%), на утриманні яких перебувало 17489,8 тис. осіб – членів сімей [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

У загальній масі зайнятих, що перевищувала 5,9 млн осіб, чоловіки становили 82,5%, жінки – 17,5%. Із них у сільській місцевості проживало 76,7% від усіх зайнятих (чоловіки склали 65,2%, жінки – 11,5%), у міській – 23,3% (17,3% і 6,0% відповідно). У регіональному розрізі перше місце, за кількістю зайнятих, займало Правобережжя (40,4%), друге – Лівобережжя (30,3%) і третє – Південь України (29,3%). Питома вага зайнятих чоловіків регіону від загальної кількості зайнятих складала на Лівобережжі – 80,8%, на Правобережжі – 82,8%, на Півдні України – 83,8%, зайнятих жінок, відповідно – 19,2%, 17,2% і 16,2% [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Серед усього зайнятого населення Лівобережної України, яке перевищувало 1,8 млн осіб, зайняті у сільській місцевості склали 79,7% (чоловіки – 66,5%, жінки – 13,2%), у міській – 20,3% (14,3% і 6% відповідно). У загальній масі зайнятого населення Правобережжя, що досягало 2,4 млн осіб, зайняті у сільській місцевості становили 82,7% (чоловіки – 69,9%, жінки – 12,8%), у міській – 17,3% (12,9% і 4,4% відповідно). Серед зайнятого населення Півдня України, що перевищувало 1,74 млн осіб, зайняті у сільській місцевості склали 65,4% (чоловіки – 57,4%, жінки – 8%), у міській – 34,6% (26,4% і 8,2% відповідно) [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Розглядаючи міжгубернське розміщення зайнятого населення, варто підкреслити, що найбільша його кількість мешкала у Київській

(15,9%), Херсонській (13,6%) і Подільській (12,6%) губерніях, найменша – у Таврійській (7,1%) і Катеринославській (8,6%). Стосовно питомої ваги зайнятих (від усього населення губернії), то найвищою вона була в Херсонській (29,6%), Таврійській (29,3%) і Київській (26,5%) губерніях, найменшою – у Полтавській (23,3%). Питома вага зайнятих чоловіків (від усіх зайнятих у губернії), перебувала в діапазоні від 78,7% у Полтавській і до 85,7% у Волинській губернії, зайнятих жінок – від 14,3% у Волинській і до 19,9 % у Київській губернії [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Опрацьовані автором матеріали перепису населення 1897 р. свідчать про те, що більше половини працездатного населення Наддніпрянщини наприкінці XIX ст., як і на початку 1860-х років, зайнято переважно землеробством (включаючи городництво і садівництво) і складало 3285,9 тис. осіб обох статей (55,3%). Зайняті приватною службою та ті, що працювали як прислуга і поденники, становили разом 667,0 тис. осіб (11,2%) і за чисельністю посідали друге місце. У тваринництві було зайнято 44,3 тис. осіб (0,8%), переробкою продуктів тваринництва займалося 20,7 тис. (0,4%). Виробництвом продуктів харчування із сировини тваринного і рослинного походження займалося 69,7 тис. осіб (1,2%), обробкою волокнистих речовин (продуктів землеробства) – 43,4 тис. осіб (0,7%), пошиттям одягу, взуття – 229,6 тис. (3,9%). Кількість зайнятих ремонтними і будівельними роботами складала 110,7 тис. осіб (1,9%), добуванням руд і мінералів – 31,1 тис. (0,5%), обробкою металів – 103,3 тис. (1,7%), дерева – 78,2 тис. (1,3%), іншими видами виробництва – 19,3 тис. (0,3%), риболовлю і полюванням – 9,5 тис. осіб (0,2%). У транспорті були задіяні 111,9 тис. осіб (1,9%). Із них візничим промислом займалося 45,4 тис. осіб (0,8%), на залізниці працювало 50,7 тис. осіб (0,9%). Різними видами торгівлі, включаючи оптову, займалося 305,5 тис. осіб (5,1%). Найбільша кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (1,1%), зокрема й зерновими (0,6%). Значна частина переймалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,3%), тканин і одягу (0,3%), шкір і хутра (0,14%). Продажем алкогольних напоїв було зайнято 14,8 тис. осіб (0,3%), у готелях і трактирах працювало 19,6 тис. осіб (0,33%) і т. д. [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163, 272–329, 420–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

Як зазначалося вище, основна частина населення Наддніпрянщини мешкала у сільській місцевості. Чисельність тих, хто був зайнятий землеробством (включаючи городництво і садівництво),

перевищувала 3211,8 тис. осіб обох статей, що складало 70,4%, від загальної кількості працюючих у повітах. Чисельність службовців, прислуги і поденників у повітах складала 380,4 тис. осіб (8,3%). Тваринництвом було зайнято 42,9 тис. осіб (0,9%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження у продукти харчування – 39,5 тис. осіб (0,9%). Добуванням руд і мінералів займалося 28,8 тис. осіб (0,6%), виплавою металів – 1,7 тис. (0,04%), обробкою металів – 57,9 тис. (1,3%), дерева – 43,5 тис. (1%), виготовленням одяжі, взуття – 109,7 тис. (2,4%), будівельними і ремонтними роботами – 59,5 тис. осіб (1,3%). Іншими видами виробництва займалося 10,1 тис. осіб (0,2%), наданням транспортних послуг – 4,8 тис. (1,1%), різними видами торгівлі – 13,0 тис. осіб (2,9%) і т. д. [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 220, 108–163, 272–329; 1, 82–88; 22, 18–35].

У міській місцевості чисельність мешканців, зайнятих землеробством (включаючи городництво і садівництво), перевищувала 74,1 тис. осіб обох статей, що складало 5,4%, від загальної кількості працюючих городян. Чисельність службовців, прислуги і поденників у містах складала 286,6 тис. осіб (20,8%). Тваринництвом було зайнято 1,4 тис. осіб (0,1%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження у продукти харчування – 30,2 тис. осіб (2,2%). Добуванням руд і мінералів займалося 2,4 тис. осіб (0,2%), обробкою металів – 45,4 тис. (3,3%), дерева – 34,6 тис. (2,5%), виготовленням одяжі, взуття – 119,9 тис. (8,7%), будівельними і ремонтними роботами – 51,2 тис. осіб (3,7%). Іншими видами виробництва займалося 9,1 тис. осіб (0,7%), наданням транспортних послуг – 56,5 тис. (4,1%), різними видами торгівлі – 156,1 тис. осіб (11,3%) і т. д. [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163, 272–329, 420–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

У дев'яти губернських центрах Наддніпрянської України чисельність економічно активного населення перевищувала 442 тис. осіб обох статей, що складало 7,5% від усього зайнятого населення. Серед зайнятих 138 міст Наддніпрянщини питома вага вказаного населення сягала майже третини (32,2%). Чисельність мешканців задіяних у землеробстві, на приміських землях (включаючи городництво і садівництво), перевищувала 5,6 тис. осіб обох статей, що складало 1,3% від загальної кількості працюючих у губернських містах. Чисельність зайнятих у містах службовців, прислуги і поденників становила 99,4 тис. осіб (22,4%). Тваринництвом було зайнято 0,4 тис. осіб (0,1%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження у продукти харчування – 9,9 тис. осіб (2,2%).

Добуванням руд і мінералів займалося 0,2 тис. осіб (0,03%), обробкою металів – 16,6 тис. (3,8%), дерева – 11,2 тис. (2,5%), виготовленням одяжі, взуття – 36,3 тис. (8,2%). Будівельними і ремонтними роботами займалося 15,5 тис. осіб (3,5%), іншими видами виробництва – 3,6 тис. (0,8%), наданням транспортних послуг – 20,1 тис. (4,5%), різними видами торгівлі – 41,6 тис. осіб (9,4%) і т. д. [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163, 272–329, 420–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

Східні слов'яни Наддніпрянської України, на зламі XIX-XIX ст., відіграли виключно важливу роль у соціально-економічному розвитку вказаної території, в особливості це стосується українського і російського етносів, як найбільших. Перший – відіграв вирішальну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва та супутніх промислів, другий – займав провідні позиції у містобудування, створенні промислових підприємств та розбудові інфраструктури. Приблизно у рівній мірі вказані етноси були зайняті на транспорті, у будівництві та інших сферах діяльності. Білоруському етносу, не зважаючи на незначну чисельність, належить, у свою чергу, вагомий внесок у розвиток цілого ряду напрямків господарської діяльності, особливо на Півдні та Лівобережжі Наддніпрянщини.

Чисельність східних слов'ян в межах Наддніпрянської України, наприкінці XIX ст., сягала 20 млн осіб, що становило 85,3% від усього її населення, зокрема українці склали 17 млн (72,6 %) , росіяни – 2,8 млн (11,8 %), білоруси – 0,2 млн осіб (0,9 %).

Чисельність економічно активного східнослов'янського населення Наддніпрянщини, на зламі століть, сягала 5 млн осіб, що складало 82,8 % від усього зайнятого населення та 24,6 % від усіх її мешканців. Зокрема зайняті українці склали 3,8 млн (64,6 %), росіяни – трохи більше 1 млн (17,3 %) і білоруси – 51,1 тис. осіб (0,9 %). На їх утриманні перебувало 15,1 млн осіб – членів родин. Переважна кількість зайнятих східних слов'ян мешкала у сільській місцевості, де вони склали майже 4 млн осіб. (80,5 %), в містах їх чисельність сягала 1 млн осіб.

Зайняті українці, в межах вказаної території, перевищували чисельність зайнятих росіян, в цілому, у 3,8 рази, в сільській місцевості – у 7,4. У містах зайняті росіяни склали майже 40 % від усіх зайнятих міщан і перевищували чисельність зайнятих українців у 1,4 рази.

Детальні дані про зайнятість господарською та суспільною діяльністю східних слов'ян Наддніпрянщини знайшли своє висвітлення у створених автором статистичних таблицях. Отримані

дані свідчать, що в 36-ти (56,3 %) із 64-х ключових напрямків діяльності домінували росіяни, а в 28-ми (43,7 %) – переважали українці. Зазначимо також, що білоруси, не зважаючи на незначну чисельність, були зайняті майже у всіх сферах діяльності.

Проведений порівняльний аналіз розподілу праці, структури зайнятості та ступеня участі різних груп населення у процесі суспільного відтворення в Наддніпрянщині наприкінці XIX ст. торкається в основному ключової, тобто виробничої сфери й тісно пов'язаної з нею інфраструктури. Зайнятість населення в невиробничій сфері не знайшла тут, через певні обмеження, свого відображення, проте згодом такі дані будуть наведені автором у формі статистичних таблиць, які дадуть змогу зацікавленому читачу зробити відповідні висновки самостійно, відповідно до його уподобань.

Висновки. Аналіз розподілу праці та структури зайнятості населення Наддніпрянщини, статистичні дані, викладені у цій та інших роботах автора, вказують на значне зростання чисельності зайнятого населення в пореформений період, свідчать про розширення ринку робочої сили, про зростання його рухливості, про поглиблення розподілу праці і появу нових напрямків господарської діяльності. Наряду із зазначеним вище, активне впровадження у виробництво вдосконалених знарядь праці, машин і нових технологій надавало, у свою чергу, додаткове прискорення розвитку продуктивних сил, а також сприяло прискореному зростанню її валового внутрішнього продукту.

Наведені в статті дані можуть бути використані як фундамент і вихідне положення при дослідженні подальшого розвитку суспільного розподілу праці, продуктивних сил та виробництва у Наддніпрянській Україні. З метою висвітлення наступних етапів розвитку продуктивних сил та розподілу праці, поряд із іншими джерелами, можуть бути застосовані матеріали переписів населення України XX – початку XXI ст.

Бібліографічні посилання

1. Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости населения в губерниях Центрального Черноземья в конце XIX в. / Я.В. Бойко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год : Типология и особенности регионального развития России и Восточной Европы X–XXI вв. Материалы XXXIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М.; Брянск, 2012. – С. 366–376.
2. Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения Екатеринославской губернии в конце XIX в. / Я.В. Бойко // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих

наукових читань, присвячених пам'яті проф. Д.П. Пойди / Зб. наук. праць. – Д., 2012. – С. 50–64.

3. Бойко Я.В. Розподіл праці та структура зайнятості населення Тавриди наприкінці XIX ст. / Я.В. Бойко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси: ЧНУ, 2012. – С. 48–76.

4. Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения в Херсонской губернии в конце XIX в. / Я.В. Бойко, П.Д. Верещагин // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету. Серія : Історичні науки / Зб. наук. праць. – Кіровоград : КДПУ, 2012. – С. 57–72.

5. Бойко Я.В. Неземледельческая деятельность мигрантов и местного крестьянства в Северном Причерноморье в конце XIX в. (по материалам переписи населения 1897 г.) / Я.В. Бойко // Материалы XXX сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы «Неземледельческая деятельность крестьянства и особенности российского социума». – М.; Тула, 2006. – 367 с.

6. Бойко Я.В. Миграция крестьянства в Новороссию во второй половине XIX в. / Я.В. Бойко // Международная научная конференция «Русь, Россия: Средневековье и Новое время». Чтения памяти академика РАН Л.В. Милова. МГУ, 19–20 сентября 2009 г. Материалы конференции. – М.: МГУ, 2009. – С. 121–123.

7. Бойко Я.В. Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) / Я.В. Бойко // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного Симпозиума по изучению проблем аграрной истории / Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24–27 сентября 1991 г. – М., 1991. – С. 91–92.

8. Бойко Я.В. Расселение и удельный вес переселенцев в Новороссии на переломе XIX–XX вв. / Я.В. Бойко // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы: историография, методы исследования и методология, опыт и перспективы: Материалы XXXI сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – В 2-х кн. – Кн.1. – Вологда: ВГПУ, 2009. – С. 253–265.

9. Кабузан В.М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа / В.М. Кабузан. – С.Пб., 1996. – 349 с.

10. Кабузан В.М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 2006. – 658 с.

11. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. VIII. – 308 с.

12. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XIII. – 254 с.

13. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XVI. – 305 с.

14. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XXIII. – 351 с.
15. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XXXII. – 301 с.
16. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XLI. – 342 с.
17. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XLVI. – 326 с.
18. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XLVII. – 341 с.
19. Розрахунки автора за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1905. – Т. XLVIII. – 371 с.
20. Розрахунки автора за джерелом: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – Табл. XX. – Т. 1. – С.Пб., 1905. – 495 с.
21. Розрахунки автора за джерелом: Численный состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Т. 2. – С.Пб., 1906. – 455 с.
22. Розрахунки автора за джерелом: Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных Первой Всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – С.Пб., 1905. – 47 с.

Надійшла до редколегії 15.09.2016.

УДК 94:61(09)] (477.63) «18/19»

О. Б. Шляхов, М. О. Кукурекова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІДХІДНИКИ З УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПРАКТИКА ПОВСЯКДЕННЯ (НА МЕТЕРІАЛАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Висвітлено питання, пов'язані із відхідництвом українських селян наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., проаналізовано основні причини та напрями виходу селян на заробітки, умови їх адаптації у Катеринославській губернії.

Ключові слова: Катеринославська губернія, селянство, відхідництво, лікарняно-продовольчі пункти.

Освещены вопросы, связанные с отходничеством украинских крестьян в конце ХІХ – начале ХХ в., проанализированы причины и

направлення вихода крест'ян на заробітки, умовия их адаптації в Катеринославской губернії.

Ключевые слова: Катеринославская губернія, крест'янство, отходничество, врачебно-продовольственные пункты.

The questions related to the seasonal work of the Ukrainian peasants in the late XIX – at the beginning of the XX century. The article analyzes the causes and direction outputs of the peasants to work and the conditions their adaptation in Ekaterinoslav province.

Key words: Ekaterinoslav province, peasantry, the workers who left the village, medical-food points.

Як відомо відхідництво являло собою тимчасовий вихід мешканців сіл на заробітки в регіони з розвинутою індустрією та на сільськогосподарські роботи. Масового характеру в Україні воно набуває в період кризи феодалізму та становлення капіталістичних відносин, в умовах аграрного перенаселення, розвитку ринку та товарно-грошових відносин. За останніми даними загальна кількість відхідників в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX ст. сягала 1,7–1,8 млн осіб [9, с. 533]. При цьому переважна більшість з них витратила на заробітки від двох до шести місяців.

Питання розвитку відхідництва на регіональному рівні, зокрема умови адаптації селян-заробітчан у Катеринославській губернії, тогочасні практики їх повсякдення, ще недостатньо висвітлені у вітчизняній історичній літературі, хоча окремих його аспектів торкалися в своїх студіях О.І. Лугова, Т.І. Лазанська, І.В. Десятников та ін. [6; 8–10; 13]. Втім подальше вивчення зазначеної проблематики, без сумніву, має важливе значення для з'ясування особливостей формування робітничого класу краю. Тож зупинимось на цьому докладніше.

Зазначимо, що після скасування кріпацтва в Російській імперії у 1861 р., селянство, і перш за все його найбідніша частина, ставало основним джерелом поповнення пролетаріату. Адже за існуючої у той період екстенсивної та примітивної обробки землі, великого рівня народжуваності, а також в умовах, коли приріст сільського населення тільки на 10 % поглинався містом, а до 90 % залишалося на селі, все більше посилювалися процеси аграрного перенаселення. Свій вихід із села селяни частіше за все пояснювали малоземеллям, коли, приміром, одна десятина припадала на чотири, п'ять або шість осіб, а з іншого боку – поганими ґрунтами, «які не лише хліба, а й картоплі не родять» [5, с. 651]. Особливо нестача орної землі відчувалася на Лівобережжі. В Харківській губернії середній наділ землі на душу становив 2,6 десятин, а в Полтавській – 1,97 десятин. Проте не лише такі

ділянки, а й більші не могли забезпечити не тільки сплати податків і повинностей, а й найнеобхідніших потреб сільського населення. Не випадково, що за повідомленням земських друкованих видань «типова селянська родина» витратила на їжу лише 20,4 крб. на рік, тобто близько 6 коп. у день на людину, і фактично жила впроголодь.

Відчутно ускладнювало становище незаможного селянства і підвищення орендної плати за землю, що не давало їм можливості хоч на якийсь час збільшувати свої земельні ділянки. Адже лише протягом 1890-х рр. орендна плата зросла в чотири рази, з 50 до 200 крб. за десятину і більше.

Непрямою ознакою тогочасного знедолення селянської маси можна вважати і перехід частини селян від суто землеробських до підсобних занять. Приміром серед населення низки повітів Катеринославської губернії на межі XIX–XX ст. все більше почали поширюватися кустарні промисли. В Новомосковському повіті селяни вдалися до обробки сирих шкір, виробництва взуття і шорних виробів, бондарного та ковальського виробництв. У містечку Ігрень виробляли дерев'яні скрині, а в Петриківці місцеві селяни виготовляли залізні плуги за зразком Гена, які потім продавали на місцевому ринку, а також плели кошики з червоної лози. В селах, які були розташовані на межі з Полтавською губернією, на р. Орілі, поширювалося виробництво килимів, а в населених пунктах, що лежали на березі Дніпра, діяли сукновальні, в яких вироблялося просте сукно з вовни місцевих овець. Прості сукна виготовлялися також у селах Верхньодніпровського регіону, а в Катеринославському повіті в якості додаткових занять місцеві мешканці займалися випалом вугілля, рибальством і лоцманством. У Маріупольському повіті сільське населення «промишляло садівництвом та городництвом» [1, №48, с. 1446]. Утім розвиток зазначених промислів у цілому мав незначні обсяги і не міг суттєво вплинути на матеріальне становище селянства, яке залишалося вкрай скрутним.

Зрештою значна частина селянства українських губерній не могла з прибутком вести своє господарство і швидко розорялася, відповідно шукаючи додаткового заробітку саме в південноукраїнських губерніях. Адже все більше робочих рук тоді потребували заводи Подніпров'я, рудники і шахти Донбасу та Криворізького басейну, портові міста Азово-Чорноморського узбережжя, а також місцеві сільськогосподарські економії. Тож протягом останньої чверті XIX ст. тисячі селян прямували до Катеринославщини. При цьому основна маса відхідників прямувала на польові, сільськогосподарські роботи, намагаючись знайти

застосування своїй робочій силі у поміщицьких економіях або у заможних селян. Значна менша – прагнула влаштуватися на шахти та заводи регіону, шукала роботу в порту. Адже, наприклад, Нікополь потребував чорноробів для навантаження суден на Дніпрі марганцевою рудою та вугіллям, на станції Лозовій чорнороби наймалися на цегляні заводи та на залізницю, Маріуполь вимагав робочої сили для хлібних складів, порту та для місцевих металургійних підприємств, в Олександрівську відчувалася все більша потреба у мулярах, каменярх, теслярах, робітниках для цегляних заводів і т. ін. Отже, як підкреслював один з керівників УСДРП М. Порш, українська робітнича еміграція йде з дрібноселянських, хліборобських губерній, «з силою зайвою людною, котра при малоземеллі, високих орендах, не знаходячи собі заробітку в місцевій... промисловості, мусить під страхом голодної смерті емігрувати до тих частин України, де потрібні робочі руки і в сільському господарстві, і в промисловості, і в транспорті, і в торгівлі» [14, кн. XI, с. 112].

Треба відмітити, що заробітчани з українського села зазвичай рухалися партіями, які були різними за чисельністю, від 2–5 до 15–25 осіб, хоча інколи артілі нараховували і до 300 чоловік. Більшість робітників йшла артілями, які утворювалися на їх батьківщині, причому в одну артіль збиралися як односельці, так і уродженці однієї волості. Втім досить часто зустрічалися і партії, що склалися з уродженців різних губерній, і які утворювалися вже згодом, після виходу заробітчани зі свого села. Зазвичай в цих артілях вели провід робітники, які вже не вперше виходили на заробітки і краще знали місця можливого найму на роботу.

Переважно артільники рухалися своїм ходом, адже більшість із них не мала на що придбати квиток на потяг. Проходили вони пішки великі відстані, разом зі своїми клунками, які з одягом інколи важили до пуда, а то і більше. Частіше за все, згадував сучасник, відхідники крокували полотном залізниці, «пропускаючи повз себе один за іншим потяги» [4, с. 232]. Однак це не виключало й інших варіантів, щоб дістатися до місця призначення. Нерідко партія відхідників з села купляла у складчину коня та віз, складала на нього речі та вирушала у дорогу, а потім, прибувши до кінцевого пункту своєї мандрівки, все це продавала. Інколи ж вся партія заробітчани сама рухалася на возах – на кожен сідало по 10–12 осіб. Досить часто робітники, що були вихідцями з Подніпров'я, у своїх мандрівках на Південь України використовували водний шлях по Дніпру. Тож багато хто вирушав у дорогу на великих човнах, які вмщували по декілька десятків чоловік,

так званих, дубах або на плотях. Утім, коли конкуренція між судноплавними компаніями збивала ціну на квитки, то деякі могли доїхати від Києва до Катеринослава пароплавом усього за 15 коп.

Полегшив відхідникам із села рух на Південь і запроваджений урядом на початку ХХ ст. відносно дешевий 4-й клас на залізниці. У результаті значна кількість відхідників із села прибувала на великі станції Донецького басейну – Дебальцево, Ясинувату, Попасну, звідки вже й розпочинали пошуки роботи. Зокрема, як відзначалося в літературі початку ХХ ст., на станції Ясинуватій «рух пасажирів ІV класу постійний. Особливо посилюється хвиля з півночі навесні; на початку осені зворотний рух, а пізніше знову посилений рух із півночі. Навесні та восени ІV класу продається більше 15 тис. квитків на місяць, влітку більше 8 тис. ... Навколо станції все скрізь усіяно народом, чекають потягів добу, інколи і більше... Через Ясинувату приїжджає багато жінок на польові роботи, плантації, городи...» [7, с. 148]. Своєю чергою через Дебальцево щодобово, особливо навесні й восени, проходило більше 1 тис. відхідників із села. Звідси ж потік робітників розливався в усі боки – Луганськ, Міллерово, Микитівку, Ростов-на-Дону. А на станцію Попасну головним чином прибували робітники, які потім прямували на рудники – Кадієвський, Голубовський, Ірмінський, Варваропольський, Максимівський та ін.

Прибувши на станцію, більшість заробітчан чекали там наймачів або посилали ходоків на найближчі копальні та заводи шукати там якусь роботу, або ж зразу з потягу прямували на рудники, в казарми до своїх земляків, де й ночували протягом певного часу. Тож значна частина прибулих у неймовірній скупченості та в антисанітарних умовах по декілька днів була вимушена перебувати на залізничних станціях або поблизу них, очікуючи пропозицій застосування своєї робочої сили. При цьому, природно, виникали проблеми із харчуванням та пошуком даху над головою. Але вирішити їх було вкрай важко, оскільки кошти, які мали заробітчані, були мінімальні. За даними земської статистики початку ХХ ст., прийшлий на підприємства Донбасу робітник зазвичай мав із собою від 50 коп. до 1–2 крб. Останнє визначало і нехитре меню заробітчан. Найчастіше вони купувати харчі на місцевих ринках за такими розцінками: тарань або оселедець – 2 коп., 10 штук огірків – 2 коп., великий пучок редису – 2 коп. і т. ін. [3, с. 1147].

Невипадково, що за даними опитування заробітчан у Бахмутському повіті, третина з них останній раз коштувала гарячу їжу від двох до семи днів тому назад. Тож багато хто з селян-відхідників був вимушений жебрати на станціях. Як зазначали з цього приводу

санітарні лікарі, «зазвичай робітники потрапляють в Донецький район вже майже жebraками, на вузлових станціях нам часто доводилося зустрічати групи робітників, які на питання, чим вони харчуються, відповідали: «що випросимо» [7, с. 139]. Притулялися всі ці заробітчани цілими натовпами нерідко просто під відкритим небом поблизу якої-небудь вузлової станції губернії (як Попасна, Дебальцеве) або на підлозі вокзалу тих же станцій, якщо поліція дозволяла їм це з огляду на негоду та холод. Так, один із сучасників у 1909 р. згадував як величезна зала 3-го класу залізничної станції Донецького басейну нараховувала «цих рабів праці по 5–7 сотень осіб», адже приміщення для пасажирів 4-го класу створювалися на вокзалах лише як виняток [12, с. 292].

Отже, багато відхідників з села, перебуваючи не один день, а інколи й тижнів у пошуках роботи, були знесилені убогим та антигігієнічним харчуванням, постійно страждали від спраги, бруду, врешті-решт відсутності елементарного даху над головою. Фахівці-медики звертали увагу і на той факт, що мігранти неодноразово виступали носіями небезпечних інфекційних захворювань, зокрема черевного та висипного тифу, сифілісу тощо.

Зрештою, можна зробити висновок, що незважаючи на існування постійних місць найму та напрямів відходу для трудових мігрантів, тогочасний ринок праці характеризувався хаотичністю та невпорядкованістю. Тож вже від 70-х рр. XIX ст. питання про рух найманих робітників викликало підвищену увагу як з боку роботодавців, так і різних громадських організацій. Як зазначала періодична преса українських губерній, «на земських зборах і в засіданнях с.-г. комітетів, у Міністерстві землеробства і в Товаристві сприяння російській торгівлі та промисловості, на з'їздах сільських господарів, на нарадах лікарняних інспекторів... приділяється багато уваги заходам стосовно благоустрою с.-г. робітників на ринках найму, під час їх пересування» [1, №45, с. 1328]. Зокрема, питання руху заробітчани у південноукраїнські губернії розглядала в Санкт-Петербурзі Особлива нарада «про потреби сільськогосподарської промисловості». В доповіді її голови, члена Ради міністра внутрішніх справ князя М. В. Шаховського констатувалося, що має місце «масовий рух сільськогосподарських робітників із центральної смуги Європейської Росії на південь і на південний схід». Серед основних вад останнього доповідачем було визначено: 1) «випадковість і стихійність руху робітників, за повного майже незнання видів на врожай і потреби в робітниках на теренах Півдня; 2) важкість та збитковість для робітників добувати собі кошти на дорогу;

3) дорожнеча витрат у дорозі й особливо у випадку руху залізницею, що примушувало величезну більшість робітників йти пішки і витрачати на це сили, здоров'я і час; тривалість, скупченість і антисанітарія існуючого пересування у робітничих потягах і на пароплавах; 6) недотримання сторонами, які домовляються, умов найму, що проявляється у самовільному залишенні робітниками економії до завершення строку угоди і свавільному звільненні наймачем робітників раніше закінчення встановленого терміну, у несумлінному розрахунку» [2, с. 17].

Відповідно для допомоги переселенцям у південноукраїнських губерніях на межі XIX–XX ст. земськими органами організується мережа лікарняно-продовольчих пунктів. Останні мали завдання «упорядкувати хаотичне поневіряння робітників, що має своїм наслідком нерівномірність у розподілі робочих рук і надати цьому безладному блуканню характер правильного руху з певною рівномірністю в розподілі робочих сил... і задля врівноваження цін на робочі руки» [1, №45, с. 1329]. Вибір місць для влаштування цих пунктів було покладено на повітові земські збори, які частіше за все організували їх у місцях, де зазвичай з року в рік спостерігалось значне скупчення прибулих у пошуках праці робітників – на перехрестях доріг, поблизу якогось трактиру тощо. Створені на кошти земства лікарняно-продовольчі пункти повинні були реєструвати переселенців та надавали їм продовольчу та медичну допомогу. Щоправда в даному випадку йдеться лише про тих заробітчанин, які мали офіційний статус і відповідні паспорти.

Перші відповідні пункти на Катеринославщині почали утворюватися в 1899 р. Для перевірки їх діяльності та для з'ясування становища сільськогосподарських робітників, уряд вже в 1900 р. відрядив на південь країни генерал-лейтенанта П.І. Томича. Останній оглядав влаштовані губернським земством лікарняно-продовольчі бараки, перевіряв умови їх утримання. Згодом царський урядовець скликав у Катеринославі нараду з представників органів місцевого самоврядування та адміністративних структур, на якій «рішуче порекомендував земству» при подальшій побудові на пунктах бараків для ночівлі робітників, «триматися зразку Саксаганського бараку» у Верхньодніпровському повіті, як найбільш зручного помешкання (на побудову останнього місцевим земством було витрачено 2 тис. крб.) [15, с. 199].

Зрештою станом на 1903 р. в губернії вже функціонувало 19 земських лікарняно-продовольчих пунктів. При цьому три пункти діяло в Олександровському повіті: в селах Гуляй-Поле, Покровському

і в м. Олександрівську, два – в Бахмутському повіті в м. Бахмут і в селищі Гришине, два – у Верхньодніпровському повіті в с. Саксагані і в Верхньодніпровську, чотири – в Катеринославському повіті: в селах Грушовці, Захар'їне, Томаківці і в містечку Нікополь, три – в Новомосковському повіті: Перещепино, Магдалинівці та Новомосковську, чотири – в Павлоградському повіті: Лозовій, Синельникове, Славгороді і в Павлограді, а ще один пункт існував у Зінцевому порту Маріуполя. Зазначимо також, що діяльність пунктів мала сезонний характер. Переважна більшість з них відкривалася в середині травня і діяла до початку осені. В середньому кожен робітник в середньому залишався на пункті на 2-3 дні.

Разом із тим, незважаючи на саму назву цих пунктів, «санітарно-гігієнічні спонукання», зовсім не відігравали вирішальної ролі при їх влаштуванні. Тож основним чинником тут частіше за все виступали суто господарчі міркування. Відповідно надалі лікарсько-продовольчі пункти все більше виконували роль своєрідних бірж праці. Адже саме туди прибували роботодавці або їх представники, які й наймали заробітчан на різні роботи, і саме тут на робочу силу встановлювалися певні ціни. Причому тут існувала певна закономірність. Так, по суботах на пункти зазвичай приходила найбільша кількість робітників за тиждень і в неділю приблизно 4/5 із них знаходило роботу. Тож у понеділок та вівторок на пунктах завжди перебував мінімум робітників. Потім прибували нові партії відхідників із села і до наступної суботи кількість робітників знов сягала максимуму. Відповідно ціни на робочі руки на пунктах теж, головним чином, встановлювалися саме у недільні та святкові дні, приблизно до десятої години ранку, і лише інколи ввечері вони підіймалися на два-три карбованця.

Крім того, зазначимо, що переважна більшість робітників наймалася в травні-червні на строк до 1 жовтня (значна рідше до 1-го вересня чи до 1-го листопада). У липні ж на пункти зазвичай повторно у пошуках роботи прибували ті заробітчани, яких не влаштували ціни або умови праці у попередніх господарів. І таких невдоволених робітників тоді було чимало. «Зіткнення з наймодавцями відбуваються внаслідок несплати зароблених грошей, тривалості робочого дня, недотримання свят, поганого поведження (побої), однак головним чином – із-за харчів» – відзначали земські видання початку ХХ ст. [1, №51-52, с.1535]. Більш за все скарг викликав хліб, яким годували заробітчан: черствий, запліснявілий, червивий, невипечений. Зрештою тогочасний народний гумор увічнив меню у таких надто економних господарів: борщ «з песиком», тобто без усілякого навару, так що

собака, яка заглядає в котел, відбивається на поверхні борщу, «неголені галушки», галушки з остями не просіяної муки, про хліб кажуть, що «лише коників ліпити» (невипечений).

Становить інтерес і кількість прибулих відхідників з села до Катеринославської губернії на межі XIX–XX ст. У 1899 р. земська статистика зафіксувала подібних осіб 18 003, у 1900 р. – 32 419, у 1901 р. – 21 659, у 1902 р. – 27 639 і в 1903 р. – 25 605 заробітчан [1, №48, с.1444]. А в 1912 р. до регіону прибуло вже 59 829 осіб [16, с. 1578]. Втім ці дані вважати вичерпними, звичайно, не можна. Адже значна частина мігрантів з різних причин уникала відповідної реєстрації.

Необхідно також вказати, що більшість відхідників з села, які прибували в пошуках роботи на Катеринославщину, становили уродженці Полтавщини (від 53% до 61%), оскільки, як зазначили дослідники початку XX ст., ця губернія «особливо охоплена зараз еміграційним рухом, і відходом на заробітки під впливом сильно вираженого малоземелля» [1, №48, с.1445]. На другому місці перебували представники Харківської губернії – від 4,9 % до 18,6%. Далі розташувалися вихідці з Київщини, Чернігівщини, а також із великоросійських регіонів. Відзначимо також, що більшість селян виходило на заробітки неодноразово, а менша частина – здійснювало це в перший раз. Так, за даними лікарняно-продовольчих пунктів губернії, в 1902 р. вперше прибули з села на заробітки до Катеринославщини 14,8% селян, а повторно – 85,2%. У 1903 р. відповідні цифри складали: 16,8% та 83,2% [1, №48, с.1446].

Щодо вікового складу селян-відхідників, то переважно це були молоді люди. Так, на шахтах Донецького басейну 64 % всіх робітників складали 19–30-річні особи. Зазначене багато в чому стосується і робітників, які влаштовувалися на роботу в аграрному секторі. Зокрема, на Саксаганському лікарняно-продовольчому пункті Верхньодніпровського повіту серед зареєстрованих у 1912 р. 1200 робітниць, дівчат у віці від 15 до 17 років було 767 осіб, тобто 63,9% [16, с.1590].

Водночас вищезгаданий факт свідчить, що із завершенням промислового перевороту та початком індустріалізації серед відхідників з українського села постійно зростала кількість жінок. Адже, якщо в 1860–1880-ті рр. у пошуках роботи прямували майже виключно селяни-чоловіки, то наприкінці XIX–початку XX ст. ситуація суттєво змінюється. Таке становище багато в чому обумовив той факт, що з 1889 р. земські начальники отримали право без згоди чоловіка видавати жінкам паспорти для відходу на заробітки, а також

занепад селянських господарств, що примушувало займатися відхідництвом і жіноцтво. З іншого боку роботодавці, особливо в аграрному виробництві, де все більше використовувалися сільськогосподарські машини – жатки та молотарки і, відповідно, меншою була потреба у праці фізично сильних робітників, почали віддавати перевагу саме жінкам, яким зазвичай менше платити. Додамо, що господарі також активніше наймали жінок, як більш безвідмовних робітників, які в підсумку завдавали їм менше клопоту. Відповідно, якщо серед відхідників з села, що прибули в пошуках роботи на Катеринославщину в 1902 р., чоловіків було 76,4%, а жінок – 23,4 %, то у 1903 р. це співвідношення вже було наступним: 72,9 % та 26,9 %. При чому по деяких регіонах губернії показник стосовно залучення до робіт жінок був ще вищим. Зокрема, за даними по Новомосковському повіту жінки з усіх прибулих у 1902 р. заробітчан складали 33,3%, а на Верхньодніпровському пункті того ж повіту в 1911 р. частка робітниць становила 44,6 % [11, с. 288].

Коментуючи таке становище, М. І. Туган-Барановський підкреслював у своїй праці: «Особливо знаменним є збільшення відходу жінок (в місто, на фабрику. – О. Ш.)... Він зростає швидше, ніж чоловіків, У минулі часи, батьки, чоловіки, сини та брати вважали ганебним посилати в невідомі краї своїх дружин, дочок та сестер на заробітки, але тепер почалася повальна втеча із села, і поняття про «ганебне» змінилося» [17, с. 387]. Результатом активного використання жіночої праці на виробництві ставало руйнування селянського господарства та традиційного побуту місцевого населення, кризи патріархальних родинних цінностей. Зрештою це негативно позначалося на долях багатьох родин, адже саме жінки були опорою існуючого укладу життя на селі.

Водночас слід звернути увагу на той факт, що далеко не всі відхідники з українського села могли знайти застосування своїм робочим рукам. Тож величезна маса сезонних робітників із різних регіонів Російської імперії, у тому числі з великоросійських губерній, які влітку не змогли заробити грошей, згодом наповнювали урбанізовані центри губернії й, як зазначав сучасник, «надмірною пропозицією своєї праці не лише зменшували заробітну плату, а й створювали безробіття» [1, №46, с. 1384].

У підсумку зазначимо, що тогочасне відхідництво, без сумніву, мало під собою об'єктивне підґрунтя, відчутно прискоривши процеси розшарування селянства та формування робітничого класу України в модерний період. Разом із тим невпорядкованість руху відхідників, їх злиденне матеріальне становище призводило до зростання соціальної

напруги як у містах, так і в промислових селищах Катеринославщини на початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. Аракчеева Н. Земские врачебно-продовольственные пункты для пришлых сельско-хозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 г.г.) / Н. Аракчеева // Вестник Екатеринославского земства. – 1904.
2. Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – № 5.
3. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1902. – № 10.
4. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Тип. Губ. Земства, 1910. – № 3–4.
5. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1911. – № 6.
6. Десятников І. В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І. В. Десятников: автореф... дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – Черкаси, 2004. – 22 с.
7. Канторович Н. Л. О частных ночлежках и сети ночлежно-продовольственных пунктов / Н.Л. Канторович // Труды ХІ-го губернского съезда земских врачей Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1914. – Т.IV. – С.135–157.
8. Князь Н. Шаховской. Сельско-хозяйственные отхожие промыслы / Н. Шаховской. – М., 1896.
9. Лазанська Т. І. Відхідництво / Т. І. Лазанська // Енциклопедія історія України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т.І. – С.533.
10. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О.І. Лугова. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.
11. Марзеев А. Земская медицина в Верхнеднепровском уезде за 1911 год. – Верхнеднепровск: Тип. Любовского и Гинцбурга, 1913. – 303 с.
12. О движении рабочих на промышленных предприятиях Бахмутского уезда // Врачебно-санитарная хроника. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1909. – №8. – С.291–295.
13. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Портнова // Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Серія. Номер: 8. – Л., 2010.
14. Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці / М. Порш // Записки укр. наук. тов.-ва в Києві. – К., 1913. – Кн. ХІ. – С.107–162.
15. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXX очередной 1900 года сессии. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1901. – 694 с.
16. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1913.

17. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. И. Туган-Барановский. – М. : «Московский рабочий», 1922. – 428 с.

Надійшла до редколегії 09.09.2016.

УДК 94:323.272](477) «1902/1922»

Н. А. Ковальова

ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

**«АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ»
У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1902–1922 рр.
КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ**

У статті запропоновано використання категорій конфліктології для дослідження «аграрної революції» в українських губерніях перших десятиріч ХХ ст. Відносини селян з поміщиками в 1902–1922 рр. кваліфіковано як соціальний конфлікт. З допомогою методу конфліктологічного аналізу з'ясовано основні суб'єкти «аграрної революції», охарактеризовано динаміку її розвитку та підсумки.

Ключові слова: «аграрна революція», Наддніпрянська Україна, «конфлікти інтересів», конфліктологічний аналіз.

В статье предложено использование категорий конфликтологии для исследования «аграрной революции» в украинских губерниях первых десятилетий ХХ в. Отношения крестьян с помещиками в 1902–1922 гг. квалифицированы как социальный конфликт. С помощью метода конфликтологического анализа определены основные субъекты «аграрной революции», охарактеризованы динамика ее развития и итоги.

Ключевые слова: «аграрная революция», Надднепрянская Украина, «конфликты интересов», конфликтологический анализ.

In the article the use of conflictology categories is suggested for the study of «agrarian revolution» in Ukrainian provinces in the first decades of the 20th century. The relations of the peasants and landowners in 1902-1922 are qualified as a social conflict. The main subjects of «agrarian revolution» are identified with the help of conflictological analysis method, the dynamics of its development and results are characterized.

Key words: «agrarian revolution», Naddnipyrianska Ukraine, «conflicts of interests», conflictological analysis.

Важливим завданням в Україні вже як чверть століття є розробка аграрної реформи. Урахування інтересів сільського населення, економічної доцільності та юридичних підстав аграрних перетворень – це ті ключові аспекти, для реалізації яких важливий історичний досвід

перших десятиріч XX ст. Саме тоді на території Російської імперії і, зокрема, Наддніпрянщини, здійснився такий соціальний експеримент в житті суспільства, як «аграрна революція». Ідея насильницького перерозподілу земельної власності та позаекономічної зміни виробничих відносин у сільськогосподарській галузі, яка зародилася наприкінці XIX – на початку XX ст., набула реального втілення в 1917–1922 рр. З’ясування наслідків «аграрної революції» 1902–1922 рр. як соціального конфлікту важливе для врегулювання суспільних інтересів і недопущення нової соціальної конфронтації.

Дослідженню причин і наслідків «аграрної революції» перших десятиріч XX ст. сприяють категорії конфліктології (галузь науки, призначенням якої є розуміння закономірностей виникнення, розвитку та врегулювання конфліктів), зокрема теорія соціального конфлікту, поняття «конфліктів інтересів», метод конфліктологічного аналізу. Під кутом зору конфліктологічного аналізу російські дослідники зробили спробу пояснити події революції 1905–1907 рр. та Першої світової війни (автори підручника «Політична конфліктологія») [2, с. 235–252], а також Лютневої й Жовтневої революцій 1917 р. [9, с. 198–211]. Метою пропонованого дослідження є з’ясування правомірності застосування категорій конфліктології для аналізу «аграрної революції» в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.

Визначення поняття «соціальний конфлікт» здійснив американський соціолог Л. Козер. На його думку, «... соціальний конфлікт – це боротьба за цінності й претензії на статус, владу і ресурси, в ході якої опоненти нейтралізують, завдають збитків або усувають своїх суперників» [3, с. 32]. За класифікацією російського філософа С. В. Соколова [9, с. 155], «аграрну революцію» 1902–1922 рр. можна віднести до соціально-економічних конфліктів, суб’єктами якого виступають різні соціальні спільноти (селяни, поміщики), соціальні інститути (державні органи). Предметом їх інтересів є економічні блага: земля та умови господарювання на ній, а також продовольство й умови передачі його державі. Разом з цим можна констатувати й елементи соціально-політичного конфлікту (претензії на владу, статус, привілеї), спричиненого боротьбою селянства з радянською владою.

Передумови соціального конфлікту склалися на межі XIX – початку XX ст. Незавершеність селянської реформи 1861 р. та багаторічна політика модернізації сформували своєрідні «конфлікти інтересів» у відносинах селян з поміщиками. Під цим поняттям передбачаються потреби й інтереси суб’єкта соціального конфлікту (екологічні, демографічні, політичні та інші), які реалізуються в

процесі його життєдіяльності [9, с. 149–150]. Інтереси, зауважує О. В. Морозов, поєднуються з соціальним становищем суб'єкта, яке окреслює межі доступного і можливого для окремого індивідууму та соціальної групи [10, с. 150]. Головні претензії суб'єктів соціального конфлікту, якими були селяни, поміщики та держава, пов'язані з умовами господарювання на землі та виробництвом й контролем над продовольством.

Ідея «аграрної революції» – відібрання землі в поміщиків та її розподіл між селянами – зародилася на початку ХХ ст. в партійних дискусіях РСДРП, здобула підтримку в лавах ПСР та певною мірою в пропаганді конституційних демократів. Ця оманлива ідея отримала популярність серед селянства, невдоволеного невирішеністю економічних проблем сільськогосподарської галузі. Продовольчі труднощі та слабкість державної влади спровокували радикальні форми соціальної боротьби – погроми та підпали поміщицьких маєтків, участь у яких брали практично всі верстви селянства. Форми та мотиви селянської боротьби свідчать, що селяни виступали за поліпшення умов господарювання й не прагнули відбирати землю у поміщиків і ліквідувати приватну власність на землю. Однак руйнівний характер селянської боротьби та керівництво масами «темних» елементів дають підстави вважати цю революцію непродуктивною, «несправжньою» з точки зору соціальної революції (це й обумовлює вживання терміна в лапках).

Головні тенденції в розвитку сільськогосподарської галузі Наддніпрянщини визначали відносини між селянами й поміщиками. Саме вони були основними власниками землі: їм належало 92,6% введеного до сільськогосподарського обігу земельного фонду [7, с. 2]. Відповідно, селяни й поміщики виступали основними суб'єктами соціального конфлікту наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Більшість поміщиків наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. належала до дворянського стану, який зберіг ключову роль в аграрних відносинах: економічні важелі великого землевласника та політичний вплив на селі. У законодавчому контексті кінця ХІХ – початку ХХ ст. поняття «поміщик» ототожнювалося з поняттям «дворянин». Права і привілеї дворянства, основи його корпоративної організації визначалися законодавством Російської імперії, зокрема «Законами о состояниях» 1899 р. (розділ І, ст. 15–392) [8]. Селяни, під якими розуміємо дрібних землевласників, належали до стану «сільських обивателів» (на консолідацію селянської верстви спрямовувалася державна політика пореформеного періоду). Соціальний статус

сільських обивателів теж визначали «Законы о состояниях» 1899 р. (розділ IV, ст.671–761) [8].

Інші категорії землевласників, які походили з різних станів, не були численними. Станом на 1905 р., за підрахунками М. Порша, купцям належало 3,4% усієї земельної площі в українських губерніях, міщанам – 2,2%. Купецьке й міщанське землеволодіння було найбільш розвиненим у Степовій Україні. Тут же концентрувалися й володіння, які належали «іншим» власникам (не були віднесені до жодного стану) й становили 1,1% усієї земельної площі [7, с. 6–8]. Духовенству належало 0,7%, а іноземним підданям – 0,6% усієї приватновласницької землі. Земельні володіння духовенства знаходилися в основному на Лівобережжі і найменше – в Степовій Україні, а іноземних підданих – на Правобережжі (половина) та в Степовій Україні (трохи більше третини) [7, с. 8]. Ці категорії землевласників, пристосувались до умов ринку, не виступали суб'єктами соціального конфлікту, а з падінням самодержавства і розвитком «общинної революції» в 1917 р. стали його жертвами.

Динаміка розвитку «аграрної революції» дозволяє визначити такі етапи соціального конфлікту: латентний період (1880-ті роки – 1902 р.), відкритий період, власне конфлікт – 1902–1907 рр., новий латентний період 1907–1917 рр. та другий відкритий період – 1917–1922 рр. Основними віхами селянської боротьби стали виступи 1902, 1905–1907 рр., однак найбільших масштабів конфронтація з поміщиками набула в 1917–1922 рр. (це протистояння відбувалося на тлі зміни політичного режиму та чергування різних державних утворень).

Масштаби селянського руху зазнали суттєвої еволюції: виступи в Полтавській і Харківській губерніях 1902 р. залучили 1/4 населення охоплених повстанням територій (38 тис. осіб); у 1905 р. чисельність учасників збільшилася до 1/3 в охоплених повстаннями селах (4-4,5 млн осіб із 13,1 млн мешканців сіл), що становило 1/5 сільського населення українських губерній. У 1917 р. практично в усіх регіонах України селянство тією чи іншою мірою виявило своє антагоністичне ставлення до поміщництва. Територіально осередки селянського руху охопили: у 1902 р. – Полтавську і Харківську губернії, у 1905 р. епіцентр селянських погромів спостерігався в Чернігівській губернії, восени 1917 р. – на Правобережжі.

Головними причинами селянських рухів 1902, 1905–1907 рр., 1917 р. були «ненормальне» співвідношення цін на землю й орендних цін, зокрема суттєве збільшення других (у Полтавській та Херсонській губерніях оренда мала збитковий характер), надмірний тягар податків і

платежів, низький агрокультурний рівень селянських господарств і як його наслідки – хронічне недоїдання, часті голодування селян на початку ХХ ст., а в 1917 р. – зубожіння села внаслідок Першої світової війни. В основному виступи селян мали економічний характер, політичні аспекти їхньої боротьби були незначними (поштовхом до заворушень слугували продовольчі труднощі). Мотивація погромницької діяльності «бунтівників» була спрямована на вигнання поміщика на 2-3 роки із села для полегшення умов оренди землі. Ці виступи мали антикапіталістичний характер і вели до натуралізації господарства. Їхніми організаторами виступали особи, які побували на заробітках у містах, сільська молодь, солдати-фронтовики (останні вийшли на передній план восени 1917 р.). Селянський рух часто мав стихійний і неорганізований характер, певній його консолідації й організованості сприяла сільська громада. Вістря боротьби спрямовувалося проти великих землевласників, заворушення проти заможних селян в українському селі не набули поширення. Розвивався селянський рух на тлі слабкості державної влади, і поступово все більшої ваги почала набувати агітація політичних партій, зокрема ПСР, РСДРП, «Спілки».

Активізація селянського руху знаходила жвавий відгук у суспільстві, особливо в 1905–1907 рр., коли селянське питання стало центральним об'єктом обговорення в уряді, Державній думі, пресі. Під безпосереднім впливом селянського руху формувалися і змінювалися аграрні програми політичних партій [6, с. 243–244]. Ініціаторами дискусій з селянської проблематики в Державній думі стали конституційні демократи й трудовики. Саме ці дискусії відобразили спробу політико-правового врегулювання «конфліктів інтересів» селянства й великих землевласників. Останні позицію свого стану змогли висловити на з'їздах Об'єднаного дворянства, які скликалися практично одночасно.

Провідні політичні партії початку ХХ ст., за винятком монархічних, у більшій чи меншій мірі в аграрному питанні (саме так вони трактували селянське питання) виявилися прихильниками відчуження поміщицької землі. Нами виокремлено три партії (конституційні демократи, соціалісти-революціонери та соціал-демократи), які пропагували потребу відібрання землі в поміщиків: кадети – за викуп, а соціалістичні партії – без будь-якого відшкодування. На користь нашого вибору свідчать документальні джерела та висновки дослідників. Зокрема, Р. В. Топка на підставі наказів та ухвал селянства до I Державної думи, зауважив відчутний вплив на селянство соціал-демократів, кадетів, Всеросійського

селянського союзу та соціалістів-революціонерів [11, с. 12]. Перевагу у Всеросійському селянському союзі загальноросійських політичних партій довели О. Федьков та В. Магась [13, с. 120].

Членством у партіях були охоплені незначні верстви суспільства: в 1906–1907 рр. – близько 0,5 %, а в 1917 р. – близько 1,5 % всього населення Російської імперії [див.: 1, с. 58]. Політичні партії, взявши на себе функцію виразника селянських інтересів, пропагували своє бачення селянських потреб, яке нерідко розходилося з реальністю. Р. В. Топка дійшов висновку, що селяни краще орієнтувалися у причинах та наслідках земельної проблеми й плуталися у «відносно нових для них термінах політичної агітації» [12, с. 153]. На відміну від російського селянства, зауважує дослідник, «українські селяни розглядали питання, пов'язані із земельними відносинами окремо від політичних (якщо такі питання не були привнесені ззовні)» [11, с. 15; 12, с. 155–156]. Через слабку організаційну інфраструктуру, гостру нестачу кадрів, нерозроблену й неадаптовану до настроїв мас ідеологію політичні партії не могли здійснювати масштабної і тривалої пропагандистської діяльності [4, с. 132]. Тому серед селянства панували настрої стихійного здійснення «революції».

У 1917 р. соціальний конфлікт у галузі аграрних відносин вдруге набув відкритої форми протистояння селян і поміщиків. Третій суб'єкт цього конфлікту – держава, яка шляхом аграрної реформи та модернізації законодавства намагалася врегулювати соціальні суперечності, – після Лютневої революції 1917 р. втратила вплив на учасників конфлікту. Численні зміни політичної влади в Наддніпрянщині в 1917–1920 рр. завадили реалізації розрахованих на тривалу перспективу аграрних заходів. До того ж, підходи до вирішення селянсько-поміщицького «конфлікту інтересів», які пропонували різні політичні режими, були протилежними й часто не передбачали компромісу між цими соціальними групами. Реальний вплив на селі в умовах часткої зміни влади зберігала саме сільська громада. Джерела свідчать, що як орган селянського самоврядування сільські сходи функціонували із значно розширеними в 1917 р. повноваженнями, зазнавши певної еволюції в умовах громадянської війни, практично до середини 1920 р.

У подіях 1917–1920 р. невдоволення проти поміщицтва, яке роками накопичувалося в селянському середовищі, виявило себе у відомих раніше формах боротьби, які поступово радикалізувалися й перетворилися на характерний для 1905–1906 рр. погромницький рух, але в набагато більших і жорстокіших масштабах. Соціальний конфлікт у галузі аграрних відносин розвивався на тлі збройного

протистояння – громадянської війни – й обидва суб'єкти «аграрної революції», як селяни, так і поміщики, для захисту своїх інтересів залучали військову силу.

У 1917–1922 рр. була реалізована друга складова «конфлікту інтересів» – боротьба за продовольчі запаси українського села. Різні державні утворення прагнули оволодіти хлібом, основними виробниками якого після ліквідації поміщицького господарства виступали селяни. Найтриваліше і жорстоке протистояння за хліб розгорнулося між селянами Наддніпрянщини та радянською владою. Якщо в Російській імперії селян до продажу хліба спонукала потреба сплати податків та їх обтяжливості, то більшовики, зруйнувавши фінансову й загалом економічну систему країни, постали перед питанням: як взяти хліб у селян? На подолання продовольчих труднощів, перш за все в Радянській Росії, й спрямовувалася продовольча та аграрна політика більшовиків в Україні.

До того ж, більшовицька партія в 1917 р. залишилася єдиною серед політичних сил прихильницею вирішення селянського питання шляхом «аграрної революції». З падінням самодержавства колись радикальні аграрні ініціативи партії конституційних демократів застаріли і стали неактуальними для селян та неприйнятними в новій політичній ситуації. Партія соціалістів-революціонерів з початком селянського руху в 1917 р., який мав стихійний характер, відмовилася від ідеї «аграрної революції», прагнучи організовано розподілити землю. На своєму III з'їзді (25 травня – 4 червня 1917 р.) у резолюції «З аграрної політики» ПСР виступила проти приватних захоплень землі й за «негайне планомірне втілення в життя аграрної політики, спрямованої на здійснення соціалізації землі» [5, с. 602].

У протистоянні із землевласниками селяни перемогли, однак не здобули від цього значних переваг. Від поміщиків вони отримали землю й залишки реманенту. Землю змогли освоїти лише на 35–60% (особливо гостро недосіви стали відчутними в 1920 р.), а реманент вимагав ремонту й поступово селянами був розпроданий під час голоду 1921–1923 рр. Одним з наслідків селянської війни з поміщиками в умовах чергування політичних режимів та зміни влади було загострення соціальної конфронтації – вбивства землевласників та водночас репресії проти селян. В Україні реальна політика радянської влади призвела до посилення селянського повстанського руху. Вивчення соціального складу його учасників свідчить, що в лавах повстанства знайшли місце багато розорених або невдоволених наслідками «аграрної революції» селян. Кризовий стан у сільському господарстві був поглиблений унаслідок кампанії «походу на куркуля»

та голоду. Більшовицька партія, обстеживши в 1922 р. становище в сільськогосподарській галузі, змушена була визнати перетворення, самочинно здійснені селянами, і вже з урахуванням цього підійти до розгляду селянського питання у всій його повноті.

Таким чином, переможцями в «аграрній революції» 1902–1922 рр. виявилися селяни. Поміщицтво як суспільний стан і виробник сільськогосподарської продукції було ліквідоване. «Аграрну революцію» можна кваліфікувати як соціальний конфлікт, який мав два етапи відкритого протистояння і складну структуру – два рівні конфронтації (протистояння селян з поміщиками і боротьбу селян з державою). Метод конфліктологічного аналізу дозволяє визначити основних суб'єктів конфлікту, схарактеризувати динаміку його розвитку, з'ясувати підсумки цього соціального конфлікту.

Бібліографічні посилання

1. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве / И. К. Кирьянов. – Пермь: Пермское кн. изд-во, 2006. – 368 с.

2. Коваленко Б. В. Политическая конфликтология: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / Б. В. Коваленко, А. И. Пирогов, О. А. Рыжов. – М.: Ижица, 2002. – 400 с.

3. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер; пер. с англ. О. А. Назарова. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. – 208 с.

4. Наумов О. С. «Селяни усієї України, єдняйтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.) / О. С. Наумов // Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 132–138.

5. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. В 3-х т. / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2000. – Т. 3. Ч. 1. Февраль – октябрь 1917 г. – 960 с.

6. Пешехонов А. В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время / А. В. Пешехонов // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Настоящем / ред.: А. К. Джигелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пичета. – Юбил. изд. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1911. – Т. 6. – С. 200–248.

7. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. / М. Порш. – К.: [Б. в.], 1907. – 36 с.

8. Свод законов Российской империи. – СПб.: Госуд. типография, [Б. г.]. – Т. IX. Законы о состояниях. Изд. 1899 г. – 412 с.

9. Соколов С. В. Социальная конфликтология: учеб. пособ. для вузов / С. В. Соколов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 327 с.

10. Социальная конфликтология: учеб. пособ. для студентов высш. учеб. завед. / под ред. А. В. Морозова. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. – 336 с.

11. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / Р. В. Топка; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

12. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Р. В. Топка; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 194 с.

13. Федьков О. М. «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.) / О. М. Федьков, В. О. Магась. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 272 с.

Надійшла до редколегії 25.09.2016.

УДК 94:911.373] (477) «1914/1917»

К. С. Світич

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗМІНА СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ СЕЛЯНОК УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

Розглядається зміна життя та соціальної ролі жінки-селянки українських губерній Російської імперії в роки Першої світової війни. порушується проблема буття жінок різних вікових груп та майнового статку.

Ключові слова: селянка, самостійна праця, будинки побачень, патріотичне піднесення.

Рассматривается изменение жизни и социальной роли женщин-крестьянок украинских губерний, входящих в состав Российской империи в годы Первой мировой войны. Затрагивается проблема бытия женщин разных возрастных групп и имущественного состояния.

Ключевые слова: крестьянка, самостоятельный труд, дома свиданий, патриотический подъем.

The article deals with a life change and the social role of peasant women Ukrainian gubernias included in the Russian Empire during the First World War. A massive mobilization of rural male population dramatically changed social role of women, which is quite a difficult time for the country was forced to his duties in addition to traditional take responsibility for the entire family, household and solve financial problems. In human resources, agriculture

suffered material losses. To provide troops with food and feed Quartermaster Service resorted to massive requisitions from the peasants, in consequence of which last lost huge amounts of grain and forage. Several simplifying the overall situation, we can say that under the influence of mobilizations when called upon able-bodied men in the army, mass requisitions for the army (often taken the lion's share of production), some, women were forced to sell the land and go into the city in search of a better life. In the first half year war in the 48 provinces of tsarist Russia ceased to exist, around 300 thousand farms. In the Ukrainian village dominated, by women over men. The article reveals the different ways of life from the time immoral to pious, full of patriotism and love of country.

Keywords: peasant, independent work, houses visits, patriotic enthusiasm.

Звернення сучасних дослідників до проблематики Великої війни набуває нині особливої актуальності. В складних історичних реаліях Першої світової війни розпочалися масштабні трансформації суспільної свідомості та моралі. В умовах війни з особливою гостротою почали проявлятися «слабкі місця» російської дійсності. Серед таких – вразлива фінансова система, погано підготовлена армія, нерозвинена транспортна мережа, хронічна нестача кваліфікованої робочої сили та ін. Крім того, стрімка мілітаризація російської економіки сприяла інтенсивному розвитку окремих її галузей, уповільнюючи функціонування інших, як здавалося другорядних в умовах воєнного часу. До таких належав, наприклад, сільськогосподарський сектор країни. Становище на селі поступово й невпинно погіршувалося ще й через затяжний характер війни. Масштабна мобілізація сільського чоловічого населення різко змінила соціальну роль жінки, яка в доволі важкий для країни час була вимушена крім традиційних обов'язків брати відповідальність за всю сім'ю, вирішувати побутові та фінансові проблеми.

Першорядним фактором, який із самого початку війни негативно впливав на селянські й приватновласницькі господарства, стали масові мобілізації до діючої армії чоловіків найбільш працездатних вікових груп – від 20 до 50 років. З кожних 100 господарств за роки війни залишилися 60 працездатних чоловіків, а близько половини господарств залишилися без годувальників [2, с. 387]. Крім людських ресурсів, сільське господарство зазнало матеріальних втрат. Для забезпечення військ продовольством і фуражем інтендантські служби вдалися до масштабних реквізицій, через що селяни втратили величезні обсяги зерна та фуражу [2, с. 388]. Характеризуючи стан аграрного сектора країни, міністр землеробства О. Ріттіх зазначав, що «сільське господарство працює на оборону держави». Дещо спрощуючи

загальну ситуацію, можна констатувати, що під впливом мобілізацій, коли працездатних чоловіків призивали у військо, та масових реквізицій для забезпечення потреб армії (нерідко забирали левову частку продукції) деякі жінки були вимушені продавати землю та йти у місто в пошуках кращої долі. Тільки за перші півтора роки війни в 48 губерніях царської Росії припинили існування біля 300 тис. селянських господарств [8, с. 42].

Якщо говорити про гендерне співвідношення серед сільського населення українських губерній, то тут, як і в цілому по Російській імперії, спостерігалася загальна перевага жінок над чоловічим. В українському селі на 100 чоловіків припадало 112 жінок [4, с. 22].

Жіноче населення українського села можна поділити на такі категорії: дівчата, заміжні, вдові, розлучені. Розглянемо співвідношення цих категорій жінок сільської місцевості Київської губернії в порівнянні між 1897 і 1917 роками (у %) [18, с. 322–324; 6, с. 21]:

Роки	Дівчата	Заміжні	Удові	Розлучені
1897	57,2	31,9	10,7	0,2
1917	42,4	37,0	20,4	0,2

Із наведених даних видно, що зростала частка удових жінок, а дівчат на селі поменшало. Останні нерідко намагалися потрапити в місто, оскільки після втрати сім'єю годувальника, прожити в місті було легше, а при наявності роботи можна було заробити ще й на придане.

Мешкаючи у селі, дівчата працювали майже на рівні з дорослими. Їхня трудова діяльність розпочиналася приблизно в 7–8 річному віці. Перші обов'язки пов'язувалися з доглядом за малечею, випасом худоби, хатніми справами й т. ін. Починаючи з 14–15 років до вказаних дівчачих турбот додавалася ще й підготовка приданого. Основними навчальними закладами на селі були церковнопарафіяльні школи, де за різними підрахунками дівчат навчалася більше, ніж хлопців. Рівень міської жіночої писемності, як правило, перевищував сільську. Незважаючи на те, що на початку ХХ ст. виникла ціла мережа жіночих освітніх закладів різного рівня, селянки не поспішали братися за навчання. Частка дівчат, які відвідували школу залишалася стабільно низькою, й не перевищувала 22% від загальної їх чисельності. Це пояснювалося тим, що батьки не могли відмовитися від послуг дівчини в домашньому господарстві [10, с. 58].

При досягненні 16–21 річного віку дівчина виходила на роботу в поле. Після завершення польових та інших сезонних сільськогосподарських робіт незаміжні дівчата щоосені вирушали в міста шукати собі роботу на зиму. Нерідко таких робітниць обманювали й вони не отримували платню за свою роботу.

Відірваність чоловіків від своїх родин і постійне відчуття смерті обумовили зростання попиту на інтимні послуги. Проституцію часів Першої світової війни можна розділити на дві групи: організовану і стихійну. До першої можемо віднести представниць давньої професії, які надавали свої послуги ще з довоєнного періоду в будинках побачень. До другої групи належали жінки й дівчата, які займалися цією справою через безвихідну ситуацію або з метою отримання легких грошей в умовах відсутності жорсткого батьківського контролю. Значимо, в умовах війни відбулося нівелювання моральних принципів та зріс попит на «продажне» кохання з боку місцевих людей. Стихійною проституцією здебільшого займалися якраз селянські дівчата. Так, наприклад, лікар Л. Войтоловський у спогадах наводить історію, коли під час перебування у селі 15-річна сусідська дівчина запропонувала йому свої послуги. З подальшої розмови з нею лікар дізнався, що більшість місцевих жінок у такий спосіб «таємно заробляють на хліб, сукні та придане» [1, с. 5–6]. Мали місце випадки продажу дівчат за кордон. Так, в селі Кам'янському на Катеринославщині домовласник Махачик наймав дівчат віком 15–16 років і відправляв їх до Туреччини, де «торгував ними» [12, с. 3]. Організація з торгівлі жінками діяла в Луганську, де дівчат з українських сіл через Кавказ переправляли до Персії та Туреччини. Всього встановлено продаж близько 50 дівчат, за кожна з яких організатори отримали по 600 рублів [9, с. 248]. Загалом 47,5% «публічних жінок» були вихідцями із села [13, с. 185].

Ті дівчата, котрі все ж таки не потрапили в надто скрутне становище, знаходили роботу обслуги в будинках заможних міщан, влаштовувались на фабрики і заводи. Показовими є данні про працю дівчат на підприємствах Катеринославської губернії. Так, у Дніпровському заводі у 1914–1916 рр. працювало 250 селянок віком до 21 року (близько 18% від загальної чисельності робітників) [3, арк. 149], а їхня середня заробітна платня становила 2 руб. 70 коп. [Там само, арк. 118], що складає половину від заробітку чоловіків на тій же посаді.

Незважаючи на всі негаразди, патріотичне піднесення не оминуло молоде покоління. Дівчата вступали на курси сестер милосердя, шили перев'язувальний матеріал та білизну солдатам,

вступали навіть до кавалерійських частин. Мали місце випадки, коли дівчата переодягались в чоловічий одяг і з ешелонами відправлялися до лінії фронту [15, арк. 6, 31, 40, 117, 137, 180, 185, 300, 302, 460, 569, 590, 601, 639, 693].

В умовах війни постійно зростала кількість жінок, які самостійно вели господарство в сільській місцевості Наддніпрянщини. На 1914 р. частка заміжніх, розлучених та удових жінок віком 21–25 років, які тут вели вказаний спосіб господарювання сягала 4,1 %, а в ході війни цей показник зріс до 15,4 % [11, с. 54]. Такі жінки зазвичай мали великий земельний наділ (малоземельні наділи частіше продавали) і працівників, за рахунок чого їм вдавалося утримувати своє господарство «на плаву». Нерідко такі господині займались приватною благодійністю, допомагаючи нужденним, сім'ям військових, дітям. Так, землевласниця із Звенигорода Н. Р. Моссаковська щорічно надавала допомогу Комітету народної праці селянок, поповнюючи їхній бюджет на 340 руб. [17, арк. 223]. Інша землевласниця О. Бронічка одноразово пожертвувала 25 тис. руб. на користь сімей запасних воїнів [15, арк. 2]. Нерідко в селищах прифронтової смуги жінки разом із чоловіками займались «окопними роботами», отримуючи щодобову платню в розмірі 75 коп. (чоловіки отримували 1 руб.), пліч-о-пліч з матерями подекуди ставали до такої праці діти (розмір їх заробітку сягав 50 коп.) [14, арк. 1].

Окрім заміжніх селянок необхідно згадати про дружин мобілізованих чоловіків, які залишилися напризволяще, нерідко не маючи коштів для забезпечення себе та своєї сім'ї. Війна, розруха, життєві випробування воєнних часів зробили жінок більш витривалими і водночас агресивнішими. Нерідко у зведеннях органів правопорядку щодо заворушень на селі фігурували жінки, які нерідко виконували провідну роль, вдавались до захоплення поміщицьких володінь, грабували крамниці, склади й т. ін. Озброєні палицями та хатнім інвентарем вони чинили спротив представникам влади і не дозволяли припинити свавілля. Так, у березні 1916 р. в с. Шауліхі, що на Уманщині, на ринку невдоволені дорожнечєю жінки натовпом напали на торговців та розграбували увесь товар. Після цього жінки розійшлися, а урядник і стражник не змогли перешкоджати цьому беззаконню й перебували в тісному оточенні жінок-селянок, які погрожували їм навіть смертю [7, с. 308]. Всього у 1914–1917 рр. було зафіксовано 38 заворушень селянок українських губерній, мотивованих зростанням цін. Жінки 35 разів брали участь у нападах на поміщицькі угіддя та скільки ж разів виступали проти проведення реквізицій майна [5, с. 142–144].

Отже, в роки війни село опинилося в доволі складних умовах. Невдала економічна політика уряду Російської імперії та вилучення з села найкращої частини трудових ресурсів, знецінювання агропромислових товарів, підштовхували жінок до продажу землі й пошуку кращого життя в місті. Жінка-селянка нерідко опинялася перед невід'ємним тягарем побутових проблем, а відсутність будь-якої підтримки з боку державних структур підштовхувала мешканок села до аморальної чи навіть злочинної поведінки. У той час, коли війна набувала затяжного характеру, різко падав рівень патріотичного піднесення, зникала віра в швидку перемогу, повернення додому чоловіків та батьків. У багатьох представниць слабкої статі це викликало повну розгубленість, а дехто з жінок морально міцнів і вони досягали ранише не чуваних висот.

Бібліографічні посилання

1. Беженец. – 1915. – № 1. – С. 6.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 1. Історичні нариси / О. П. Реснт та ін. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. – 784 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області, Ф. 463, оп. 1, спр. 19, 209 арк.
4. Жилкин С. Украина в цифрах 1913–1920 годов / С. Жилин. – Х., 1922, 22 с.
5. Заброварний Б. Й. Українське село в роки Першої світової війни: навч. посіб. / Б. Й. Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 148 с.
6. Збірник статистичний по народному господарству України – К., 1920. – 180 с.
7. Крестьянское движение в России в годы Первой мировой войны: Сб. документов / А. М. Анфинов и др. – М., Л., 1965. – 308 с.
8. Лисенко О. В. Проблеми взаємостосунків між західними і східними українцями під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 42–64.
9. Поставщики «живого товара» // Женский вестник. – 1914. – № 11. – С. 248.
10. Садовский В. О статистических фантазиях г. Щеглова / В. О. Садовский // Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С. 58.
11. Смоляр Л. О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія / Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.
12. Торговля «живым товаром» // Рада. – 1914. – № 86. – С. 4.
13. Труды Всероссийского съезда по борьбе с торгов женщинами и его причинами. – СПб, 1910. – 571 с.
14. Центральний історичний архів м. Києва (далі – ЦДІАК) – Ф. 715, оп. 1, спр. 1836, 14 арк.

15. ЦДІАК. – Ф. 274, оп. 4, спр. 346а, 4 арк.
16. ЦДІАК – Ф. 278, оп. 1, спр. 266, 791 арк.
17. ЦДІАК. – Ф. 707, оп. 259, спр. 39. ч. 1, 539 арк.
18. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. – 1905. – № 8. – С. 324.

Надійшла до редакції 15.09.2016.

УДК 94(477)

О. В. Михайлюк

Національна металургійна академія України

НАСЛІДКИ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» (1917–1922 РР.)

Порівнюється стан сільського господарства України в дореволюційний та післяреволюційний період. Аналізуються наслідки аграрних перетворень. Робиться висновок про негативний вплив «аграрної революції» на сільське господарство України.

Ключові слова: аграрні перетворення, аграрне перенаселення, земельний переділ, зернова проблема, деградація культури землеробства.

Сравнивается состояние сельского хозяйства Украины в дореволюционный и послереволюционный период. Анализируются последствия аграрных преобразований. Делается вывод о негативном влиянии «аграрной революции» на сельское хозяйство Украины.

Ключевые слова: аграрные преобразования, аграрное перенаселение, земельный передел, зерновая проблема, деградация культуры земледелия.

The state of agriculture of Ukraine is compared in a pre-revolution and postrevolution period. The consequences of agrarian transformations are analysed. The author draws conclusion about negative influence of «agrarian revolution» on agriculture of Ukraine.

Key words: agrarian reforms, agrarian overpopulation, redistribution of land, grain problem, degradation of farming culture.

Тема наслідків аграрних перетворень революційного періоду 1917–1922 рр. неодноразово підіймалася в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, зокрема [7, 8, 9, 14, 17, 18, 20, 22, 23, 26, 37, 40]. Проте вона спеціально не акцентувалася, губилася, а то й замовчувалася в загальному пафосі революційної романтики, класової боротьби, «національно-визвольних змагань», «голодомору як геноциду» тощо.

Головними причинами кризових явищ в сільському господарстві в дореволюційний період вважаються такі взаємопов'язані фактори, як аграрне перенаселення, скорочення внаслідок демографічного приросту земельних наділів, бідність, недостатні прибутки, збереження екстенсивних способів ведення господарства, низька продуктивність праці, низька товарність, секторний розрив в економіці тощо.

Російська імперія була класичним прикладом країни дрібних селянських господарств, селянське землеволодіння переважало над приватновласницьким. Протягом пореформеного періоду йде постійне скорочення поміщицького землеволодіння. Починаючи з 1906 р. поміщики стали інтенсивно позбавлятися частини своїх земель. Зменшувалися не лише кількість великих землеволодінь, а й сам розмір землеволодінь [10, с. 20–21]. Поміщицьке землеволодіння значно скоротилося під час Першої світової війни. Дослідниками робиться припущення, що більша частина земельного фонду як в Україні, так і в Російській імперії в цілому опинилася в руках селян завдог до повалення самодержавства [40].

Аграрне питання полягало не лише в недостатчі землі, а й в способах землекористування. Нестача землі однаково відчувалася селянами при різній кількості землі і йшла від низького рівня виробництва. З однакової земельної площі землевласник в Росії отримував в 2–3 рази менші врожаї, ніж у європейських країнах [39, с. 23].

Принципи ведення господарства були приблизно однаковими в різних групах селянських господарств. Ефективність використання праці й капіталу була досить низькою. Основна частка валової та чистої продукції залишалась всередині господарства, на ринок йшла порівняно невелика частина прибутку. Примусово втягнені в ринкові відносини селяни не лише не отримували ніякого прибавочного продукту, а навіть віддавали істотну частину продукту необхідного. На ринок поступало від 10 до 25% споживчого хліба [3, с. 12].

Різні автори зазначають загальну неосвіченість, забитість селянської маси, відсутність мінімуму знань з агрономії та економіки тощо, що стало основною причиною відставання землеробства і заганяло у глухий кут більшість селянських господарств. Землеробство велося з використанням примітивної техніки. Сіяли, збирали врожай і молотили здебільшого вручну. Лише в поміщицьких та заможних селянських господарствах були сільськогосподарські машини. Панувало трипілля, бракувало добрив, значно кращого бажала агротехніка. Урожайність у селянському господарстві була значно

нижчою, ніж у поміщицькому (за різними підрахунками різниця становила від 20 до 40% і з року в рік зростала) [10, с. 62–63; 28, с. 12; 32, с. 58; 36, с. 17; 9, с. 102; 26, с. 13 та ін.]. Питома вага поміщицького господарства в загальній польовій продукції була значно більшою, ніж його частка в посівній площі [1, с. 33–34; 2, с. 39; 12, с. 27; 23, с. 265, 272; 8, с. 34 та ін.]. Разом з куркульськими господарствами вони давали, за одними підрахунками – половину товарного хліба [7, с. 111], за іншими – половину всього зерна і 71% товарного [20, с. 54]. М.Д. Кондрат'єв зазначав велику залежність російського хлібного ринку від становища приватних господарств з огляду на їх високу товарність [16, с. 16].

Наслідком малоземелля та демографічного вибуху було вивільнення значної маси робочих рук. Аграрне перенаселення вважається однією з найхарактерніших ознак господарського стану села у пореформені десятиліття (див. [25]). Зі зменшенням площі посіву відносно зростає кількість робочих рук для його обробітку. Надлишкова робоча сила – аграрне перенаселення – це прихована форма безробіття. Низька рентабельність селянських господарств у сполученні з необхідністю сплати податків робило сторонні заробітки практично неминучими. Майже 60% селян з метою утримання господарства шукали додаткових заробітків. Малоземельні та безземельні селяни працювали по найму у поміщиків, колоністів, на цукрових заводах, у більш заможних селян, наймалися на сезонні роботи в Південні регіони тощо. В якості найманих робітників селяни мали прибуток, який перевищував те, що вони одержували з надільної землі при звичайному селянському господарстві. Знищення заробітків від роботи на поміщика, вказували О.А. Кауфман та О.І. Чупров, привело б до істотного скорочення продуктивних сил країни (див. [13, с. 18]).

За оцінками спеціалістів, більше половини всіх селянських господарств своєю землеробською діяльністю не могли заробити необхідних засобів для харчування [17, с. 118]. До війни селяни виробляли 50% усього зерна (без куркулів і поміщиків), а споживали 60%, тобто споживали більше, ніж виробляли [20, с. 54–55]. Як до революції, так і в роки непу селяни в цілому споживали більше, ніж виробляли. Дрібне селянське господарство оберталося в замкненому колі простого відтворення.

Певний економічний підйом та агрокультурний прогрес, що мав місце в українських губерніях, в першу чергу стосувався великих

приватновласницьких та селянських господарств Півдня України, організованих на капіталістичних засадах.

У розгромній хвилі, що почалася весною 1917 р. і не припинялась до весни 1918 р. були знищені всі скільки-небудь розвинені форми аграрного капіталізму. Селяни захоплювали поміщицькі землі та реманент, грабували маєтки та економії, гуральні та заводи, земські установи, вирубували сади і ліси. Зазнало погрому велике сільськогосподарське виробництво, включно з багатьма рентабельними господарствами з високою культурою сільського господарства. Будівлі, сільськогосподарські машини, реманент були не стільки розподілені серед нових власників, скільки розграбовані, знищені, спалені під час погромів маєтків. Спонукувані примітивною жадібністю, селяни розорили великі товарні господарства, які були в країні.

Дослідники наводять дані, що наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. було розподілено 8 млн. 991 тис. десятин або 55,5% приватної землі [19; 38, с. 61]. І хоча ці цифри викликають сумнів, беззаперечно, що «чорний переділ» на Україні не був завершений. В період правління гетьмана П. Скоропадського цей процес був не лише призупинений, а й частково повернутий назад. Політика Директорії УНР стала продовженням політики УЦР. В умовах денікінського режиму розподіл земель знову був призупинений. Лише з третім приходом радянської влади на Україну земельний переділ був доведений до кінця.

За різними підрахунками ліквідація поміщицького землеволодіння додаткове наділення землею селянських господарств становило від 0,2 дес. в Чернігівській губ. до 1,8 дес. в Херсонській губ. [10, с. 37]. В результаті приведення в дію Закону про землю до середньої душевої норми в 0,97 дес. по Україні додалося лише 0,58 дес. [34, с. 160]. Для районів крайнього малоземелля ліквідація поміщицького землеволодіння не вирішувала гострих питань землекористування.

Існують різні данні щодо скорочення посівних площ в період революції та громадянської війни – від близько 15% до близько 30% [2, с. 90; 4, с. 21, 23; 27, с. 24; 35, с. 99; 8, с. 31; 23, с. 266]. Тенденція до скорочення посівів продовжувалася і після закінчення громадянської війни. Селяни не зуміли освоїти всіх земель, отриманих ними в ході аграрної революції. Зменшення посівних площ відбулося, головним чином, за рахунок посівних площ колишніх поміщицьких господарств [27, с. 24]. Неосвоєними виявилися близько 3 млн. дес. поміщицьких та 2 млн. дес. землі, вилучених в куркульських

господарств [23, с. 266]. За даними В. Качинського, з конфіскованих у поміщиків 3,5 млн. дес. посівної площі (посів 1917 р.) освоєно було ледве 50%, та й то не додатково до основних земель селянства, а, в значному ступені, замість цих основних земель [10, с. 14]. Нездатність селян освоїти всю отриману ними землю створювало парадоксальну ситуацію: землі отримано було начебто б і досить, але водночас її не вистачало; селянське господарство одночасно відчувало і недостачу землі, і її надлишок.

При цьому число селянських господарств зростало. Причиною зростання кількості господарств стало як повернення на село «напівміського» елементу [7, с. 58], так і розділ самих селянських господарств. За роки революції чисельність селянських господарств по Україні зросла приблизно на 0,5 млн. [10, с. 36–37; 35, с. 98]. В цілому по Росії протягом періоду революції та громадянської війни число безпосівних і малопосівних господарств зростало, великопосівних скорочувалось [41, с. 10–11]. Землеробство опинилося в руках дрібних виробників, більш численних та більш дрібних ніж раніше.

За різними даними, розміри землекористування селянства зросли, кількість безпосівних господарств зменшилася, а середняцьких зросло. Та при цьому середній розмір засіву на одне господарство зменшився. За підрахунками Р.Д. Ляха, на 1923 р. понад 3% господарств були безпосівними, 58% мали до 3 дес. посівної площі, 34% – від 3 до 9 дес. і майже 5% засівали понад 9 дес. землі [22, с. 88]. Тобто, малопосівні господарства складали більше половини всіх селянських господарств. Отже, не зважаючи на те, що практично вся земля перейшла до рук селянства, значна кількість селян фактично не могла жити з власного господарства.

Відбувається загальне подрібнення селянського господарства та падіння його ефективності. Внаслідок ліквідації великого землеволодіння поширеними на селі стали так звані «первісні» форми землеробства. Наділення малоземельних та обмеження багатоземельних господарств призвело до порушення соціального миру на селі, до загострення економічної кризи та поступового визрівання так званої зернової проблеми [24, с. 247]. В процесі частих перерозподілів землі згладжувалась земельна диференціація. В соціальному плані значення «осереднячування» села було значно більшим, ніж в економічному. Загальне зрівняння села супроводжувалось якісним падінням ефективності селянського господарства, загальним збіднінням села. Розпорошувалася земля, розпорошувалися засоби виробництва, розпорошувалися й продукти виробництва. Зростає кількість безінвентарних та безкінних

господарств. Зменшуються посівні площі, погіршується обробіток землі, падає врожайність, зростають витрати під час жнив, зменшується поголів'я худоби і т.ін. Значно зменшилась кількість господарств, які мали надлишки для збуту [6, с. 109; 7, с. 111–114; 37, с. 26]. Селянам бракувало реманенту, робочої худоби. Якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася. Поля засмічувалися бур'янами і шкідниками, боротьба з якими мала випадковий та епізодичний характер. Ліквідація поміщицьких та куркульських господарств не лише порушила усталену виробничу структуру зернових культур, а й призвела до погіршення складу посівних площ, вилучення високоякісних зразків та поширення низькосортних, до деградації культури землеробства [2, с. 100; 4, с. 24–26; 15, с. 8–12; 33, с. 47; 8, с. 32; 23, с. 271–272; 30, с. 95 та ін.]. Змінювалось співвідношення посівів зернових культур: при загальному скороченні площі посівів зменшувалися посіви товарних зернових і відносно зростала частка культур, котрі вирощувалися для власного споживання. Це відображало тенденцію до падіння ролі ринку в землеробстві і перетворення його на все більш екстенсивне, замкнуте, самодостатнє натурально-споживче господарство [15, с. 8; 33, с. 7].

За різними даними падіння урожайності головних культур за 1914–1920 рр. становило від 20–25% [11] до 47,7–69% [8, с. 34]. При цьому падіння врожайності відбувалося нерівномірно як в часовому, так і в регіональному відношенні. За підрахунками В.В. Калініченка валовий збір хліба в 1920 р. складав не більше 38,5% від рівня 1913 р., в тому числі в селянському господарстві він скоротився до 54,1% [8, с. 34]. Ще гіршим був стан справ з технічними культурами [5, с. 31; 15, с. 8, 9; 31, с. 117]. На неврожай 1921 р. селянство відповіло скороченням посівної площі, погіршенням пропорцій культур, інтенсивним забоем худоби, намагаючись замкнутися в рамки споживчого господарства [29, с. 9]. Ліквідація поміщицького землеволодіння призвела до щорічних втрат хліба та зернофуражу в обсязі 220–250 млн. пудів [23, с. 266]. За підрахунками М.С. Френкіна, в масштабах всієї країни за роки світової війни продуктивність сільського господарства упала приблизно на 8%, за 1918–1921 р. – більш ніж на 30%. На 1921 р. продуктивність сільського господарства упала до 62,8% довоєнного обсягу [37, с. 29].

«Аграрна революція» негативно вплинула на сільське господарство України. Були ліквідовані поміщицькі господарства, які являлися основними виробниками товарної продукції. Послідовно відбувалася руйнація продуктивних сил: спочатку знищення

поміщицького, а потім і селянського рентабельного господарства. «Аграрна революція» перетворила країну на море дрібних сімейних господарств, котрі, в кращому разі, були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, призвела до падіння урожайності і валового збору зернових, спричинила деградацію культури землеробства; погіршилась якість обробки землі, збільшила залежність сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних умов. Втрата ринкових зв'язків обумовила зростання натуралізації селянського господарства і тому збільшення розмірів селянського землеволодіння само по собі не могло дати приросту виробництва. Дослідниками висловлювалася думка, що аграрна революція виявилася безплідною, а то і зовсім безглуздою, у всякому разі з погляду її безпосередніх результатів. У її результаті країна відкотилася далеко назад [21, с. 50]. Ліквідація поміщицького землеволодіння і зрівняльний перерозподіл землі, збільшення селянського землекористування створювало необхідну передумову, без якої подальший розвиток селянського господарства і вирішення проблем сільського господарства в цілому були б неможливі. Але самі по собі вони не могли вирішити основних проблем сільського господарства, а навпаки, лише їх загострювали. Селянська стихія могла виконати лише негативну, руйнівну функцію.

Якщо до революції селянські господарства, котрі не виробляли продукції навіть для власних потреб, могли її докуповувати у поміщиків, то тепер її стало просто ніде докуповувати. Якщо перед революцією «зайві» селянські робочі руки могли бути використані в поміщицьких господарствах, то тепер їм просто не було застосування. Якщо до революції дрібне селянське господарство оберталось в замкненому колі простого відтворення, то тепер саме це відтворення стало проблематичним.

В усіх країнах сільське господарство вважається дуже вразливою галуззю економіки, яка залежить від природно-кліматичних явищ. Після революційних перетворень його залежність від природних, соціальних та політичних факторів ще більш зросла. Це мало далекосяжні наслідки.

Бібліографічні посилання

1. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А.Альтерман. – Х.: «Радянський селянин», 1928. – 44 с.
2. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины / А.Я.Альтерман. – Б.м.: Государственное издательство Украины, 1923. – 178 с.
3. Борисов В.И. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918) /

В.И.Борисов, А.А.Чернобаев. – М.: Архивно-Информационное Агентство; Луганск: Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997. – 148 с.

4. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины / М.Б.Гуревич. – Х.: Первая Государственная Типография им. тов. Петровского Г.И., 1923. – 48 с.

5. Жилкин С. Украина в цифрах. 1913–1920 гг. / С.Жилкин. – Х.: Редакционно-издательский отдел Харьковского губсоюза, 1922. – 43 с.

6. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России XX века / В.В.Кабанов; РАН. Ин-т рос. истории. – М., 1997. – 155 с.

7. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В.Кабанов. – М.: Наука, 1988. – 304 с.

8. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В.Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

9. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация / С.Г.Кара-Мурза. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – Книга первая. От начала до Великой Победы. – 640 с.

10. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В.Качинский. – Х.: Державне видавництво України, 1922. – Вып. 1.– 107 с.

11. Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции / В.Качинский //Хозяйство Украины. Орган Украинского Экономического совета. – 1921. – 6 ноября.

12. Качинский Вл. Социализация сельского хозяйства на Украине / В.Качинский. – К.: Издательство «Борьба», 1919. – 30 с.

13. Ковалев С.Н. Отечественная историография помещичьего хозяйства России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.): автореф. дис. ... канд. экономич. наук: 08.00.03 – история народного хозяйства / С.Н.Ковалев; Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова. – М., 1998. – 23 с.

14. Ковальова Н.А. Селяни, поміщики і держава: конфлікт інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. / Н.А.Ковальова. – Д.: Ліра, 2016. – 368 с.

15. Комиссия электрификации Украины (Извлечение из трудов). – Х.: Всеукраинское государственное издательство, 1922. – 254 с.

16. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н.Д.Кондратьев. – М.: Издательство Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 350 с.

17. Кондрашин В.В. Голод в крестьянском менталитете / В.В.Кондрашин //Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.115–123.

18. Кульчицкий С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицкий – К.: Наш час, 2007. – 424 с.

19. Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Куташев; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 14 с.

20. Левин М. Российские крестьяне и советская власть. Исследование коллективизации. Нью-Йорк; Лондон, 1975 [Реферат] / М.Левин //Отечественная история. – 1994. – № 4–5. – С.48–59.
21. Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России / М.Левин // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: в 2 т. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. – Т. 1: От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира / под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. – С.30–56.
22. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р.Д.Лях. – К.– Донецьк: Вища школа, 1975. – 118 с.
23. Марочко В.І. Зернова проблема та «криза хлібозаготівель» / В.І.Марочко //Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. – С.265–277.
24. Марочко В.І. Соціально-економічний уклад в українському селі / В.І.Марочко //Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. – С.245–255.
25. Михайлюк О.В. Аграрне перенаселення як фактор кризи сільського господарства в Російській імперії на початку ХХ ст. / О.В.Михайлюк // Елисавет: зб. наук. праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки. Вип. І. - Кіровоград: КНТУ, 2012. – Вип. І. – С. 4–12.
26. Мороз О.Г. Українське селянство у першій половині ХХ століття (Трагедія і героїзм) / О.Г.Мороз, М.М.Злупко. – Львів: Універсум, 1997. – 165 с.
27. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороне. Х., б.и., 1922. – 886 с.
28. Обзор Херсонской губернии за 1913 год. – Херсон: Тип. губернского правления, Б.г. – 86 с. с прилож.
29. Подвинский А.П. Сельское хозяйство Украины в 1921/22 гг. / А.П.Подвинский //Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – Х.: [ЦСУ УССР], 1923. – 11 с.
30. Реент А.П. Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.) / А.П.Реент. – К.: Наукова думка, 1984. – 168 с.
31. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967: в 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1 : (1917–1937). – 460 с.
32. Россия. 1913 год: статистико-документальный справочник. – СПб.: БЛИЦ, 1995. – 416 с.
33. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.
34. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 роки) / В.І.Семененко. – Х.: Основа, 1995. – 400 с.
35. Україна: статист. справочник. – Б.м.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. – 516 с.

36. Фещенко-Чопівський І. Природні багатства України / І. Фещенко-Чопівський. – К.: Всеукраїнський кооперативний виробничий союз, 1919. – Ч. II : Сільське господарство та сільськогосподарська промисловість. – 151 с.
37. Френкин М.С. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918–1921 гг. / М.С. Френкин. – Иерусалим: «Лексикон», 1987. – 251 с.
38. Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.) / І. Хміль, І. Куташев // Проблеми вивчення історії Української революції. – К., 2002. – С.53–76.
39. Чайнов А.В. Что такое аграрный вопрос? / А.В. Чайнов // Избранные произведения: Сборник / Сост. Е.В. Серова. – М.: Моск. рабочий, 1989. – С.20–56.
40. Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905–1914 рр. / В.М. Шевченко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: ДНУ, 2002. – С.62–69.
41. Экономическое расслоение крестьянства в 1917 и 1919 г. – М., Б.и., 1922. – 183 с.

Надійшла до редколегії 02.10.2016 р.

УДК 94(477.63) «1920»

В. П. Бурмага

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ІЗ НАКАЗІВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБВІЙСЬККОМУ
ЩОДО БОРТЬБИ З ДЕЗЕРТИРСТВОМ У 1920 Р.
(на матеріалах Державного архіву Дніпропетровської області)**

Зроблено спробу проаналізувати інформацію з наказів Катеринославського губвійськкому стосовно організації боротьби з дезертирством у 1920 р. Встановлено, що досліджені архівні джерела мають високий рівень цінності для історичного дослідження, але їх використання вимагає критичного осмислення й доповнення іншими.

Ключові слова: мобілізація, військовий комісаріат, дезертир, комісія у боротьбі з дезертирством.

Сделана попытка проанализировать информацию з приказов Екатеринославского губвоенкома относительно организации борьбы с дезертирством в 1920 г. Установлено, что исследуемые архивные материалы имеют высокий уровень ценности для исторического исследования, но их использование требует критического осмысления и дополнения другими.

Ключевые слова: мобілізація, военний комиссариат, дезертир, комиссия по борьбе с дезертирством.

There was made an attempt to analyze information from decrees of Ekaterinoslav provincial military commissariat concerning organization of struggle with desertion in 1920. It was determined that studied archival materials are really valuable for historical research, but using of them requires critical reflection and further supplementation.

Key words: mobilization, military commissariat, deserter, commission against desertion.

Історія нашої країни знає чимало війн, які завжди оберталися для людей величезними стражданнями, горем і нерідко колосальними втратами. Так сталося, що й сьогодні в Україні вже не перший рік триває справжнє криваве протистояння, спровоковане й підігрите нашою сусідньою, як донедавна здавалося, братньою державою. Таке переконання (щодо братньої держави – В. Б.), характерне для багатьох наших людей, стало причиною формування різних, інколи навіть протилежних оціночних висновків, а відповідно й дій. Але попри наявність доволі великої кількості громадян України з відверто антиукраїнськими поглядами, частина з яких, наприклад в Криму, зрадила присязі й перейшла на бік агресора, загальна суспільна свідомість виявилася дещо відмінною. Прикладом цього слугує оперативне формування добровольчих загонів для збройної боротьби з окупантами, активна діяльність різних волонтерських рухів, які спільно з підрозділами силових відомств нашої держави змогли зупинити просування агресора на Сході України й певним чином унеможливили подальшу дестабілізацію ситуації. Отже, в критичній ситуації дуже швидко проявилися морально-етичні якості багатьох наших співвітчизників, які характеризуються їхньою поведінкою в доволі важкий час нестабільності й випробувань. Для вивчення подібних настроїв було б доцільно звернутися до історичного досвіду й розглянути окремі, можливо навіть споріднені явища періоду громадянської війни, якою була охоплена практично вся територія колишньої Російської імперії, в тому числі й Катеринославщина. Після більшовицького перевороту й перших кроків щодо реалізації курсу на кардинальну перебудову практично усіх сфер життя, країна почала поступово занурюватися в криваве протистояння й боротьбу за ту саму владу. Деякі дослідники відзначають, що в ході цього протистояння практично всі учасники громадянської війни зіткнулися з масовим, практично так і не подоланим явищем – дезертирством. Зазначимо, у розпорядженні дослідника бурхливих подій періоду громадянської війни перебуває доволі багата джерельна база, основу якої складають

документи різних органів радянської влади, тобто доволі специфічні писані джерела. Пропонуємо розглянути деякі з них, які стосуються згаданого вище явища.

Встановивши контроль над Катеринославщиною на початку 1920 р., більшовики з притаманною їм системністю взялися розбудовувати різні місцеві органи влади. Природно, що в умовах війни одне з провідних місць тут належало військовим адміністративно-територіальним органам, тобто губернському та повітовим військовим комісаріатам (військкоматам). Оперативне створення їх розгалуженої мережі дозволило більшовикам налагодити облік матеріальних і людських ресурсів, які згодом були мобілізовані для забезпечення перемоги у збройному протистоянні з їхніми противниками. Оскільки сільські мешканці були найчисленнішою групою населення губернії, їм у цих планах відводилося доволі вагоме місце. Крім того, вони розглядалися владою як постачальники продовольчих ресурсів, вкрай необхідних забезпечення населення промислових місць та армії.

Отже, цілком логічно, що особливу цінність для дослідження багатограних процесів громадянської війни на регіональному рівні складають матеріали фонду Катеринославського губернського військового комісаріату Державного архіву Дніпропетровської області (Ф. Р–3649). Значний обсяг документів цього фонду складають накази губернського військового комісара (губвійськкому), які збереглися в оригінальному та у вигляді копій. Частина цих наказів роздрукована у типографський спосіб, а решта за допомогою друкарської машинки. Усі накази можна поділити на дві умовні групи: складені для регламентації й забезпечення роботи безпосередньо військкомату та видані військовим частинам і закладам.

Як зазначалося автором у попередній публікації, губвійськкомат почав діяти вже 4 січня 1920 р., а наказ № 1 вийшов 11 січня 1920 р. [1, с. 123]. Перші накази губвійськкома мають переважно установочно-організаційний характер і спрямовані на термінове налагодження системної роботи для виконання покладених на нього функцій. Одна з провідних – це облік людських ресурсів для забезпечення потреб Червоної армії. Накази визначали порядок обліку населення за віком та за спеціальностями. Звісно, особлива увага приділялася представникам затребуваних у воєнний час професій. Так, наприклад, 12 лютого 1920 р. оголошувався призов на військову службу «медичного і фармацевтичного персоналу» м. Катеринослава. Причому губвійськком тут цікаво визначив порядок прибуття в мобілізаційний

пункт (медико-санітарний відділ губвійськкомату): «в першу чергу – чоловіки, а потім всі решта» [оп. 1, спр. 8, арк. 56].

Наведемо ще один приклад. Починаючи з 25 лютого цього ж року на території губернії оголошувався призов колишніх офіцерів і військових чиновників різних категорій та віку. Від прибуття на збірні пункти звільнялися лише особи з наочними ознаками непридатності (каліки), важко хворі та особи «із колишніх військових, які перебували на службі у військових частинах та закладах, підпорядкованих військовому відомству» [2, арк. 71]. Привертає увагу той факт, що реалізація мобілізаційних заходів тільки розпочалася, а призов окремих категорій військовозобов'язаних ще навіть не оголошувався, з 15 лютого 1920 р. в губернії розпочалося формування спеціальних комісій у боротьбі з дезертирством (губернської та повітових). Губвійськком чітко визначив дату формування цього органу, призначив відповідального керівника, відрядженого для організації роботи комісії місцевим парткомом, та встановив штати для губернської й повітових комдезів [Там само, арк. 62 зворот].

У наказі губвійськкому від 25 лютого 1920 р. доводилися витяги з «Інструкції комісії у боротьбі з дезертирством», введені в дію на підставі наказів Реввійськради та командування Південного фронту від 18 грудня 1919 р. Тобто більшовицьке військово-політичне керівництво в центрі реально оцінювало ситуацію в регіонах і на підставі попереднього досвіду намагалося діяти на упередження, видаючи відповідні керівні документи. Їх положення надають класифікацію дезертирів, визначають правила обліку таких осіб у військових частинах та у військоматах, пропонують застосовувати каральні, судові, дисциплінарні та військово-адміністративні заходи відносно дезертирів [Там само, арк. 88–89].

Так, згідно із запровадженою класифікацією, до «злісних» дезертирів більшовики зараховували тих, хто втік з ешелону, що рухався на фронт або безпосередньо з поля бою. До таких також належали військовослужбовці, які двічі перебували в самовільній відлучці або один раз понад чотирнадцять днів, були затримані з підробленими документами чи приховали з собою військове спорядження й інше майно. Крім того, виділялася окрема підгрупа так званих «прихованих дезертирів», які також належали до «злісних». Це, зокрема, громадяни, фіктивно зараховані на цивільну службу з відстрочкою від військової служби, військовослужбовці, які систематично переводилися з однієї запасної військової частини до іншої, постійно перебуваючи в тилу. До таких належали «самостріли»

та викриті в симулюванні. Решта дезертирів вважалися не злісними [1, с. 125].

Пропонувалося, зокрема, сім різних заходів впливу на дезертирів, три з яких можна було застосовувати виключно відносно селян. Це «позбавлення права користуватися надільною та іншою землею, конфіскація майна (у куркульських елементів) та залучення сім'ї дезертирів до обробітку землі червоноармійців». У підсумку зазначалося, що «в усіх випадках не обмежуватися в роботі даною інструкцією, розвивати у боротьбі з дезертирством всіляку ініціативу, знаходити нові методи боротьби з дезертирством і представляти їхні проекти на затвердження в Комдезпівд» [4, арк. 89].

Дещо згодом, 11 травня 1920 р. «з метою уніфікації роботи усіх комісій у боротьбі з дезертирством» катеринославський губвійськком видав наступний наказ, в якому вносив зміни до вже існуючих критеріїв. Так, наприклад, встановлювалося що в разі відсутності військовослужбовця (службовця) упродовж семи днів у своїй військовій частині (закладі) він вважався дезертиром. Запроваджувалася також додаткова класифікація дезертирів, які поділялися на таких «за слабкістю волі» та «навмисних». До перших пропонувалося зараховувати тих, хто перебував у самовільній відлучці не більше чотирнадцяти днів. Сюди також належали ті, хто перебував у самовільній відлучці не більше чотирнадцяти днів. У той же час, якщо військовослужбовець перебував поза службою понад цей термін, але комісія визнавала причину відлучки такою, що «заслуговує на повагу», то він також мав право належати до цієї категорії правопорушників. Для того, щоб стати «навмисним» дезертиром достатньо було вчинити проступок з попереднього переліку «злісних». Згідно з наказом Центральної комісії усіх дезертирів «за слабкістю волі» місцеві комісії могли відправляти у військові частини без суду, а справи «навмисних дезертирів» підлягали судовому розгляду і направлялися в губкомдез [3, арк. 83].

Зазначимо, що накази губвійськкома переважно без будь-якого доопрацювання повторювали або вводили в дію положення інструкцій чи інших керівних документів, виданих вищими органами для так званих військових комісій у боротьбі з дезертирством. Тобто мова йшла про червоноармійців, які перебували на військовій службі і скоїли проступки, що підпадали під дезертирство. Для боротьби з таким дезертирством пропонувалися заходи, застосування яких було можливе лише відносно військовослужбовців. Територіальним комдезам в цьому випадку відводилася роль переслідувача дезертирів «в тилу» і впливу на нього через застосування репресивних заходів

відносно сімей. Тобто, при такому підході сім'я червоноармійця перетворювалася на умовного заручника.

Дещо згодом перелік осіб, яких зараховували до дезертирів розширився. Згідно зі спільним наказом губвійськкому та голови губкомдезу від 28 червня 1920 р. всі службовці та робітники заводів військової промисловості з числа військовозобов'язаних або прикомандированих червоноармійців, які впродовж трьох днів не з'явилися на роботі, прирівнювалися до «злісних дезертирів». Списки таких осіб адміністрації підприємства належало подавати в комдез для застосування відносно них і членів їхніх сімей «репресивних заходів». Кожній повіткомдезу ставилося завдання створити «особливі повірочні комісії» у складі представників повітового виконкому, повіткомдезу та управління підприємства для негайної перевірки правильності обліку військовозобов'язаних на підприємствах, встановлення випадків самовільного уходу робітників та реакцію керівництва. Після завершення роботи цієї комісії уся відповідальність за дотриманням встановлених правил покладалася на адміністрацію підприємств [5, арк. 29].

Члени комісії у боротьбі з дезертирством залучалися до роботи у складі комісій по відстрочкам [Там само, арк. 38], а повітвійськкомам ставилося завдання вкотре перевірити правильність обліку військовозобов'язаних на підконтрольній території [Там само, арк. 164].

У період з 1 по 3 липня 1920 р. роботу катеринославської губкомдез перевірів уповноважений окружної комдезу, в результаті чого було виявлено цілу низку порушень та зловживань. На підставі наказу Харківського окружного комісара голову катеринославського губкомдезу звільнили від виконання обов'язків, а його справу передали на розгляд губревтрибуналу. Про це оголошувалося в черговому наказі губ військкому, який і очолив комісію особисто [Там само, арк. 39–40].

В умовах загострення протистояння на фронтах, яке вимагало мобілізації додаткових людей, 14 липня 1920 р. губвійськком наказав «усім місцевим військкомам і комдезир... негайно вжити всі заходи для того, щоб усі без виключення військовозобов'язані, які ухилилися від явки по мобілізації, були вилучені відусюди, де б вони не перебували, і включені в запасні частини. Відносно осіб, які злісно ухиляються від мобілізації, ...застосовувати репресивні заходи, забираючи заручників, вдаючись до конфіскації як живого та мертвого реманенту» [Там само, арк. 76].

Серпневі накази губвійськкому стосовно боротьби з дезертирством вимагали негайно вдаватися до конфіскації майна дезертирів (якщо їх навіть не знайшли) та тих, хто їх переховував. Така ж доля очікувала й майно членів сімей дезертирів [Там само, арк. 212, 235, 351], а починаючи з вересня 1920 р. робота губкомдезу забезпечувалася підтримкою збройної сили, основу якої склали 100 червоноармійців, що прибули «з центру й злилися з особливим загоном губкомдезу» [Там само, арк. 420].

В цілому норми цих документів відповідали «духу часу» і перекликалися з нормативними актами та інструкціями, виданими в інших відомствах, наприклад, у продовольчих органах. Слід зазначити, що подібну організаційну структуру мали військово-продовольчі органи (органи, створені для забезпечення продовольством Червоної армії – В. Б.). Існували дві вертикалі опродкомів (особливих продовольчих комісій), які діяли у військах (дивізія – армія – фронт) та на підконтрольній території при продовольчих органах (повіт – губернія – республіка – центр). Взаємодія двох цих вертикалей як в комдезах, так і в опродкомах упродовж усього періоду протистояння часів громадянської війни залишалася малоефективною.

Отже, вивчення наказів катеринославського губвійськкому стосовно організації боротьби з дезертирством упродовж 1920 р. дозволяє досліднику сформувати чітке бачення організаційної роботи, спрямованої на боротьбу з цим явищем. Автори цих джерел нам відомі, без особливих проблем визначається їхній соціальний статус, цілком зрозумілою є мета цих, локалізованих у часі документів, але дезертири представляються нам як згруповані за певною ознакою порушники встановлених більшовиками законів і правил.

Система органів, створених для боротьби з дезертирством, будувалася у такий спосіб, щоб поставити мобілізованих у безвихідне становище. Взаємодія військових (польових) та місцевих комдезів робили заручниками членів сімей дезертирів, позбавляли їх засобів для існування або навіть створювала реальна загроза їхньому життю.

Рівень достовірності наведених архівних джерел високий, їхня цінність для історичного дослідження безперечна, але вони вимагають критичного осмислення й доповнення іншими.

Здається, що в ході вивчення ми позбавлені інформації «з низу», оскільки документи, які перебувають в нашому розпорядженні, укладені посадовцями різних рівнів. Так, наприклад, інструкції, надіслані «з центру», укладалися людьми, які навряд чи перебували в окопах на першій лінії фронту й переживали відчуття рядових солдат. Ті ж накази губерньського рівня укладалися на підставі директивних

документів «зверху», до певної міри віддзеркалювали регіональну специфіку цієї масштабної проблеми, але виключно з боку владної інстанції. Отже, центр нашої уваги через об'єктивні причини зосереджено на історії боротьби владних органів з цим шкідливим для неї явищем. Здається б, що в таких умовах практично неможливо досліджувати історію простих учасників цих подій та цілих, можливо навіть дискримінованих соціальних груп, в тому числі й селян. Цілком зрозуміло, що безпосередні учасники цих подій інколи по-різному, а то й протилежно їх сприймали.

Бібліографічні посилання

1. Бурмага В. П. Організація боротьби з дезертирством на Катеринославщині у 1920 р. / В. П. Бурмага // Проблеми політичної історії України: зб. нах. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д.: ЛПРА, 2016. – Вип.11. – С. 121–129.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 3649, оп. 1, спр. 8.
3. ДАДО. – Ф. 3649, оп. 1, спр. 10.
4. ДАДО. – Ф. 3649, оп. 1, спр. 101.
5. ДАДО. – Ф. 3649, оп. 2, спр. 13.

Надійшла до редколегії 30.10.2016.

УДК 94(477.7):32

В. А. Сливенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ ОРГАНІВ ВУНК У ПРИДУШЕННІ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ СЕЛЯН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ДІЇВСЬКО-СУХАЧІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ)

Проаналізовано окремі аспекти діяльності надзвичайних органів влади в УСРР, досліджено механізм здійснення репресій органами ВУНК в українському селі під час зростання антирадянських настроїв на початку 1920-х рр.

Ключові слова: ВУНК, червоний терор, репресивні заходи, каральні акції, селянство, антирадянські настрої, повстанський рух, боротьба.

Проанализированы отдельные аспекты деятельности чрезвычайных органов власти в УСРР, исследован механизм осуществления репрессий органами ВУНК в украинском селе во время роста антисоветских настроений в начале 1920-х гг.

Ключевые слова: ВУЧК, красный террор, репрессивные меры, карательные акции, крестьянство, антисоветские настроения, повстанческое движение, борьба.

Author of the article has analyzed the facts of the activities of state political government in Soviet Ukraine. Also the author studied the mechanism of the repressions VUChC (All-Ukraine Special Commission for Combating Counter-revolution and Sabotage) in the Ukrainian countryside during the growth of the anti-Soviet sentiments in the beginning of the 1920s.

Key-words: VUChC, red terror, repressive measures, punitive actions, the peasantry, anti-Soviet sentiments, the rebel movement struggle.

Постановка проблеми. Тема організації та діяльності надзвичайних органів радянської влади все ще належить до маловивчених у вітчизняній історіографії. Така ситуація склалася внаслідок того, що протягом тривалого часу був практично відсутнім доступ до джерел, що безпосередньо стосувалися діяльності та результатів роботи надзвичайних органів. Відсутність об'єктивної джерельної бази створила підстави для численних фальсифікацій (політичні або особисті мотиви авторів).

Сьогодні триває реформа Служби безпеки України, яка має намір уточнити завдання, структуру, статус і основні напрями діяльності відомства, розмежувати її повноваження з іншими суб'єктами сектору безпеки. Істотну допомогу на шляху оновлення органів безпеки держави може надати історичний досвід, який дозволить не повторювати помилок минулого.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Окремі аспекти діяльності надзвичайних органів влади в УСРР на початку 1920-х рр. висвітлювались у роботах відомих вчених Д. В. Архирейського, І. Г. Біласа, Є. І. Скляренка, В. В. Ченцова, Ю. Шаповала та ін. Але питання репресивної діяльності надзвичайних органів під час зростання селянського спротиву владі у 1921 р. досліджувалося в цих працях здебільшого фрагментарно.

Мета статті. Ця стаття присвячена аналізу ролі та методів здійснення репресій органами ВУНК в українському селі під час зростання антирадянських настроїв у 1921 р.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать джерела, закінчення громадянської війни не принесло мешканцями Катеринославщини довгоочікуваного поліпшення їх становища. Важка криза поглиблювалася у всіх сферах: політиці, економіці, соціальному забезпеченні. На початку 1920-х рр., Катеринославська губернія, як і вся країна, опинилася у стані глибокої суспільно-політичної та економічної кризи, спричиненої повним провалом радянської політики

«воєнного комунізму» й жахливими наслідками першої світової та громадянської воєн. Військові дії майже безперервно точились протягом семи років та завдали величезної шкоди господарському комплексу міста та губернії. Завмерло життя практично на всіх металургійних підприємствах. Навантаження більшості млинів губернії знизилося майже у 10 разів. Дрібна кустарна промисловість також згорнула виробничу діяльність через відсутність коштів у населення. За таких умов наростала інфляція і робітники були вимушені покидати свої робочі місця та мігрувати у село в пошуках інших засобів існування. На Катерининській залізниці у 1921 р. обсяг перевезень зменшився майже у 35 разів. Крім того, тільки у центральній частині міста було зруйновано близько 300 будинків, а ті, що залишилися неушкодженими вимагали капітального ремонту [8].

Варто зазначити, що особливо неспокійно було у селах губернії. Селянство, яке складало на той час до 80% населення було вкрай невдоволене продрозкладкою, масовими реквізіціями та примусовою працею [1, с. 49]. Намагання радянської влади швидко подолати невдоволення селян виявили дві характерні особливості. Перша полягала в тому, що репресивні заходи «придушення» виступів, численні затримання їх лідерів і учасників виявлялися малоефективними в умовах закінчення громадянської війни. Навіть навпаки, опір селян зростав, і загрожував перерости в широкомасштабну селянську війну. Були потрібні інші, економічні, заходи для того, щоб заспокоїти селян. Переповнені селянами в'язниці, робітні будинки і концентраційні табори аж ніяк не сприяли зміцненню радянської влади на місцях. Друга особливість полягала в тому, що для усунення широкого протесаного руху селян у влади не виявилось ні сил, ні коштів. В екстрених донесеннях, спрямованих до ВУНК з Катеринославської губернії, постійно відзначався «брак кадрових чекістів» [3, арк. 12].

Слід зауважити, що для боротьби з повстанським рухом на початку 1921 р. у складі ВУНК було організовано відділ по боротьбі з бандитизмом, на який покладалося керівництво процесом ліквідації повстанського руху у республіканському масштабі [12, с.78]. Головними методами боротьби влади з повстанством залишалося здійснення масштабного червоного терору. Більшовики і у подальшому практикували інститут заручників, ув'язнення в концтабори, висилку та показові масові розстріли з метою залякування населення.

Суттєво важливим є те, що в інформаційних повідомленнях таємних співробітників губернской надзвичайної комісії (губНК) того

часу насамперед вказувалося на складне матеріальне становище селян і те, що такий стан обумовлений, в першу чергу, нестачею товарів. Зазначалося, що таке положення виникало внаслідок порушеного постачання продовольства, відсутності державних запасів хліба, а також занадто активним втручанням продзагонів у вирішення проблеми продовольчих поставок [5, арк. 15].

Зазначимо, що наприкінці 1920 – на початку 1921 років «хвилювання» серед селян Катеринославської губернії значно посилювалися. Це сталося у зв'язку з тим, що в регіоні тривала війна з повстанським рухом Н. Махна та звісток про Кронштадтський заколот і антонівське повстання на Тамбовщині.

З огляду на це, для посилення боротьби з повстанським рухом 9 травня 1920 р. керівництвом ВУНК було прийняте рішення про направлення на Катеринославщину на постійну дислокацію 206 батальйон військ НК. Підрозділ був повністю відмобілізований, забезпечений озброєнням, продовольством та обмундируванням і розквартирований у Феодосійських казармах. У його складі нараховувалося: командного складу – 21 чол., молодшого командного складу – 31 чол., рядових бійців – 550 чол., медперсоналу – 2 чол., нестройових – 50 чол., всього – 654 чол. [7, арк. 32]. А в січні 1921 р., після значного зростання кількості антирадянських виступів селян губернії, керівництвом колегії губНК було прийняте рішення про удвоєння чисельності бійців 206 батальйону військ НК (з трьох рот до шести) та формування у його складі кавалерійського ескадрону [7, арк. 36].

Нарешті, подальше загострення ситуації призвело до того, що у лютому 1921 р. в губернії було оголошено воєнний стан і процес становлення радянської влади на селі тривав далі вже виключно силовими методами. Інформаційні зведення губНК того часу наводили численні приклади селянських виступів, особливо в східних (Новомосковськ, Павлоград) та південних (Нікополь) повітах, які здебільшого проходили під гаслами: «Проти пограбувань та голоду», «За селянські ради без комуністів», «Геть комуністів» і т. ін. З донесень загонів губНК, які направлялися на «придушення» виступів, випливало, що в повстаннях брала участь значна частина селян, іноді все село «висловлювало підтримку бунтівникам» [4, арк. 3].

Зокрема, про зростання антирадянських настроїв повідомлялося в щотижневому інформаційному зведенні начальника відділу Катеринославської транспортної надзвичайної комісії (КТНК) від 14 лютого 1921 р.: «Банда отамана Левченка («махновська» – В. С.) діє у Ново-Московському та Кобеляцькому повітах. Банда розділилася на

три групи та вербує селян у свої лави. У січні 1921 р. на станції Долгінцеве знищено банду отамана Іванова. Залишки банди чисельністю 7–10 чол. здійснюють напади на села: спалюють виконкоми, грабують будинки комнезамів, розстрілюють по 5–7 місцевих активістів» [6, арк. 164].

Необхідно підкреслити, що антирадянські настрої селян оцінювалися інформаторами (в залежності від дати зібраної інформації) як такі, що коливалися від стриманих і до радикальних, при цьому «джерело» ніколи не згадувало про їх затухання. Причинами цього вказувалося наступне: розруха і нестача продуктів першої необхідності, мобілізації, хлібні монополії [2, с. 114]. Також повідомлялося, що невдоволення активно висловлюється. Декларуються брошури із закликком повалення комуністів, відбуваються збори антирадянської спрямованості, проводяться агітація на ґрунті нестачі необхідних продуктів. Така поведінка селянських мас призвела до застосування по відношенню до них з боку влади репресивних заходів, які здебільшого змушували селян виконати ті чи інші вимоги [10, арк. 82].

Важливо відзначити, що надзвичайну жорстокість репресивних методів влади не заперечували й самі більшовики. Так, «Діївсько-Сухачівська операція», на думку голови Катеринославської губНК О.Трепалова виявила, що, такі заходи, як розстріл ворогів влади на очах населення, повинні головним чином діяти на психіку населення [11, арк.117].

Визначимо, що ситуація викликала найбільшу тривогу влади тому, що Діївка і Сухачівка знаходилися у безпосередній близькості від Катеринослава (всього в 7 верстах від міста). За своєю жорстокістю так звана «Діївсько-Сухачівська операція», що відбулася у березні 1921 р. стала найпоказовішою.

Звертає на себе увагу, що голова Катеринославської губНК О.Трепалов у звіті про діяльність відомства за 1920–1921 рр. так повідомляв про події, що передували каральній акції: «Нахабство бандитів Діївки та Сухачівки перевищували всяку міру. Почавши з убивств одиноких громадян, вони незабаром стали полювати навіть за озброєними червоноармійцями, вбиваючи їх і при цьому по-звірячому катуючи» [7, арк. 43].

Разом з тим, повідомлялося і про значне зростання кримінальної небезпеки у передмісті, зокрема, і у щотижневому інформаційному зведенні начальника відділу КТНК зазначалося: «Треба звернути увагу на найнебезпечніше місце залізниці – перегін Діївка–Сухачівка–Запоріжжя. Першого лютого прямо на платформі

бандити пограбували близько 100 пасажирів та захопили касу» [3, арк. 19].

Намагаючись «раз і назавжди викоринити бандитизм», Реввійськрада Першої кінної армії спільно з губвиконкомом та губкомом КП(б)У 2 березня 1921 р. організувала надзвичайну каральну комісію (з надзвичайною «трійкою», яка мала право застосовувати вищу міру покарання – розстріл на місці) в складі: О. Трепалов, заступник начальника особливого відділу Першої кінної армії М. Кутирев і член губкому КП(б)У П. Маловажний, надавши їм широкі повноваження [7, арк. 44].

Зазначимо, що операція була дуже ретельно спланована О. Трепаловим. І це не дивно, адже у жовтні 1918 р. він був організатором та першим начальником Московського кримінального розшуку (МУРу). За спогадами правоохоронців він досконало вивчив методи та інструменти боротьби з криміналом і особисто «внедрявся» у банди та керував їх ліквідацією. Як стверджували ветерани органів правопорядку і МУРу, кінообраз Гліба Жеглова і формула: «Злодій повинен сидіти в тюрмі!» належить саме О. Трепалову [13, с. 295].

Необхідно підкреслити, що про важливість для влади цієї операції свідчить той факт, що відклавши всі справи, О. Трепалов особисто її очолив. Аналіз документів показує, що при плануванні операції була використана інформація добровільних інформаторів та таємних агентів НК. На думку автора, у чекістів ще до початку акції був приблизний список селян, причетних до повстанців або криміналу. Крім кадрових співробітників губНК до каральної акції було залучено (зі складу 206 окремого батальйону військ ВУНК) 156 бійців, 11 кавалеристів та дві тачанки з кулеметами [7, арк. 45].

Як свідчать документи, вранці 3 березня озброєні бійці оточили Сухачівку та зігнали всіх селян на схід на центральну площу, де були виставлені тачанки з кулеметами. Селян построїли у шеренги. Схід відкрив О. Трепалов та надав слово П. Маловажному – авторитетному більшовику, відомому тим, що у жовтні 1917 р. він у складі делегації залізничників Катеринослава був на прийомі у В. Леніна з проханням допомоги робітникам зброєю [8]. Він пред'явив селянам ультиматум про негайну видачу бандитів, дезертирів та зброї. Формально дотримуючись принципу демократії, селянам запропоновано проголосувати за застосування вищої міри покарання – розстрілу осіб, які були помічені у бандитизмі (звісно під дулами за це рішення проголосували одностайно) [12, с. 73].

Зазначимо, що хоча в документах це не вказано, але враховуючи звичну тактику проведення таких операцій, можна припустити, що все

доросле населення села (від 15 до 60 років) було оголошене заручниками. Тоді можна пояснити той факт, що без суду та слідства негайно було виявлено 19 бандитів «безсумнівно причетних до бандитизму». Сходу було оголошено вирок «трійки», арештованих поставили в шеренгу до стіни та розстріляні з кулемету на очах односельців. За таким же сценарієм пройшла акція в Діївці – розстріляно 10 селян.

Важливо відзначити, що за повідомленнями самих чекістів, тільки після проведення «Діївсько–Сухачівської операції» вдалося «утихомирити» сільське населення губернії. Взагалі у 1921 р. тільки за офіційними даними в УСРР було ліквідовано: 52 великих і середніх повстанських загонів; 444 керівники повстанців; 29612 повстанців [9].

Висновки. Таким чином, шляхом здійснення жорстоких каральних акцій органами ВУНК радянська влада досягла значних результатів в боротьбі з посиленням антирадянських настроїв в українському селі на початку 1920-х рр., що у подальшому дозволило відійти від політики червоного терору, застосованої відносно населення. Але саме масштабний опір робітників та селян, що набрав загрозливих розмірів по всій країні, змусив врешті-решт радянське керівництво внести суттєві корективи у свою внутрішню політику. На Х з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) з подачі В. Леніна «воєнний комунізм» з його продрозкладкою та іншими надзвичайними заходами був замінений новою економічною політикою.

Бібліографічні посилання

1. Архірейський Д. Влада і селянство у 20-ті рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. 87–127.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – К., 1994. – 428 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1, оп. 1, спр. 369.
4. ДАДО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 199.
5. ДАДО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 212.
6. ДАДО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 623.
7. Державний архів Управління СБУ у Дніпропетровській області. – Ф. – 8 (Р), оп. 1, спр. 3.
8. Дніпропетровськ: «Віхи історії». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://virtlibrary.dp.ua/page/vihi/Vihi7.htm>. – [Дата звернення: 2.09.2016 р.]. – Загол. з екрана.
9. Склярєнко С. ВУНК в 1921 році. Біля витоків радянського тоталітаризму. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1995/69.pdf. – [Дата звернення: 21.09.2016 р.]. – Загол. з екрана.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1, оп. 20, спр. 635.

11. Там само, спр. 635.

12. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: [монографія] / В. В. Ченцов; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України. – Вид. 2-ге. – Д: АМСУ, 2010. – 479 с.

13. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

Надійшла до редколегії 18.09.2016.

УДК 94(477)«1921»

Д. В. Архирейський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДВА ПРОТОКОЛИ ГУЛЯЙПІЛЬСЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ВОЄННОЇ НАРАДИ

Пропонуються розгорнуті коментарі унікальної інформації, вміщеної у двох протоколах Гуляйпільської повітової воєнної наради, датованих кінцем липня – початком серпня 1921 р. Інформація стосується деяких аспектів махновського руху.

Ключові слова: воєнна нарада, Гуляйполе, «Просвіта», комуністична влада, махновський рух.

Предлагаются развернутые комментарии уникальной информации, размещенной в двух протоколах Гуляйпольского уездного военного совещания, датированных концом июля – началом августа 1921 г. Информация имеет отношение к некоторым аспектам махновского движения.

Ключевые слова: военное совещание, Гуляйполе, “Просвита”, коммунистическая власть, махновское движение.

Detailed comments offered the unique information contained in the two protocols Gulyai-Pole county military meeting, dated the end of July – beginning August 1921. The information is relevant to some aspects of the Makhno's movement. In particular, the fact of issuing state military units themselves Makhno's soldiers to discredit the latter in the eyes of the local population and strengthening the fight against insurgents. Also covered and commented the fact of limiting the Communist government of Ukrainian centers of cultural organizations “Prosvita” in the territory of Enlightenment Gulyai-Pole County. Established relationships activists of “Prosvita” with Makhno's movement. The study protocol allows for the first time to implement

the scientific use facts concerning the Makhno's movement, repressive methods of the communist regime, characteristics of social and cultural life of the peasant environment Makhno's areas in the final period of the Ukrainian revolution of 1917-1921.

Keywords: South Ukraine, agrarian relations, agrarian property, peasantry, movement of Makhno.

Ледь чи не найбільшою запорукою військово-політичної перемоги у революції 1917–1921 рр. для будь-якої з ворогуючих сторін було встановлення максимального контролю над селом та його ресурсами, включаючи людські. Селянство, як відомо, чинило відчайдушний опір таким зазіханням. Здебільшого опір селян набував форми повстань проти того чи іншого політичного режиму, ось чому важливою складовою революції на теренах України об'єктивно вважають селянський повстанський рух. Так чи інакше всі режими боролися чи, принаймні, конфліктували з останнім, утім, лише комуністи зрозуміли необхідність застосування більш системного підходу в аграрно-селянській політиці. Саме тому у 1920 р. ними було розбудовано систему так званих постійних чи воєнних нарад, надзвичайного органу влади, створеного саме з метою встановлення повного контролю над селянством [Див.: 1; 2]. Відбувалася фактична інституалізація боротьби комуністичної влади із селянським повстанством, і в цих процесах воєнним нарадам відводилася провідна роль. На теренах Південної України воєнні наради і підпорядковані їм структури боролися переважно із махновським рухом.

На сьогодні махновщина, як специфічний різновид українського повстанського руху, має цілком серйозну, солідну історіографію. Проте, враховуючи факт довгого табування цього історичного явища за радянської доби, не можна сказати, що всі його аспекти знайшли належне відображення у наукових студіях. Можливість опрацювання відповідних архівних матеріалів, офіційно утаємничених у попередній час, розширюють обсяги наших знань як про селянський повстанський рух взагалі, так і про махновщину зокрема. Інколи архіви підносять справжні інформаційні сюрпризи.

У фондах Державного архіву Запорізької області зберігаються, зокрема, протоколи місцевих воєнних нарад, у тому числі Гуляйпільської повітової. Два протоколи останньої – за № 19 від 30 липня та за № 20 від 2 серпня 1921 р. [3, арк. 159, 160] – висвітлюють дивовижні факти про махновщину, один з яких цілковито невідомий для дослідників українського селянського повстанського руху доби революції 1917–1921 рр. і початку 1920-х рр., а другий дозволяє уточнити деякі погляди на махновщину. Наведемо витяги з

цих протоколів і спробуємо прокоментувати вміщену в документи інформацію. Протоколи оформлено тодішньою мовою більшовицького діловодства – російською, тож обійдемося без перекладу документів, аби відчувати присмак епохи. Для цього збережено пунктуацію, орфографію і стилістику протоколів. Отже,

«Протокол № 19

Гуляй-Польского уездного военного совещания

30 июля 1921 г.

Присутствовали: председатель тов. Пономарев, члены: Красавчиков, Гольчанский, Конев, Аникиев и Мурашов. С правом совещательного голоса – начальник милиции Эшмонт, помощники начальника милиции т. Вахстюк и тов. Саутенко. Секретарь тов. Скиба.

Слушали: 4. О способах борьбы с бандитизмом в уезде:
а) маскировании отрядов, борющихся с бандитизмом...

Постановили: 4. а) Признать целесообразным способ борьбы с бандитизмом под флагом бандитов. Во избежание разных недоразумений информировать начгара (начальника гарнизону. – Авт.). Последний сообщает Уездвоенсовещанию...» [3, арк. 159].

Як бачимо, протокол № 19 є справді унікальним документом, який беззаперечно свідчить про те, що практика маскуванн^я бойовиків радянських силових структур (чи чекістських, чи суто військових, як уданому випадку) під тих, з ким вони боролися, була апробована на початку 1920-х рр. на теренах, як мінімум, Південної України, аби бути застосованою більш активно та ефективно у 1940–1950-х рр. у боротьбі проти Української повстанської армії у західних регіонах країни. Якщо наразі ми не можемо стверджувати про генетичний зв'язок між повстанцями Півдня на початку 1920-х рр. та Заходу двома десятиліттями пізніше (крім, звісно, того, що і ті, і ті асоціювали себе з Україною і вважалися повстанцями. Порівняємо лише офіційні назви відповідних військових формацій: Революційна повстанська армія України (махновців) та Українська повстанська армія), то спадкоємність карально-репресивної практики двох поколінь радянських карателів-силовиків у різних регіонах України жодних сумнівів не викликає. На наше переконання, вітчизняним дослідникам українського повстанства проти російсько-комуністичного режиму в цілому треба прийняти до уваги описаний факт.

Перейдемо до другого протоколу:

«Протокол № 20

Заседания Гуляй-Польского Уездвоенсовещания 2 августа 1921 г.

Слушали: 2. Об антисоветских действиях Просвиты.

Тов. Гольчанский указывает, что созванный с'езд голов сельских просвит 31 августа в г. Гуляй-Поле, на который был послан представитель Партийного комитета т. Анзин – последнему пришлось не приступить к разрешению вопросов, то есть распустить (с'езд), ввиду того, что утвержденная с'ездом повестка дня без ведома Уполитпросвета и носит характер некомпетенции просвиты, как, например, организация Уездной и Губернской просвиты. После роспуска с'езда по имеющимся на то данным, дела просвиты были опечатаны и проверены. При чем оказалось обнаружено до 30 изданий контрреволюционных брошюр (на украинском языке), а также незначительная переписка с Махно, несколько партийных билетов Украинской партии коммунистов. При чем, просвита имела связь с Бердянской просвитой, откуда на с'езд был прислан представитель, но при роспуске с'езда (он) исчез неизвестно куда. Все это дает (основание) думать, что просвита носит контрреволюционную окраску.

Постановили: 2) а) Поручить Политбюро (чекістський орган – Авт.) немедленно арестовать правление Гуляйпольской просвиты и в срочном порядке вести дальнейшее следствие.

б) Принимая во внимание, что существующие на территории Гуляй-Польского уезда просвиты носят такую же окраску, имеющие связь с (Бердянским) уездом, таковые распустить. Все выданные просвитам удостоверения и разного рода документы считать недействительными.

в) Дела всех просвит на территории Гуляй-Польского уезда опечатать...» [3, арк. 160].

Даний документ, як бачимо, надає більш різноманітну інформацію, ніж попередній. Безперечно, частина цих даних є відомою дослідникам діяльності української «Просвіти» за радянської доби. Яким складним був останній період для просвітян, які репресивно-обмежувальні заходи вживала проти них влада, і розповідає протокол Гуляйпільської повітової військової наради. Очевидно, що у 1921 р., коли ще не розпочалася лукава державна політика українізації, сама українська мова кваліфікувалася як ознака контрреволюційності. Діяльність громадських організацій була неможлива без кипи дозвільної документації, справа видачі якої доручалася, як правило, ідеологічно ангажованим, малоосвіченим і некомпетентним чиновникам-більшовикам, найчастіше неукраїнського походження, як

видно, до речі, зі складу Гуляйпільської повітової воєнної наради. Втім, все вищесказане, як зазначалося, напевно не є новиною для дослідників просвітянської діяльності.

Менш відомим, очевидно, є факт існування осередку «Просвіти» як в самому Гуляйполі, «столиці» махновського руху, так і в селах однойменного повіту. Належність махновців до українства, сама українська сутність цього руху і досі ставлять під сумнів як російські (майже поголовно) [Див.: 5, с. 1, 22], так, на жаль, і частина вітчизняних істориків [Див.: 4]. Безперечно, осередок «Просвіти» у Гуляйполі (зауважимо, що протокол датований початком серпня 1921 р., коли махновщина ще не була переможена остаточно) не можна вважати чистим продуктом махновської організації, але гуляйпільські активісти-просвітяни діяли серед тих же селян, які або родичі яких були безпосередньо причетні до діяльності повстанців. Із протоколу зрозуміло, що осередків «Просвіти» на Гуляйпольщині було кілька, діяли вони переважно у селах, орієнтуючись, таким чином, на селянську цільову аудиторію (хоча серед активістів-просвітян, поза сумнівом, переважали представники сільської інтелігенції). Отож, постає цілком закономірне питання: якщо махновці мали, як дехто вважає, неукраїнську чи навіть антиукраїнську сутність, то чому ж вони допускали діяльність просвітянських осередків у своєму базовому районі? Ніхто ж не ставить під сумнів, що «Просвіта» ставила за остаточну мету розвиток української національної самосвідомості. Така спрямованість, за логікою тих, хто не вважає махновщину українським явищем, була ідеологічно ворожою для анархістів-інтернаціоналістів, майже безрідних космополітів махновців. Останні, таким чином, мали б бачити у просвітянах своїх ідеологічних конкурентів і прагнути їх знищити, а активісти-просвітяни мали б сподіватися на захист їх владою, тобто більшовиками. Проте, протокол № 20 Гуляйпільської повітової воєнної наради свідчить про цілком протилежне: це у влади і саме з політично-ідеологічних причин були претензії до місцевої «Просвіти», а Махно з нею, можливо і не надто активно, але спілкувався. Причому за тоном протоколу відчувається, що спілкування махновців із просвітянами було цілковито приятельським, якщо сам факт листування між ними комуністичні партійні функціонери трактували як доказ контрреволюційності.

Отже, немає нічого дивного у тому, що на завершальній стадії революції махновці підтримували контакти з організаціями національно-української орієнтації, активісти яких, до того ж, були їхніми земляками. Можна, звісно, пофантазувати на тему доцільності як для перших так і для других спілкуватися один з одним у цей час

(пошук політичних союзників? агентурно-розвідницька діяльність? моральна підтримка нелояльних до влади земляків?), проте, вочевидь, без додаткових джерел інформації будь-які міркування з цього приводу будуть необґрунтованими.

Отже, як бачимо, впровадження у науковий обіг інформаційних даних, запозичених із протоколів Гуляйпільської повітової військової наради, істотно доповнює або уточнює наші уявлення про махновський рух, методи боротьби з ним комуністичного режиму, особливості суспільно-культурного життя селянського середовища махновських районів у завершальний період Української революції 1917–1921 рр.

Бібліографічні посилання

1. Архирейський Д. В. Воєнні наради (1920–1924): структура і функції / Д. В. Архирейський // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 31–38.
2. Архирейський Д. В. Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 роках (на матеріалах південних губерній) / Д. В. Архирейський. Автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2000. – 16 с.
3. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р–1113, оп. 1, спр. 11.
4. Мицик Ю. Малорос Махно і незалежність України / Ю. Мицик // Вільна думка. – 1992. – № 10. – С. 7.
5. Шубин А. В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине / А. В. Шубин. – М.: Книж. дом «Либроком», 2013. – 113 с.

Надійшла до редколегії 10.10.2016.

УДК 94: 930. 85(477) «1917/1929»

Ю. О. Матухно

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОВЕДЕННЯ СВЯТА ВРОЖАЮ В КОНТЕКСТІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ В СЕЛАХ УКРАЇНИ У 1920-Х РР.

У статті розглядаються особливості проведення свята врожаю, його ролі та проблеми у реалізації більшовицької політики в селах України у 1920-х рр. під час святкових днів.

Ключові слова: День врожаю, свято врожаю, соціальна політика, антирелігійна політика, церква, пияцтво, селянство, традиції, пропаганда,

агітація, сільське господарство, кінофільми, спорт, виставки, здоровий спосіб життя, молодь, шефські організації.

В статье рассматриваются особенности проведения праздника урожая, его роли и проблемы в реализации большевистской политики в селах Украины в 1920-х гг. во время праздничных дней.

Ключевые слова: День урожая, праздник урожая, социальная политика, антирелигиозная политика, церковь, пьянство, крестьянство, традиции, пропаганда, агитация, сельское хозяйство, кинофильмы, спорт, выставки, здоровый образ жизни, молодежь, шефские организации.

The article discusses the features of the harvest festival, its role and challenges in the implementation of the Bolshevik policy in the villages of Ukraine in the 1920s. during the holidays.

Key words: Day of harvest, harvest festival, social policy, anti-religious politics, the church, drinking, farmers, tradition, propaganda, agitation, agriculture, movies, sports, exhibitions, healthy lifestyles, youth mentoring organization.

Попри сьогоднішні суперечливі настрої в суспільстві, радянська історія є невід'ємною частиною минулого нашої країни. Тому актуальним являється аналіз та висвітлення соціокультурних трансформацій, наслідки яких так чи інакше проявляються в культурній сфері практично всіх пострадянських країн. Так склалося, що саме вона, а особливо її важлива складова – святкова культура, стала тим полем, де стикаються інтереси влади і суспільства. Вивчення святкових традицій дає змогу прослідкувати плинність і дати оцінку характерним процесам, розглянути той чи інший історичний період так би мовити очима його сучасників, проаналізувати світосприйняття та його трансформацію в уявленнях і урочистостях народу. Саме тут, на наш погляд, і відбувається накопичення багатющого життєвого досвіду багатьох попередніх поколінь наших людей.

Нагадаємо, що життя людей після буремних подій 1917 р. було далеко не ідеальним і суттєво відрізнялося від обіцянок партійних лідерів. Романтизм революційних зрушень зіткнувся з реаліями, котрі залишила по собі громадянська війна, розруха, голод, безробіття, криза виробництва, неприйняття нової влади значною частиною населення тощо. Паралельно з вирішенням політичних та соціальних проблем, нова влада розпочала розробку власного соціокультурного світу, що базувався на комуністичних ідеології та ідеалах. В цьому контексті актуальним стало питання щодо проведення свят та відзначення важливих дат. Першими, хто відчув «перелам культур», були селяни, які склали більшість населення. Їхні сталі, багатотомові традиції зазнавали кординальних змін.

Аналіз праць по даній проблемі, засвідчує, що більшість авторів зосереджують увагу на святах політичного, загальнодержавного рівня

(річниця Жовтневої революції, Перше травня тощо), оминаючи урочистості «народного» значення. Серед таких – День врожаю. Це свято, по-перше, стало виразником соціальної політики більшовиків на селі, а по-друге, віддзеркалювало настрої селян і їхнє ставлення до влади. І нарешті – саме це традиційне свято багато наповнювалося новими культурно-ідеологічними течіями.

Виходячи з вищевказаного, метою даної розвідки є вивчення особливостей проведення свята врожаю, як важливого заходу, спрямованого на впровадження більшовицьких ідеалів в селах України впродовж 1920-х років.

Свято врожаю було не новим для сільського люду, традиційне закінчення польових робіт віддавна було святом і йменувався в народі, як «обжинки», які співпадали із церковним святом Успіня Богородиці (15 серпня за юліанським та 28 серпня за григоріанським календарем). Воно являло собою ритуальний ланцюг («дожничний сніп»), який на сакральному рівні мав символізувати плодючість ґрунту, забезпечити врожайність на наступний рік. Язичницькі традиції проіснували довгі століття, тому викоринити їх більшовики одночасно просто не могли, а створенню абсолютно нового свята заважала складна політико-економічна ситуація в країні. Проте було б помилково ототожнювати радянське свято врожаю із дореволюційним.

Не дивлячись на спадкоємність сільських елементів, святкування «Дня врожаю» було доробком радянської держави і мало суто політичний відтінок. Амбівалентність радянського святкування стало предметом неоднозначності «червоного календаря», який з одного боку, вів непримириму боротьбу із «пережитками», з іншого – спирався на вікові традиції.

Радянська влада не могла повністю викоринити релігійні елементи в культурі народу, тому було вирішено, як зазначила Н. Крупська в газеті «Правда» за 1923 р., «розвивати старі звичаї на новій основі» [9, с. 166]. Ця політика проявилася й у святі врожаю, що став вузлом, в якому переплелися радянські штучні та традиційні культурні елементи. День врожаю часто святкувався саме в ті дні, коли люди готувалися до Успіня Богородиці, Різдва Богородиці, Покрови. У такий спосіб більшовики могли виконати кілька завдань, кардинально не ламаючи при цьому усталені народні традиції. Зокрема, сільськогосподарське свято співпадало у часі з церковними, в результаті чого значно скорочувався час на підготовку до останніх. Використовуючи ярмарки, гуляння, новий режим демонстрував спадкоємність до старих традицій, що повинно було пом'якшити сприйняття нових норм народом, а значить, прискорити процес

«радянзації» села. З іншого боку свято супроводжувалося потужною хвилею пропаганди у вигляді лекцій та бесідах, що мало забезпечити зниження інтересу селян до релігійних свят.

День врожаю став суто пропагандистським радянським святом, яке проводилося перш за все з ідеологічних міркувань. Будучи селянським святом, воно мало на меті популяризувати відродження господарства і боротьбу з відсталими, на думку керівництва держави, елементами на селі. Куркулі, наприклад, ставали постійним об'єктом гострої полеміки та осміювання. Таке відношення проявлялось в театралізованих постановках на злободенні теми селянського життя, як то «похорони сохи», «суд над поганим землеробом» тощо [8, с. 42]. На думку організаторів, на таких простих прикладах, поданих у доступній формі, селяни могли переконатись в недоліках застарілих агротехнічних методів і активніше приєднуватися до «модернізації» села.

Не обходилося без мітингів, доповідей, а ввечері демонструвалися фільми (справжня дивина для села) на «врожайні» теми та картини «Паризька комуна», «Вогнем і кров'ю в ім.'я бога», «Світовий фашизм», «Ілля-Пророк», «Міжнародний юнацький рух» та ін. [1, арк. 318]. Слід зазначити, що всі без винятку фільми мали ідеологічний, антирелігійний характер, що свідчить про посилення пропагандистської роботи та ідеологічного «шліфування» через зорове сприйняття.

Свято врожаю слугувало відображенням вимог держави до села, що, в свою чергу, втілювалося в задачах, які ставилися перед святкуванням. Так, вже перше свято 1923 р. було присвячене першорядним завданням політики більшовиків на селі. Це – боротьба проти куркуля, популяризація хімізації сільського господарства та ін. Передбачалося, що свято виконуватиме й інші завдання, на розкритті сутності яких зупинимося детальніше:

По-перше, це пропаганда відродження сільського господарства, яке мало здійснюватися силами виключно людей, але ніяк не Бога [2, арк. 280]. Йшлося про боротьбу із застарілими методами обробки землі, розкривалася хибність індивідуального господарювання і «згубність» трьохпільної системи, які уповільнювали перехід до нових наукових методів обробки землі і багатопілля. На них же «списували» проблеми з хлібозаготівлями і неврожаєм кінця 1920-х рр.

По-друге, велася боротьба з пияцтвом. Передбачалося, що це буде свято тверезості, але на ділі все було інакше. Закоренілі традиції, до яких відносились й пияцтво, були суттєвою перепоною для реалізації радянських ідеалів. Основним методом боротьби з пияцтвом

на території країни на початку 1920-х рр., окрім лекцій та бесід на виробництвах, були заборона продажу алкоголю до 1925 р. та «половинчастий» закон Радаркому РСФСР «О продаже виноградных, плодовых и изюмных вин» від 9 серпня 1921 р. Однак це лише спонукало народ міняти горілчані напої на офіційно дозволене вино та «народну валюту» – самогон, який нерідко містив шкідливі домішки (бензин, керосин, полин, тютюн, купорос тощо). До того ж самогон був дуже вигідною справою (особливо напередодні свят), що суттєво гальмувало реалізацію політики «святкової тверезості». З цього приводу державні керманічі, такі як А. Луначарський, говорили, що дух свята можливо створити і без «шкоди з боку Діоніса» (міцні напої) [5, с. 74]. Ще один відомий діяч М. Подвойський пропонував замість застілля та горілки «чай із випічкою» [6, с. 7], а емоційність та радісний настрій передбачалося черпати з інших джерел – гуртового співу і танців [7, с. 239]. Звісно, що «рекомендації» урядовців були мало результативними. Задля досягнення мети на загальнодержавному рівні 28 червня 1925 р. ЦВК та РНК СРСР видали спільну постанову, щодо державної монополії на виготовлення горілки. Дана політика мала б пригальмувати виготовлення сурогату, знизити рівень пияцтва (проблема до початку 1930-х рр. набула всесоюзного масштабу), зменшити сітку шинків (як офіційних, так і нелегальних) та збільшити надходження до держбюджету. Державні борці поширення пияцтва пов'язували з церковними святами, під час яких, на думку можновладців, населення стимулювалося до пиятики та ледарства.

По-третє, серед молоді велася активна агітація і пропаганда спорту та здорового способу життя. Паралельно з карнавальною ходою серед молоді проводили ігри та виступи силами спортсменів, Червоної армії, комсомолу і Всевобучу міста, під виглядом шефської допомоги [1, арк. 280]. Але кадрів катастрофічно не вистачало, у зв'язку з чим їх робота нерідко перекладалася на плечі місцевих комсомольців і піонерів, на ентузіазмі яких через брак коштів організовувався свято.

По-четверте, популяризація агротехнічних методів шляхом їх демонстрації та організації виставок (сільськогосподарських і тваринницьких) у порівняльному вигляді [1, арк. 281]. Уряд вважав, це хорошим стимулом для працівників сіл до використання технічних та науково-агрономічних нововведень. Прикладом можуть слугувати Александрія, Бердянськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Мелітополь, Павлоград, де відбулися такі виставки у 1923 р. Найкращі експонати та їх власників направляли до Москви, де представлялися експозиції з усіх куточків СРСР. На Черкащині найкращих господарів

нагороджували грошовими преміями, подарунками у вигляді продуктів, дипломами та іншими відзнаками [4, с. 2.], [10, арк. 4].

Не дивлячись на те, що свято за своїми організаційними моментами (екскурсії, костюми, музичне оформлення) потребувало значних вкладень, владними структурами на сільське свято виділялась незначна кількість коштів. Так, на Черкащині в 1925 р. за кілька місяців до самого свята Окружкомом було виділено лише близько 5 тис. крб., які мали розподілити на всі районні округи (перевага надавалась фінансово стабільним селам) [10, арк. 4]. Крім вище вказаних заходів, організатори влаштовували таку собі «спонсорську» допомогу, яка виражалась у висадці дерев та заснуванні парків, алей; обладнання ставів, колодязів; відкриття шкіл, сільбудів тощо [2, арк. 124–125].

Таким чином, свято врожаю стало своєрідним знаряддям «радянзації» селянства. Передбачалося, що радянські світкові заходи послаблять популярність церковних свят і суттєво знизять активність населення у ході їх підготовки й проведення. Для проведення «нових свят» організатори обирали час, коли селяни готувалися або відзначали релігійні (Успіня Богородиці, Різдво Богородиці, Покрова тощо). Залучення до святкування більшості мешканців села підвищувало ефективність ліквідаційної мети держави, оскільки у населення не залишалось часу на підготовку до традиційних свят. Крім агітаційної функції, день врожаю виконував ще й просвітницьку. Неодмінним атрибутом радянського свята стали різноманітні виставки сільськогосподарських досягнень, переможців яких у різний спосіб нагороджували. Вагомою проблемою на селі неодмінно впродовж багатьох років залишалося пияцтво, в боротьбу з яким активно включилися більшовики.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі–ДАДО).– Ф. П. 5, оп. 1, спр. 96.
2. ДАДО. – Ф. П. 7, оп. 1, спр. 153.
3. Демочко Г. Проблеми пияцтва та алкоголізму в радянській Україні 1920–х рр.. та спроби їх подолання (на прикладі Харкова) / Г. Демочко, В. Ростовська // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 75. – С. 83–85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_37
4. Звезда (Орган Екатеринославского Губисполкома, Губкома КПБУ, Губкомпросвета, Дорпрофсожа ЕКЖД, Райкома Союза Металлистов): ежед. газ. – Катеринослав. – 13 сентября 1923 г. – С. 2.
5. Крячок М. Перші радянські пам'ятники в Києві / М. Крячок // Архіви України. – 1967. – №1 (81). – С. 73–75.

6. Подвойский Н. И., Орлинский А. П. Массовое действо: Руководство к организации и проведению празднования десятилетия Октября и других революционных праздников. – М., 1927.

7. Рольф М. Советские массовые праздники // Пер. с нем. В. Т. Алтухова / М. Рольф М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 439 с.

8. Степанов (Русак) В. Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе / В. Степанов (Русак). М.: Частр., 1980. Режим доступа: <http://www.rulit.net/books/svidetelstvo-obvinieniya-cerkov-i-gosudarstvo-v-sovetskom-soyuze-download-free-185297.html>

9. Тульцева, Л. А. Современные праздники и обряды народов СССР / Л. А. Тульцева. – М., 1985. – 42 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 1, оп. 2, спр. 4336.

Надійшла до редакції 14.09.2016.

УДК [94:061.2] (477)

В. А. Говоруха

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ (АРА) ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921–1923 РР. В УКРАЇНІ: ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Проаналізовано та виявлено особливості у висвітленні діяльності Американської Адміністрації Допомоги в Україні у 1921-1923 рр. в зарубіжній історіографії. Виявлено аспекти для подальших досліджень.

Ключові слова: голод, міжнародна допомога, Американська Адміністрація Допомоги (АРА), історіографія.

Проанализированы и выявлены особенности в освещении деятельности Американской Администрации Помощи в Украине у 1921-1923 гг. в зарубежной историографии. Выявлены аспекты для дальнейших исследований.

Ключевые слова: голод, международная помощь, Американская Администрация Помощи (АРА), историография.

Analyzed and identified special aspects of showing the American Relief Administration in Ukraine 1921-1923 in the foreign historiography. Identified sides for future investigated.

Keywords: the Famine, international assistance, American Relief Administration (ARA), historiography.

Тема голоду 1921–1923 рр. в Україні, незважаючи на присвячені їй ґрунтовні праці українських істориків, ще залишає тло для наукових досліджень, корекції, окремих оцінок, тощо. Безпрецедентний за своїми масштабами, голод був викликаний не тільки об'єктивними (природними), але і політичними, соціальними причинами. Натомість, на відміну від Голодомору 1930-х рр., факт голоду початку 20-х років ХХ ст. не лише не заперечувався, але й офіційно визнавався щойно встановленою в Україні радянською владою. Це у свою чергу дозволило закордонним благодійним організаціям офіційно надавати голодуючим в Україні гуманітарну допомогу. Поміж таких організацій масштабами поставок продовольства і розмахом діяльності помітно виділялася Американська Адміністрація Допомоги (скорочено АРА, за першими літерами англійської назви American Relief Administration).

Діяльність Американської Адміністрації Допомоги в голодні 1921–1923 роки досліджувалась як вітчизняними, так і закордонними дослідниками, проте політична заангажованість з обох сторін заважала авторам об'єктивно оцінити внесок організації у боротьбу з голодом. Незважаючи на наявність значної кількості праць, присвячених саме подіям першого голоду в радянській Україні, конкретні історіографічні дослідження з міжнародної допомоги голодуючим представлені дуже бідно.

Різні напрями з історії вивчення голоду 1921–1923 рр., представлені радянською, сучасною українською та зарубіжною історіографіями дають суперечливі, часто діаметрально протилежні висновки, оціночні характеристики щодо діяльності АРА. З поміж трьох блоків найменш дослідженими залишаються здобутки закордонної історичної науки у вивченні даної проблеми. Так, радянські історики не використовували «заборонену» літературу, яку зараховували до ідеологічно-ворожої за своєю сутністю; сучасні ж українські історики, опрацьовують в архівах нещодавно розсекречені матеріали, переосмислюючи радянські концепції. Відтак вбачаємо необхідність проаналізувати праці американських та діаспорних істориків, щоб з'ясувати їхнє ставлення до діяльності АРА в УСРР в роки голоду 1921–1923 рр.

Основним напрямком дослідження голоду 1921–1923 рр. зарубіжною історіографією було вивчення особливостей економічного розвитку Радянської Росії та України в умовах становлення більшовицької влади та місце іноземної допомоги в ліквідації голоду першої половини 1920-х рр. Досліджуючи проблему голоду крізь призму власних політичних поглядів та відносно слабо залучаючи радянську джерельну базу, іноземним дослідникам було складно чітко

визначити внесок міжнародних організацій допомоги в боротьбу з голодом. Розробляючи авторські концепції, вони досить глибоко вивчали окремі аспекти проблеми, але при оцінці причин і наслідків голоду робили, як правило, доволі однобічні висновки.

Перші спроби вивчення ролі та діяльності міжнародних організацій в Україні були зроблені ще у 1920-х рр. американськими авторами. З-під пера сучасників подій: Х. Фішера, Ф. Голдера, Л. Хатчінсона та інших з'являються розвідки, що являють собою не тільки наукову роботу, тобто узагальнення результатів діяльності Американської Адміністрації Допомоги та ряду організацій з якими вона співпрацювала, а й живі нариси, де вони виступали в ролі свідків.

У даному ключі варто відзначити роботу Х. Фішера [8], котра вийшла у світ в 1927 р. Дана праця є історією американської допомоги Росії за посередництвом Американської Адміністрації Допомоги під час голоду 1921–1923 рр. Джерелами написання дослідження стали матеріали з архіву Гувера. Автор висвітлює діяльність АРА від перших спроб надати допомогу Росії ще в 1919 р. до завершення своєї роботи в липні 1923 р. У ці ж роки з'являється узагальнююча праця «Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет в Росії» [16], в якій досліджено діяльність «Джойнт» на території України. Науковці О. Міллер і П. Хіберт у свою чергу спробували з'ясувати основні причини соціальної катастрофи (голоду) в Росії, оцінити роль Американської адміністрації допомоги в порятунку людей від голодної смерті [10].

Найяскравішим представником мемуаристики про події голоду можна назвати Ф. Нансена та його книгу «Росія і Світ» [12]. Автор книги – відомий норвежський полярний дослідник, учений, гуманіст, філантроп, лауреат Нобелівської премії миру за 1922 р. – був засновником Місії, названої його ім'ям, яка боролася з наслідками голоду. Окрім висвітлення страшних картин цієї гуманітарної катастрофи та опису допомоги, автобіографічний твір дає змогу зрозуміти мотиви, які спонукали людей з різних країн рятувати голодних людей від смерті.

Діяльність АРА ґрунтовно висвітлено у праці «Американська їжа в Першій світовій війні і періоду реконструкції: створення організацій під керівництвом Герберта Гувера, 1914–1924» [15]. Авторами цієї книги стали Франк М. Сурфейс, який був статистом від Сполучених Штатів в Grain Corporation у Лондоні та Нью-Йорку, та Раймонд І. Бланд, який служив статистом в Американській Адміністрації допомоги практично з самого початку створення організації та виконував доручення в різних регіонах Європи. У роботі представлено

операції з надання допомоги під час і після закінчення громадянської війни в різних країнах Східної Європи та Прибалтики. Особливо цінними є детальні статистичні дані стосовно допомоги голодуючим на території України, що надає дослідженню окрім власне історіографічної цінності неабияке джерелознавче значення.

З початком «холодної війни» у другій половині 1940-х рр. про допоміжну діяльність АРА починають забувати. Недоречними стали згадки про допомогу нинішньому «ворогу», тобто СРСР, та й особистість Гувера чимдалі асоціювалася з кризовими явищами, «Великою депресією», тощо. І хоча діяльність АРА практично не досліджувалася в цей період, тема голоду не втрачала своєї актуальності. Так, з'являється дослідження відомого емігрантського економіста С. М. Прокоповича «Народне господарство СРСР» [3], який в липні – серпні 1921 р. був одним із керівників Всеросійського комітету допомоги голодуючим. Дослідник приходить до такого висновку: за умов, коли на південних територіях урожай 1920 р. був вилучений «під мітлу», а 1921 р. виявився посушливим і неврожайним, настав голод. Таким чином, основною причиною голоду 1921 р., на думку автора, стає продовольча політика більшовиків. Такі висновки певною мірою відображають ставлення американців до більшовиків в умовах політичної напруги.

У другій половині ХХ ст. з'являються нові роботи, які вирізняються науковим підходом, присвячені діяльності АРА: Б. Вейсмана «Герберт Гувер і допомога голодуючим Радянської Росії, 1921–1923» [17], Д. Бьорнера «Герберт Гувер: громадське життя» [6], Т. Накай «Радянська сільськогосподарська політика в Україні під час голоду 1921-1922» [11], Г. Фостера «Вимога гуманності: армійська медична допомога бідуєчим» [9]. Усі вони дають загальну картину допомоги США голодуючим Росії та України у 1921–1923 р. Серед причин допомоги, окрім гуманітарних та економічних, називається і політична – прагнення Г. Гувера «зупинити хвилю більшовизму». Діяльність АРА мала продемонструвати ефективність «американської моделі» управління та послужити каталізатором неминучих процесів ерозії соціально-економічних основ Радянської держави. Навіть угода про допомогу (20 серпня 1921 р.), за словами Б. Вейссмана, була унікальною, бо в ній відбилися, з одного боку, необхідність у допомозі та підозрілість радянського керівництва, а з іншого – глибока недовіра Г. Гувера до протилежної сторони [18, с. 392].

Аналіз причин голоду на основі радянської та канадської преси провів відомий український вчений–історик з канадської діаспори Р. Сербин у праці «Голод 1921–1923 років та українська преса в

Канаді» [4]. Автор зібрав та упорядкував матеріали п'яти українських газет в Канаді 1920-х рр. Інформація про допомогу, що надходила в ці газети з міжнародних та українських благодійних організацій, з репортажів радянських еміграційних і західних газет, дає достатнє уявлення про голод в Південному регіоні України. Аналіз газетних статей і матеріалів, дозволяє, в першу чергу, зрозуміти настрої канадського суспільства та його оцінки трагічних подій в Радянській Україні.

Окремо варто зупинитися на праці Бенджаміна Рходеса «Американська рятувальна операція у Миколаєві, УРСР, 1922–1923» [14]. Робота присвячена рятувальній діяльності АРА на Миколаївщині і ґрунтується винятково на першоджерелах американських архівів, що є безперечно позитивним критерієм роботи, проте водночас автор статті сильно перебільшує роль АРА у справі спасіння голодуючих. Дослідження має змістовне фактологічне наповнення і дає уявлення про американську позицію у вивченні даної проблеми.

У 2002 р виходить фундаментальна праця історика Б. Патенауда, де висвітлюється діяльність АРА в районах поширення голоду [13]. У книзі наводяться свідчення про взаємини американської організації з місцевими чекістами. Б. Патенауд не відкидає факту, що у АРА все ж були політичні цілі, але, на думку автора, реалізуватися в Росії вони мали надто ідеалістичним способом – за допомогою допомоги голодуючим, а не під її прикриттям, оскільки для Г. Гувера, як і для більшості західних політичних лідерів, філантропія і була боротьбою проти комунізму. Мешканці голодуючих територій, мовляв, повинні були прокинутися від «громадянських почуттів» і на прикладі АРА усвідомити порочність і неефективність більшовицької системи [14, с. 42–43]. Однак, як показав час, і радянська сторона, котра побоювалась американського «контрреволюційного» впливу, і американська (навіть якщо припустити наявність у неї таких планів) переоцінили ступінь свідомості голодуючого населення і, зокрема, їх здатності оцінити і зрозуміти переваги американського «прикладу».

Проблема допомоги радянським країнам під час голоду 1920–1923 рр. досі залишається актуальною в американському суспільстві. У 2011 р на каналі PBS «Американський досвід» вийшов об'ємний документальний фільм під назвою «Великий голод» [5]. Фільм створений на документах Архіву Гувера, різноманітних кіно- і фотодокументів. Консультантами фільму виступили відомі американські дослідники голоду, одним з яких був вищезгаданий Б. Патенауд. Фільм давав «американську» відповідь на важливе питання: чи велася підривна діяльність з боку АРА в Радянській Росії?

У результаті автори задекларували наступні висновки: Г. Гувер був антикомуністом і розумів, що продовольча допомога могла привезти в результаті до повалення радянського режиму; В. Ленін у свою чергу побоювався постачання зброї поміж продуктів АРА. Проте, незважаючи на це, Г. Гувер займався суто гуманітарною допомогою, сподіваючись на те, що радянський народ надихнеться наданою допомогою та повалить більшовицьку владу. Подібна «американська» відповідь і демонструє ставлення значної кількості істориків в дослідження іноземної благодійної допомоги на початку 1920-х рр.

Однією з останніх значних праць, яка стосується діяльності АРА, стала робота Бруно Кабанеса «Велика війна і походження гуманізму, 1918–1924» [7], видана в 2014 р. Автор намагається серед жахить і страждань війни та «російського голоду» 1921–1923 рр. віднайти окремих осіб та організації, які займалися гуманітарною допомогою, відстоюючи «природні права людей». Серед цих видатних постатей значна увага приділяється персоні Герберта Гувера та діяльності АРА. Автор розглядає АРА крізь призму її філантропічної діяльності, що дозволяє доволі високо оцінити внесок організації у боротьбу з наслідками голоду. Натомість в роботі звучить певний докір радянському керівництву, котре допустило подібну ситуацію.

Отже, тема голоду 1921–1923 рр. та діяльності АРА в зарубіжній історіографії була і залишається актуальною. Пояснити це можна складністю теми, неоднозначністю оцінок мотивів та значення Американської Адміністрації допомоги. Даний пласт історіографії розкриває позицію «тих, хто допомагав». Це дозволяє краще визначити мотиви, котрі спонукали підтримувати в складні роки «ворожий», в політичному вимірі, режим. Праці емігрантських дослідників також поміщені до зарубіжного розділу, оскільки їх роботи створювалися, здебільшого під впливом закордонної історичної науки.

Подібна актуальність і зацікавленість тематикою голоду 1921–1923 рр. та діяльністю АРА зберігається і в українській історичній науці. У листопаді 2013 р. в Києві відбулась конференція під назвою «Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)» [1]. У 2015 р. в Миколаєві захищена дисертація В. П. Кириленко «Голод 1921–1923 років у Південній Україні»[2]. Разом з тим, вітчизняні історики базуються загалом на здобутках радянської історіографії та архівних матеріалах. Для більш якісного дослідження діяльності АРА в Україні необхідно залучати праці закордонних істориків, котрі значною мірою ґрунтувалися на документах Архіву Гуверу та документації АРА. Постає необхідність створення роботи, котра б змогла проаналізувати

та співставити різні історіографічні напрямки (радянський, сучасний український, зарубіжний), і, відкидаючи політичну складову кожного з напрямів, об'єктивно висвітлити внесок Американської адміністрації допомоги у боротьбу з голодом в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – 364 с.

2. Кириленко В. П. «Голод 1921–1923 років у Південній Україні»: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01/ В. П. Кириленко. – М., – 2015. – 260 с.

3. Прокопович С.Н. Народное хозяйство СССР. / С. Н. Прокопович. Т. I. – Нью-Йорк. – 1952.

4. Сербин Р. Голод 1921–1923 и украинская пресса в Канаде. / Р. Сербин. – Торонто–Київ: Українсько–канадский исследовательско–документационный центр. Институт украинской археографии Академии наук Украины, 1992. – 704 с.

5. Фільм «Великий голод». Режисер О. Хойт. Див.: URL: <http://www.pbs.org/wgbh/american-experience/films/famine/player/>

6. Burner D. Herbert Hoover: A Public Life / David Burner. – New York: Knopf, 1979. – XII+433 p.

7. Cabanes B. The Great War and the Origins of Humanitarianism, 1918–1924 / Bruno Cabanes. – Cambridge University Press, 2014. – 400 p.

8. Fisher H.H. Ibid; Golder F.A. On the Trail of the Russian Famine / Frank Alfred Golder, Lincoln Hutchinson–Stanford, CA: Stan. Un-sity Press, 1927–319 p.

9. Foster G.M. The Demands of Humanity: Army Medical Disaster Relief / Gaines M. Foster. – Washington, D. C.: Center of Military History United States Army, 1983. – X+188 p.

10. Hiebert P. C., Miller O. O., Feeding the Hungry. Russia Famine 1919–1925. Scottsdale. 1929.

11. Nakai. K. 'Soviet Agricultural Policies in the Ukraine and the 1921 1922 Famine', Harvard Ukrainian Studies Vol. 6 (1982). No. I. pp. 43 61.

12. Nansen, Fridtjof, Russia and Peace. London, Allen & Unwin, 1923. («Russland og freden.» 12 artikler i Tidens Tegn, 1923.)

13. Patenaude B.M. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921 / Bertrand M. Patenaude. – Stanford: Stanford University Press, 2002. – VIII + 817 p.

14. Rhodes B.D. American Relief Operations at Nikolaiev, USSR, 1922–1923 / Benjamin D. Rhodes // The Historian. – 1989.– Vol. 51 (August).– Issue 4.– P. 611–626.

15. Surface F. M and Bland R. L. American Food in the World War and Reconstruction Period: Operations of the Organizations under the Direction of Herbert Hoover. 1914 1924. Stanford. CA: Stanford University Press. 1931. xxiii + 1033 pp.

16. The American Jewish Joint Distribution Committee in Russia. – New York: JDC, 1924. – 40 p.

17. Weissman B.M. Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia: 1921–1923 / Benjamin M. Weissman. – Stanford: Hoover Institution Press, 1974. – 247 p.

Надійшла до редакції 01.10.2016.

УДК94 (477. 63) «1935/1937»

Н. Р. Романець

ДВНЗ «Криворізький педагогічний університет»

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ «САБОТАЖНИКІВ» СТАХАНОВСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1935–1937 рр.)

У статті досліджуються репресивні акції, спрямовані проти «саботажу» стахановського руху, проведені владою в українському селі у 1935–1937 рр. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, визначені причини, особливості реалізації, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: репресії, стахановський рух, колгоспи, влада, органи юстиції.

В статье исследуются репрессивные акции, направленные против «саботажа» стахановского движения, проведенные властью в украинском селе в 1935–1937 гг. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, определены причины, особенности реализации, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти.

Ключевые слова: репрессии, стахановское движение, колхозы, власть, органы юстиции.

The article is devoted to investigation of repressive campaign against the sabotage of Stakhanov movement held power in Ukrainian village in 1935–1937. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the causes, features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities.

Key words: repressions, Stakhanov movement, collective farms, power, justice bodies.

Тема стахановського руху в аграрному секторі України другої половини 1930-х рр. хоча і має значну та солідну історіографію, проте через надмірну заідеологізованість радянської доби не викликає особливої зацікавленості сучасних вітчизняних та зарубіжних

науковців. Фактично єдиними виключеннями стали наукові розвідки американської дослідниці Р. Маннінг [5] та черкаського історика О. Новикової [7], в яких стахановський рух розглядається у контексті дослідження соціального статусу, особливостей трудової діяльності та побутового життя жінок радянського села у 30-х роках ХХ ст. Між тим, на наш погляд, численні аспекти цієї проблеми потребують детального аналізу, оскільки дозволяють охарактеризувати ті радикальні соціальні, економічні, культурні трансформації, які відбулися в українському селянському суспільстві в умовах сталінської соціалістичної модернізації, що призвела до утвердження колгоспного ладу. Серед малодосліджених сюжетів теми – ставлення селян до ударництва, а також заходи влади, спрямовані на захист і підтримку передовиків сільськогосподарського виробництва. Тому метою представленої наукової розвідки є дослідження репресивної кампанії проти так званих «саботажників» стахановського руху, що реалізовувалася в українському селі протягом 1935–1937 рр.

Стахановський рух, який став своєрідним апогеєм соціалістичних змагань доби сталінської модернізації, розпочався у 1935 р., охопивши усі галузі сільськогосподарського виробництва: польові роботи, тваринництво, а також роботу механізаторів. Головними його учасниками стали жінки. Так, «на польових роботах ініціаторами стахановського руху виступили ланкові колгоспу с. Старосілля на Черкащині», які на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників взяли зобов'язання зібрати по 500 ц цукрового буряка з гектара й закликали усіх колгоспниць країни підтримати їхню ідею. Учасниці цього руху отримали назву «п'ятисотенниць» [7, с. 85]. А серед механізаторів сільського господарства стахановський рух ініціювала тракторна жіноча бригада Паші Ангеліної, яка взяла зобов'язання домогтися не менше 1200 га виробітку на тракторі ХТЗ.

Партійно-радянське керівництво держави всіляко заохочувало і популяризувало стахановський рух в аграрному секторі, сподіваючись не лише змінити ставлення селян до праці у колективних об'єднаннях, але й за рахунок «рекордних досягнень» ударників значно збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, що дозволило б стабілізувати соціально-економічну ситуацію в країні. Проте, не зважаючи на всі зусилля влади – пропагандистську кампанію у пресі, систему винагород у грошовій та натуральній формі, ставлення селян до колгоспників-стахановців нерідко було негативним. Як свідчать документи, це зумовлювалося кількома чинниками. Передусім, поширеними фальсифікаціями показників врожайності та продуктивності праці нібито досягнутими ударниками. Траплялися

випадки, коли увесь колгосп працював на одну стахановку, на яку записувався врожай зібраний іншими колгоспницями. Здійснювалося це зазвичай з ініціативи районного і колгоспного керівництва, для яких було справою честі відвітватися про наявність у колективному об'єднанні передовиків виробництва та про досягнення ними рекордних показників продуктивності праці і врожайності. Наприклад, у колгоспі ім. Косіора В. Половецького району Київської області ланковій Тетяні Яременко дописали за рахунок інших ланок 816,5 ц цукрового буряку з гектара. Внаслідок цього у звітних документах фігурувала цифра 1 540 ц цукрового буряку з гектара – рекордний показник врожайності, якого нібито досягла ця стахановка [9, арк. 117].

Як з'ясувалося у процесі слідства, «рекорд» організували секретар райпарткому Михайло Чорний і завідувач райземвідділу Михайло Корзун, яких не задовольнили досягнуті п'ятисотенницею показники врожайності в 623,5 ц з гектара, і вони запропонували голові колгоспу Антону Сухині «дописати Яременко цукровий буряк за рахунок інших ланок з таким розрахунком, щоб вийшло не менш 1 200 ц з гектара» [9, арк. 117]. Але замість очікуваної нагороди організатори «рекорду» були притягнуті до кримінальної відповідальності. Щодо самої стахановки, то вона «про факти дописування їй цукрового буряка» нічого не знала [9, арк. 117].

Додамо, що «досягнення стахановців нерідко ставали приводом для збільшення норм виробітку іншим колгоспникам» [5, с. 98], що також зумовлювало негативну реакцію селян.

Іншою причиною невдоволення колгоспників було матеріальне стимулювання учасників стахановського руху. Дослідниця О. Новикова звертає увагу на відмінності нарахування трудоднів у звичайних колгоспниць і стахановок. Якщо у першій половині 1930-х рр. кількість трудоднів у окремих ударниць-активісток досягала 300 трудоднів на рік, то «в другій половині десятиріччя з початком активного розгортання стахановського руху періодичні видання друкували матеріали, відповідно до яких заробіток за день однієї стахановки дорівнював річному рядової колгоспниці. За положенням Наркомзему за перевищення норми виробітку більше як на 10% трудодні нараховувалися в потрібному розмірі». Крім того, стахановки «отримували грошові премії в розмірі від 300 до 1 тис. крб, ремонт старої або будівництво нової хати, комплекти меблів, швейні машини, патефони тощо» [7, с. 88]. Потрібно враховувати, що таке матеріальне стимулювання праці стахановок застосовувалося в умовах, коли

більшість колгоспників жило впроголодь, отримуючи мізерні виплати за трудоднями.

Ще однією причиною негативного ставлення селян до колгоспників-ударників було те, що на них «переносилося невдоволення владою, загальною ситуацією в суспільстві та державі». Як вказує О. Новикова, у своїх промовах на з'їздах, конференціях, нарадах, зльотах стахановки «відзначали позитивні зрушення життя на селі, замовчуючи скрутне матеріальне і фінансове становище колгоспників» [7, с. 92]. «В одній із кримінальних справ були описані погрози на адресу делегатки II з'їзду колгоспників-ударників Євдокії Мулер з Вінничини: «Громадянка Дмирина Марія кожен день нападає в присутності людей на мене за те, що я була в Москві і говорила на з'їзді, що в Остропоплі є дуже багато хліба і всі дуже добре живуть, висловлюється непристойними словами і хвалиться мене вбити» [7, с. 92].

Важливим фактором, який зумовлював негативне ставлення до ударниць, було й те, що визнання особистих трудових досягнень жінок було новим явищем для українського села, протирічило його традиційній патріархальній культурі, а тому викликало «громадський осуд, неприховане глузування, роздратування і заздрощі» [Там само, с. 92]. Недивно, що жінки-ударниці часто відчували психологічний тиск з боку односельчан, навіть членів сім'ї, їм погрожували і фізичними розправами. Наприклад, у с. Антонівка Томашпільського району Вінницької області п'ятисотенниця Настя Коленчук зазнала переслідувань з боку власного чоловіка Федора, який «не хотів, щоб його дружина приймала участь у роботі колгоспу, заборонив їй виходити на роботу та приймати зобов'язання по підняттю врожайності буряків на 1936 рік». Дізнавшись, що Н. Коленчук збирається їхати на з'їзд п'ятисотенниць у Томашпіль, він побив її і вигнав з дому [6, с. 359].

Переслідування стахановців переважно мало характер дрібного хуліганства. Типовий приклад: у Чигиринському районі Київської області селянин Коваль, «побачивши у хаті колгоспника Кобзаря фотографічну картку п'ятисотенниці Тертичної забрав її, написав на ній нецензурні слова і вивісив біля кооперативу» [3, с. 56]. А в Димерському районі на Київщині переслідування колгоспниці-стахановки Параски Муляр з боку селянина Кузьми Павленко полягало у тому, що той погрожував підколоти її вилами. Крім того, «в лютому Муляр одержала анонімного листа з пропозицією відмовитися від узятих зобов'язань, бо інакше з нею розправляться. Слідство встановило, що цього листа написав і підкинув Павленко» [3, с. 56].

У переслідуванні стахановців брали участь і керівники колгоспів, які нерідко вбачали в передовиках колгоспного виробництва загрозу своєму посадовому становищу. Крім того, колгоспні очільники заздрили передовикам, які отримували різноманітні нагороди від держави, тим паче саме вони сприяли появі передовика своєю не завжди законною підтримкою. Наприклад, голова колгоспу «Вперед до науки» Голованівського району Одеської області Дмитро Кімнатний, скориставшись відсутністю бригадира-орденоносця Єфрема Запорожця під час сівби цукрових буряків, неправильно відрегулював апарати сіялок тракторного агрегату, внаслідок чого в його бригаді було недоброякісно засіяно 42 га. До того ж Д. Кімнатний у розмові з колгоспниками заявляв: «Запорожець причепив собі орден на груди і нічого не робить. Я дав йому змогу одержати орден, я його у нього й заберу». У цькуванні бригадира-орденоносця брав участь і завгосп Боцман, який ходив по хатах колгоспників, умовляючи подавати заяви, які б дискредитували Запорожця [2, с. 24].

За переслідування ударника виїзна сесія облсуду засудила Кімнатного до позбавлення волі на два роки, Боцмана на чотири роки [Там само, с. 25].

Між тим влада кваліфікувала всі конфлікти, що виникали між селянами на побутовому ґрунті, та правопорушення, скоєні проти колгоспниць-ударниць, виключно як прояв класової боротьби і результат діяльності «ворогів народу» – «троцькістсько-бухарінських агентів японсько-німецьких розвідок», «буржуазно-націоналістичної банди, що є передовим загоном гестапо» [1, с. 35]. Тому з моменту виникнення стахановського руху розпочинається репресивна кампанія по боротьбі з його саботажем. «Чіткі директиви» про застосування каральних заходів щодо саботажників стахановського руху були сформульовані в рішеннях січневого (1935 р.) пленуму ЦК ВКП(б), які, у свою чергу, ґрунтувалися на вказівках Й. Сталіна, проголошених у його «історичній промові» на Першій всесоюзній нараді стахановців.

Згідно з директивою Прокуратури і Наркомату юстиції СРСР злочини, скоєні проти стахановців, мали кваліфікуватися за «контрреволюційними статтями» Кримінального Кодексу УСРР:

за агітацію, спрямовану проти стахановського руху, за ст. 54–10, яка передбачала покарання від позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців до розстрілу [8, с. 24];

за саботаж стахановського руху службовими особами притягували до кримінальної відповідальності за ст. 54–14, яка

встановлювала «позбавлення волі на строк не менш, як один рік, з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах – до розстрілу» [8, с. 25];

за «наси́льство над стахановцями, яке потягло за собою смерть або тяжкі наслідки», – за ст. 54–8 КК, за якою застосовувалися вищий захід соціального захисту – розстріл або за пом'якшуючих обставин позбавлення волі на строк не менш, як три роки, з конфіскацією всього або частини майна [Там само, с. 24];

за цькування, погрози і побиття стахановців – за ст. 69–1 КК – виправно-трудо́ві роботи або штраф до 500 крб, або висилка за межі даної місцевості на строк до 3 років [1, 33].

Строк попереднього слідства за стахановськими справами був обмежений 10 днями. Здійснювати його мали виключно народні слідчі, а не органи міліції [Там само, с. 31].

До того ж директива Народного комісара юстиції і Генерального прокурора УРСР А. Кисельова від 14 лютого 1936 р. встановлювала, що «справи про переслідування стахановців» мали розглядатися «в показовому порядку, обов'язково за участі прокурора, навколо кожного процесу мобілізувати громадську думку, вироки висвітлювати в пресі» [4, 63].

Як свідчать документи, із загальної кількості стахановських справ, порушених протягом двох років існування ударницького руху, переважна більшість стосувалася аграрного сектора: Дніпропетровська область – у сільському господарстві – 59% справ, у промисловості – 41%, Київська – 90,5% і 9,5% відповідно, Харківська – 93,7% і 6,3%, Вінницька – 95% і 5%, Одеська – 68% і 32%, Чернігівська – 95% і 5%. Виключення становила лише Донецька область, де 90% стахановських справ стосувалися промислового сектора і 10% сільського господарства [1, с. 30].

Більшість кримінальних справ, пов'язаних із ударницьким рухом, «стосувалися різних видів насильства, погроз, знущання, образ, хуліганства». Наприклад, в Лукаслобідському колгоспі Липовецького району Вінницької області трактористи Пилипчук, Попольчук і Займа «напали на п'ятисотенницю Устину Кондратюк, повалили на землю і піддали її обурливому знущанню і глумові» [Там само, с. 31]. Найбільша кількість стахановських справ про насильство і погрози була зафіксована в Харківській області – 36,8% із загальної кількості [Там само, с. 30].

Представники влади постійно підкреслювали, що органи прокуратури і слідства повинні «відрізнити класово-ворожі дії саботажників стахановського й п'ятисотенного руху від вчинків

відсталих робітників, які не зрозуміли всього соціального й політичного значення нових стаханівських методів праці» [10, 10]. П. Постишев на зльоті київських стахановців заявив з цього приводу наступне: «Не може бути огульного однакового підходу до ворога і до...відсталого робітника. Першого треба міцно побити, а другому треба пояснити, його треба виховувати в душі соціалістичного ставлення до праці» [10, с. 10].

Проте нерідко підставою для порушення «стахановських справ» ставали «дрібні непорозуміння на побутовому ґрунті». Так, в с. Чоловка Коростенського району колгоспниці Палажка Мельник, приревнувавши свого чоловіка до п'ятисотенниці Євдокії Карбовської, підмовила групу молодих хлопців віком до 18 років повісити під її вікнами куклу, що символізувала дитину. Народний суд Коростенського району засудив трьох обвинувачених по цій справі до 3 років ув'язнення і трьох – до 2 років. «Всі засуджені – члени колгоспу, троє з них – комсомольці» [1, с. 31].

А в Мало-Висківському районі Одеської області порушили кримінальну справу проти старшого агронома Оникіївського радгоспу Миколи Притики за те, що він відмовився дати пораду п'ятисотенниці Дяченко. «З матеріалів справи видно, що Дяченко запитала агронома, чи не залле навесні водою її ділянку. Через те, що Притика цього не знав, він порадив звернутися до сторожа, який протягом кількох років працює в радгоспі й добре знає всі ділянки всіх ланок». У цій відповіді агронома районні керівники побачили перешкоду розвиткові руху п'ятисотенниць і проти нього порушили кримінальну справу [2, с. 25].

Внаслідок цього лише за період з 1 жовтня 1935 р. до 1 липня 1936 р. прокурорсько-слідчими органами Вінницької області було припинено 52% стахановських справ. Високий процент закритих справ був і в Одеській (39,5%), і Чернігівській (29%) областях [1, с. 29].

Відсутність чітких юридичних критеріїв, за якими кримінальна справа мала кваліфікуватися як «стахановська», призвела до того, що органи юстиції опинилися у складній ситуації. З одного боку, партійне керівництво держави постійно вимагало від прокуратури і судів, щоб вони «правильно оцінили соціальну небезпеку злочинів, спрямованих проти стахановського руху і стахановців», не розглядали їх «як звичайний службовий злочин» і застосовували «тверду репресію». З іншого боку, органи юстиції постійно звинувачували у тому, що «звичайну побутову справу розглядали як намагання тієї чи іншої особи зірвати стахановський рух» [2, с. 25]. Характерний приклад: «в колгоспі «За краще життя» Дніпропетровської області група хуліганів (Солов'ян, П'ятак та інші) 1 травня 1936 р. підпоїли і зґвалтували

стахановку П.». Суд ухвалив вирок про позбавлення гвалтівників волі на термін 2 роки. Але касаційна інстанція дійшла висновку, що цей злочин вимагає жорстокішого покарання, оскільки він спрямований проти П. «як проти стахановки» [1, с. 33]. Виникає закономірне питання: які докази обвинувачення це доводили, і чому гвалтівників рядових колгоспниць потрібно було карати менш суворо?

Аналіз судової статистики свідчить, що більшість стахановських справ, порушених у сільськогосподарських районах УРСР у 1936 р., припадало на перше півріччя – 72,2% від загальної кількості, тобто на час підготовки і проведення посівної кампанії. Наприклад, у Київській області кількість цих справ у лютому і березні 1936 р. становила 52,5% [1, с. 29]. Працівники прокуратури пояснювали це тим, що саме «в грудні, січні і лютому тисячі колгоспниць і колгоспників брали на себе зобов'язання забезпечити високий врожай і провести підготовку до сільськогосподарських весняних робіт», а «ворожі елементи намагалися шляхом погроз, образ, знущань, дискредитації окремих передових людей соціалістичних ланів примусити їх відмовитися від взятих на себе зобов'язань, зірвати підготовчі роботи весняної посівної кампанії» [3, с. 55–56].

Зменшення кількості «стахановських справ» у другій половині 1936 р., на думку влади, зумовлювалося як застосуванням «твердої репресії», організацією показових процесів, так і «послабленням уваги органів юстиції до цієї категорії справ» [1, с. 29].

За «опір стахановському рухові» суди переважно застосовували «тверду репресію» у вигляді позбавлення волі – 85% притягнутих до кримінальної відповідальності. При цьому за стахановськими справами у сільському господарстві застосовувалися більш жорстокі покарання, ніж у промисловості, де до позбавлення волі було засуджено 50% притягнутих до кримінальної відповідальності [Там само, с. 32].

Ці цифри повністю корелюються з даними Київської обласної прокуратури, якою за період з грудня 1935 р. до 15 травня 1936 р. було передано до суду 139 стахановських справ в аграрному секторі, за якими 37,7% осіб було засуджено до позбавлення волі на строк до 3 років, 30,6% – від 3 до 5 років, 2,3% – від 5 до 7 років, 7% – умовно, 2,3% – виправдано, 20% – до примусових робіт [3, с. 56].

Органи юстиції намагалися довести, що нібито серед засуджених за стахановськими справами значну частину становили «класово-ворожі елементи», «які пролізли до колгоспу з метою підриву його роботи зсередини» [3, с. 56], що цілком вписувалося до сталінської концепції шкідництва, проголошеної на січневому (1933 р.)

об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Саме уявним «шкідникам» приписувалася роль організаторів саботажу стахановського руху. Так, Київська облпрокуратура наголошувала, що серед притягнутих до кримінальної відповідальності були колишні поліцаї, жандарми, учасники банд, петлюрівці, а також особи, які вже мали судимість [3, с. 56]. Зазначимо, що до таких заяв потрібно ставитися критично, оскільки у судово-слідчих справах 1930-х рр. соціальне становище осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, як правило, фальсифікувалося. Навіть селяни-бідняки перетворювалися на куркулів, а участь у повстанському русі, гетьманських формуваннях взагалі не підтверджується документально, а носить характер голосливих звинувачень.

В цілому, аналіз стахановських справ свідчить, що виокремлення їх серед інших селянських справ значною мірою носило штучний характер. В основному, це були правопорушення, скоєнні проти селян на побутовому ґрунті. Влада ж надавала їм особливого розголосу, намагаючись перекинути на уявних «класових ворогів і шкідників» відповідальність за всі негаразди в усупільненому аграрному секторі. Взагалі каральні заходи проти «саботажників стахановського руху» стали ще однією складовою репресивної політики, яка реалізовувалася в сільському господарстві України протягом 1930-х рр.

Бібліографічні посилання

1. Брайнін Я. М. Судова практика в справах про опір стахановському рухові / Я. М. Брайнін // Революційне право. – 1937. – №18. – С. 27–35.
2. Баршап. Удар по ворогах стахановського руху в сільському господарстві / Баршап // Революційне право. – 1936. – №10. – С. 24–26.
3. Гінзбург М. Про боротьбу київської прокуратури з опором стахановському рухові в сільському господарстві / М. Гінзбург // Революційне право. – 1936. – №6. – С. 55–57.
4. Кісельов А. Сприятти успішному проведенню весняної сівби. №23/04/1 від 14–II 1935 р./А. Кісельов // Революційне право. – №2. – С. 63–64.
5. Маннинг Р. Т. Женщины советской деревни накануне Второй мировой войны. 1935–1940 годы / Р. Т. Маннинг // Отечественная история. – 2001. – №5. – С. 88–106.
6. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.
7. Новікова О. М. Сільські жінки Радянської України 1930–х років: соціальний портрет: дис...канд. іст. наук: 07.00.01/ Новікова Олена Миколаївна. – Черкаси, 2014. – 214 с.

8. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [за ред. В. Т. Маляренка]. – К.: Юрінком, 1997. – 464 с.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 7167.

10. Чирський Г. П. Про роботу органів прокуратури Київської області / Г. П. Чирський / Революційне право. – 1936. – №4. – С. 7–10.

Надійшла до редколегії 05.09.2016.

УДК 94 (477) «1942/1944»

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОЛІТИКА НАПРАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ НА ПРИМУСОВІ
РОБОТИ ДО НІМЕЧЧИНИ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ:
ЗА СПОГАДАМИ ОСТАРБАЙТЕРІВ ТА ЇХ РОДИЧІВ
(ВЕСНА 1942–ОСІНЬ 1944 РР.)**

Розглядаються особливості здійснення політики німецької окупаційної влади по направленню населення на примусові роботи до Німеччини та сприйняття її українським селом. На основі використання спогадів остарбайтерів та їхніх близьких показано, що політика мала два відмінні між собою етапи, а також конкретні форми і методи, що застосовувалися владою щодо селян для виконання запланованих кількісних показників.

Ключові слова: Друга світова війна, німецька окупація, остарбайтери, українське село.

Рассматриваются особенности осуществления политики немецкой оккупационной власти по направлению на принудительные работы в Германию и восприятие ее украинским селом. На основе использования воспоминаний остарбайтеров и их близких показано, что политика имела два отличных один от другого этапов, а также формы и методы, применявшиеся по отношению к крестьянам для выполнения запланированных количественных показателей.

Ключевые слова: Вторая мировая война, немецкая оккупация, остарбайтеры, украинское село.

It is showed the specialities of the realization the politics of Germany occupation's power according to the direction on the forced work in German and its perception by the Ukrainian village. On the base of usage of the memories of prisoners of war and their relatives was showed that politic has

two directions different from each other and also the forms and methods that were used according to the villagers for doing planned numerical indexes.

Key words: The Second World War, German occupation, prisoners of war, Ukrainian village.

Проблема оstarбайтерів у третьому Рейху має певне коло напрацювань. Проте основний масив праць присвячений висвітленню умов перебування наших земляків там [7, 8, 9, 22]. Питання переміщення їх до Німеччини, форми і методи залучення до праці у матеріальному виробництві належного висвітлення не знайшли. Якщо відносно міста уже маються публікації, в яких наводяться приклади деяких форм «набору», вірніше – забирання його мешканців на примусові роботи [10, с. 89, 90; 21, с. 183, 184; 23, с. 26], то стосовно села маються лише загального плану повідомлення про вивезення молоді до Німеччини [7, 22]. Спеціальні дослідження політики окупаційної влади з цього питання відсутні. Власне такий стан розробки проблеми і визначив спробу до певної міри заповнити існуючу наукову прогалину. В основі публікації перебувають спогади селян, що пережили усі перипетії від отримання повідомлення про виїзд на роботу, діставання до збірного пункту, переміщення ешеленом до місця розподілу робочої сили, праці на промислових підприємствах або у сільському господарстві, до повернення до дому.

Проблема залучення населення захоплених Німеччиною країн до роботи в її економіці постала після здійсненої її керівництвом тотальної мобілізації у 1941 р. А потім, по мірі зростання втрат вермахту в живій силі як на східному, так і інших театрах воєнних дій, постійно загострювалася. Уже в грудні 1941 р. Берлін постав перед необхідністю збільшити число іноземних робітників у Рейху. Мобілізація трудових ресурсів на окупованих територіях Сходу почалася після розпорядження від 10 січня 1942 р. про використання робочої сили у німецькій промисловості та сільському господарстві. А створене для контролю над матеріальним ресурсами окупованих східних територій Бюро економіки Сходу у своєму листі від 26 січня 1942 р. прийшло до висновку про необхідність вербування робочої сили зі Сходу. У листі зазначалося, що якщо намічене не буде досягнуто, то слід застосувати різні форми примусу [6, с. 251]. У березні цього ж року Герінгом, який був відповідальний за чотирирічний план розвитку економіки країни, було віддано наказ у найкоротший строк провести для Рейху набір 627000 робітників, в тому числі з України – 527000, з них 290 – сільськогосподарських [6,

с. 252], який поклав початок реалізації політики залучення українського населення до примусової праці у Німеччині.

У березні 1942 р. почалася широкомасштабна кампанія відправки робочої сили з України. Звичайно, німців найбільше влаштовували добровольці. Адже така ситуація мала місце в окупованих ними країнах західної Європи [24, с. 490, 494]. Тож, на початковому етапі впровадження цієї політики в Україні, а саме у продовж 1942 р. було застосовано добровільний, точніше – добровільно-примусовий принцип, який передбачав паралельно з чисто добровільним, ще й набір сільської молоді за допомогою вручення повісток про направлення на працю до Німеччини. Все це відбувалося на тлі широкої пропаганди умов праці і життя у третьому Рейху робітників, що переїхали туди з окупованих територій. Демонструвалися фільми, поширювалися листівки з фотографіями усміхнених гарно вдягнених хлопців, дівчат, молодих жінок за роботою в полі чи на промисловому підприємстві. В текстових матеріалах акцент робився як на ідеологічній складовій, що Німеччина звільнила українців від ярма більшовизму і дала їм можливість вільно працювати, і люди, що працюють у Німеччині, роблять це за ради майбутнього свого і свого народу, так і на матеріальній – підводячи до думки, що можна у Німеччині заробити грошей і на гарний одяг, і на придбання якісних речей, і на відкриття своєї справи, а з рештою, вирішити свої економічні та культурні проблеми. Адже багато хто не мав роботи, тож не мав змоги і годуватися сам та годувати своїх дітей. І в цій ситуації були люди, які розглядали переїзд на роботу до Німеччини як спасіння від голодної смерті.

Пропагандистський бік супроводжувався і певними організаційними і матеріальними заходами, які мали посилити довіру українського населення до здійснюваної кампанії. Так, оголошувалося, що до Німеччини всі будуть транспортуватися пасажирським потягами. Проте, потрапити туди могли лише ті, хто відповідав певним фізичним та медичним нормам. Це мали бути здорові люди від 18 до 40 років жінки та – до 50 років чоловіки (Хоча на практиці, з самого початку брали з 16 років. Як пригадує Є.Н. Квашук з с. Молдовка Голованівського району Кіровоградської обл. 1926 р. народження, їй улітку 1942 р., тільки-но виповнилося 16 років, прийшла повістка на відправлення до Німеччини [15]). Вони мали пройти обов'язковий медичний огляд. У разі невідповідності необхідним нормам їм відмовляли. Не підлягали направленню ненадійні у політичному та кримінальному відношенні особи. Накладалася бронь на спеціалістів, що працювали в МТС, машиністів паровозів, залізничників [22, с. 180].

Претенденти на поїздки повинні були представити позитивні характеристики від керівництва. Селяни – від старост населених пунктів, начальників районних управ. Родини тих, хто добровільно виїхав, отримували певні пільги: мали щомісячну грошову допомогу, щотижневий продуктовий пайок, на відпрацьовані трудодні їм додатково нараховувалися грошові доплати [21, с. 182; 22, с. 180]. Наголошувалося, що оstarбайтери мали право вільно відправляти та отримувати від родичів посилки, вести з ними переписку. Таким чином, у населення створювалося враження, що окупаційна влада піклується про майбутнє людей, їх матеріальне забезпечення, покращення їх умов життя.

На першій порі така пропагандистська кампанія мала результат. Частина різних категорій населення, попри побоювання, наважилася на добровільний переїзд на роботу до Німеччини. Серед них були й ті, хто думав, що може після роботи ходити гуляти по красивих вулицях німецьких міст, як це показували німецькі кінофільми та фото у газетах і листівках, і ті, хто змушений був спасатися від голодної смерті, і ті, хто розраховував покращити матеріальні умови своєї родини, і діти старост, поліцаїв, та інших представників номенклатури цивільних органів нової влади, що сподівалися забезпечити у Німеччині гарне майбутнє своїм дітям [напр. 23, с. 28].

Однак реалії, починаючи уже з місць відправлення, виявилися далекими від того, що проголошувала німецька пропаганда. Так, напередодні виїзду сільські управи попереджали про необхідність мати запас харчів на декілька днів, ложку, миску, одяг та взуття. Перших «добровольців», хоч і від'їжджали вони під музику оркестрів та з врученням квітів, везли, у старих, розбитих пасажирських вагонах, а зазвичай – у товарних та під охороною. Умови життя та праці виявилися також невідповідними пропагандистським фотографіям та кінокадрам. Людей, що попали на промислові підприємства годували погано, отримували вони мізерні гроші, мали 10–11 годинний робочий день. Ставлення з боку німецьких працівників було до них переважно негативне. Можливості для задоволення духовних потреб були вкрай обмежені. Умови життя були відповідними. Виявилось, що хоч і дозволено переписуватися з рідними, проте, це носило обмежений характер: в місяць оstarбайтери могли посилати одну поштову картку та лист, який до того ж приносили на поштове відділення у незаклеєному конверті, для перевірки. Влада ретельно слідкувала за тим, щоб оstarбайтери не змогли сповістити тих, хто залишився на Батьківщині, про справжній стан справ їх у Німеччині.

Але й при таких умовах прибулі знаходили можливість передати додому інформацію про реалії їхнього життя та праці. Багато хто виявив обережність і перед від'їздом домовився зі своїми рідними про певну систему сигналів про дійсні умови перебування їх там. Тож уже з першими листами у квітні-травні люди почали дізнаватися що годують там приїжджих погано, платять мало, можливості для задоволення культурних і духовних потреб вкрай обмежені. Так, наприклад, Омельницька Ганна з села Кислянка на Дніпропетровщині писала батькам, що все у неї добре, всього вистачає: «Грошей отримую 25 марок в місяць. Живу хорошо», але дописала зумовлену фразу, що просить вислати посилку [5, арк. 28]. Батьки зрозуміли що і з харчами, і з одягом скрутно. А Галина Пиклушенко з с. Байраки Черкаської області, описуючи які у неї гарні умови життя і праці, додала фразу, що вона тепер виглядає «такою справною, як Марія Кокодейша» [19]. А ця жінка завжди була дуже худю. Тож і рідні, і все село зрозуміли як насправді живеться там дитині.

Малися випадки, коли добровольці прямо писали додому про нелегку роботу та голодне життя у Німеччині. Так, Марія Самокіна з с. Олексіївка Щорського району Дніпропетровської області прямо сповіщала свою маму, що «робота дуже важка, а їсти, мамочко таке: зранку суп, як вода, в обід 200 грам хлібу, а о 5 годині суп, собакам тільки їсти» [2]. Василина Зубко з с. Шульговка Петриківського району цієї ж області сповіщала про ставлення до них німців: «Нас називають собаками і різними нехорошими словами. Хто хоче, той і ображає» »[3, арк. 25]. Старша сестра О. Т. Бардадим із с. Вітрівка, Щорського району на Дніпропетровщині, сповістила її та маму, що умови для життя і праці вкрай погані і щоб вони робили все, щоб молодша сестра уникла відправлення [11]. А у державному архіві Дніпропетровської області міститься велика колекція листів та поштових карток за листопад 1942 р., в яких відправлені «добровольці» сповіщали про свої умови проживання у Німеччині. Наприклад, Володимир Г. (прізвище нерозбірливе – О.Н.) з с. Златоустівка Криворізького району Дніпропетровської області писав: «Вже тут холодно, барак холодний, ми босі й голі, ну і голодні до того ж» [1, арк. 129]. Даша Лагода з с. Шестерня Широківського району інформувала своїх подруг «Життя моє, яке я описувала, таке і є... Як була за дротяною загородою, так і є... Сьогодні ...мені перший вихідний за час мого п'ятимісячного перебування в лагері» [4, арк. 129].

Тож, селяни, які і так, в своїй переважній більшості, з пересторогою ставилися до оголошеної політики окупантів по

залученню українського населення до роботи у третьому Рейху, з перших же повідомлень своїх земляків почали її саботувати. Робилося це як на законних, так би мовити, підставах, так і – не дуже. Так, почалися використовуватися положення програми, що до Німеччини беруть здорових, не одружених. Тож багато молодих людей за рішенням як їх самих, так і їхніх батьків почали створювати сім'ї, часто навіть без належних почуттів. Це по суті були фіктивні шлюби. Але в тогочасних умовах, при традиційній психології села вони не розпадалися і з часом переросли у повноцінні сім'ї. Наприклад, саме за таких умов у 1942 р. у с. Адамівка Щорського району Дніпропетровської області одружилися Марія і Андрій Гудименки 1925 та 1926 років народження відповідно, у яких у наступному році народилася донька, і таким чином вони обоє уникли депортації до Німеччини, після війни народилася ще донька, дочекалися онуків і правнуків [14]. Інші почали застосовувати різного роду засоби, які імітували певні хвороби, при наявності яких, медичні комісії «відбраковували» потенційних працівників: це і виразки шкіри, і лишаї, і трахома [15]. Частина молоді змушена була вступати у певні структури, робота в яких давала можливість уникнути роботи у самому Рейху, а саме до поліції, до МТС, у млини, олійниці, елеватори, різні заготівельні організації. Наприклад, так зробив майбутній чоловік Д. Є. Боженко з Чернігівщини, який працював у заготівельній організації до останнього дня німецької окупації [12]. Доволі поширеним був спосіб уникнути направлення до Німеччини шляхом дачі хабаря старостам або поліцаям, які займалися складанням конкретних списків осіб на вивіз до Німеччини. Наприклад, батько Квашук Є. М., коли вперше їй було принесено повістку, відкупив її, давши кабанчика поліцаєві [15]. В результаті таких дій села, заплановані на 1942 р. цифри набору не були виконані. Це привело до корінної зміни у впроваджуваній окупантами політиці.

Якщо у 1942 р. вони брали по одній людині з сім'ї, дотримуючись проголошених положень щодо віку, стану здоров'я, соціального становища обраних, то з початку 1943 р. уже мало місце брутальне ігнорування цих положень, застосування репресивних методів. Тож почали брати вже всіх, кого могли, і з порушенням самими ж оголошених і пропагандованих вимог. Наприклад, почали забирати з тих сімей, з яких уже було забрано дитину. Тож немало було сім'ї, де примусово забирали двох дітей, як наприклад у сім'ї О.Т. Бардадим із с. Вітрівка, старша сестра якої вже з початку 1943 р. знаходилася у Німеччині [11], або як у сім'ї Н. С. Кучерявої із с. Малоолександрівка Верхньодніпровського району

Дніпропетровської області, мама якої виховувала чотирьох дочок і сина. От двох її старших сестер впродовж 1943–1944 рр. було угнано до Німеччини. А брата восени 1943 р. ще й на риття окопів [16]. Набула практика відправлення на примусові роботи сімей у повному складі. Так, після одруження разом зі своїм чоловіком була направлена до Німеччини Квашук Є. [15]. Всю молоду сім'ю С. І та Т. К. Шаповал з с. Крамарка Магдалинівського району Дніпропетровської області разом з сином-немовлям вивезли на роботи, де дитя невдовзі померло [20]. А в сім'ї М.Д. Петранівської (у дівочтві – Пшик) з с. Юрківки Тисменицького району Івано-Франківської області, яка складалася з мами та сімох дітей (батько був заарештований у 1939 р. і засуджений радянською владою), було насильно вислано до Німеччини маму та страшу сестру, а малолітні діти кинуті на призволяще [18].

В умовах, коли постало завдання у будь-який спосіб за рахунок оstarбайтерів заповнити зростаючий дефіцит робочої сили в заміні мобілізованих на війну німецьких робітників і селян, окупаційна влада почала застосовувати по суті принцип заручництва. Проголосивши, що у разі неявки на збірні пункти визначених осіб, будуть каратися у різний спосіб їхні рідні: в'язниця, великі грошові штрафи, примусові роботи тощо. І хоч багато молоді все одно уникали отримання повісток, проте такі дії влади ставили у безвихідь багатьох молодих людей та їхні сім'ї, тож вони мусили коритися та їхати у неволю. Так, пригадує Квашук Є. М., коли вона втекла з поїзда підчас зупинки і переховувалася разом з такими ж втікачами-односельцями, то їхніх батьків заарештували, погрожували їм фізичною розправою, і конфіскацією майна, і в'язницею [15]. Ті прийшли до них повідомили про таку ситуацію. Молодь була змушена повернутися в село і зареєструватися. Про це ж говорить і М.К. Галушка, яка після втечі з ешелону разом з частиною своїх однолітків-односельців ховалася за селом, але прийшли їхні батьки у пригніченому стані і сказали, що влада погрожує штрафами, конфіскацією майна, спаленням житла, тож виходу немає, треба повертатися і їхати до Німеччини, що вони й змушені були зробити [13]. Це підтверджує й Лабунська Т.К. з с. Грузинівка Щорського району Дніпропетровської області, сестру якої навесні 1943 р. забрали до Німеччини. В той день їхньому селі біля кожного двору, з якого було призначено владою взяти молодь стояли молоді люди «вот такой подросток или юноша, девушка, кого там назначали, останавливалась телега и их забирали» [17].

Тобто, застосування німецькою окупаційною владою репресивних методів для залучення до роботи у третьому Рейху селян,

попри їх всілякий спротив цьому на своєму рівні, дало можливість зробити більш успішним її виконання саме у 1943–1944 рр.

Варто зазначити, і такий момент, який згадують всі опитувані, як ставлення до них конвоїрів на всьому шляху від дому до місця роботи. Воно залежало від їх людської натури. Одні глумилися, зневажливо ставилися до селян, принижували їх гідність. Наприклад, згадує О.Т. Бардадим, як по неї прийшли поліцаї та супроводжували на збірний пункт для відправки до Німеччини, і один з них вимагав її цілувати чоботи, щоб він, можливо, посприям їй не відправленню [11]. Інші – ставилися зі співчуттям і навіть сприяли втечі. Так, Є. М. Квашук розповіла, як на одній з зупинок поїзда, який віз їх уже до Німеччини, один з поліцаїв, що супроводжував ешелон, а також німець, дали можливість їй з трьома дівчатами-односельчанками втекти. «Поліцай говорить: «Бегите, я стрелять не буду». Мы побежали. На нашем пути вдруг появился молодой немецкий офицер. Смотрит на нас и направил на нас автомат. Мы перепугались. Офицер выстрелил в воздух, мы побежали» [15].

Отже, політика німецької окупаційної влади щодо направлення робочої сили українського села на примусові роботи до третього Рейху в своєму розвитку пройшла два етапи, кожен з яких мав свої особливості, які відбилися на долі селян та в їх сприйнятті. Перший етап – з весни по кінець 1942 р. – характеризувався «м'якими» методами залучення, а саме добровільність у прийнятті рішення щодо поїздки, направлення повісток з рекомендаціями їхати на роботи, матеріальне заохочення добровольців та їх сімей. Це супроводжувалося широким агітаційно-пропагандистським супроводом. Українське село поставилося до пропозицій влади з пересторогою. Виявилася лише невелика частина бажаючих добровільно поїхати на роботу до Німеччини. Перші ж повідомлення «добровольців» вплинули на негативну позицію селян. Почався у різних, доступних їм формам, опір спробам депортації до Німеччини. Наслідком такої позиції селян стало невиконання запланованого. Тож у наступний період аж до кінця перебування окупантів на теренах України було застосовано репресивні методи, які абсолютно ігнорували інтереси конкретної людини, її сім'ї. І хоча селяни продовжували опиратися політиці депортації, однак в умовах бруталного насильства щодо них, це не мало успіху.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 33, арк. 129.

2. ДАДО. – Ф. 2431, оп. 1, спр. 45.
3. ДАДО. – Ф. 2431, оп. 1, спр. 678а.
4. ДАДО. – Ф. 2431, оп. 1, спр. 1161.
5. ДАДО. – Ф. 2431, оп. 1, спр. 1447.
6. Косик В. Україна під час другої світової війни (1938-1945). – Київ-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1992. – 218 с.
7. Немец Р.Ф. К вопросу об истории угона советских граждан в Германию в 1941-1943 гг. / Р.Ф. Немец, Н.В. Яценко // Спадщина. Збірн. статей. – Д., 1999. – С. 164–175.
8. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С. 854–859.
9. Писцьо В. Українські оstarбайтери: особливості підневільної праці промисловості Німеччини/ Віталіна Писцьо // Волинські історичні записки. Том 3. 2009 р. – С. 58–64.
10. Слободянюк М. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки великої Вітчизняної війни / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Д., 2004. – 154 с.
11. Спогади Бардадим Олександри Терентіївни (Особистий архів автора).
12. Спогади Боженко Домініки Єлисеївни (Особистий архів автора).
13. Спогади Галушки Марії Гаврилівни (Особистий архів автора).
14. Спогади Гудименків Марії Кіндратівни та Андрія Йосиповича (Особистий архів автора).
15. Спогади Квашук Євгенії Микитівни (Особистий архів автора).
16. Спогади Кучерявої Надії Свиридонівни (Особистий архів автора).
17. Спогади Лабунської Таміли Карпівни (Особистий архів автора).
18. Спогади Петранівської Марії Дмитрівни (Особистий архів автора).
19. Спогади Пиклушенко Галини Пантелеймонівни (Особистий архів автора).
20. Спогади Шаповал Тетяни Карпівни. (Особистий архів автора).
21. Стецкевич В. В. Дніпропетровщина в роки воєнного лихоліття (1941–1944 рр.) / В.В. Стецкевич // Історична пам'ять Дніпропетровщини. – Д., 2012. – С. 123–234.
22. Ткаченко В. Г. Становище оstarбайтерів в Німеччині (За матеріалами Державного архіву Запорізької області) / Ткаченко В.Г. // Спадщина. Зб. статей. – Д., 1999. – С. 176–188.
23. Шайкан Валентина Повсякдення українців в роки німецької окупації 1941–1944 / Валентина Шайкан. – К., 2010. – 245 с.
24. Яланський В. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки / Віктор Яланський, Лариса Верьовка. – К.–Гуляйполе, 1999. – 36 с.

Надійшла до редколегії 12.09.2016.

О. М. Кропивко

Національний університет

біоресурсів і природокористування України, м. Київ

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА ЯК ОБ'ЄКТ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.: ДО МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються методологічні основи досліджень сільськогосподарської освіти як об'єкту аграрної історії України. Вказано, що в період 1950–1980-х рр. була загалом сформована і набула характерних особливостей її структура, а на становлення системи освіти сільськогосподарського профілю комплексно впливали духовні, суспільно-політичні і економічні чинники. Зазначено, що методологічною основою досліджень цього напрямку є як загальнонаукові принципи історичного пізнання, так і конкретні методи фактологічного аналізу. Ключовими визначено принципи історизму та об'єктивності, а також методи науково-історичного дослідження: проблемно-хронологічний, порівняльного аналізу, системно-структурний, ретроспективний, контент-аналізу.

Ключові слова: сільськогосподарська освіта, аграрна історія, методологія досліджень, методи.

В статье рассмотрены методологические принципы исследований сельскохозяйственного образования как объекта аграрной истории Украины. Указывается, что в период 1950–1980-х гг. в целом была сформирована и приобрела характерные особенности её структура, а на становление системы сельскохозяйственного образования с комплексно влияли духовные, общественно-политические и экономические факторы. Обозначено, что методологическую основу исследований этого процесса составляют как общенаучные принципы исторического познания, так и методы фактологического анализа. Ключевыми обозначены принципы историзма и объективности, а также методы научно-исторического исследования: проблемно-хронологический, сравнительного анализа, системно-структурный, ретроспективный, контент-анализа.

Ключевые слова: сельскохозяйственное образование, аграрная история, методология исследований, методы.

In the article methodological basics of researches of an agricultural education as object of agricultural history of Ukraine are covered. It is specified that in the period of the 1950-1980th, in general, it was created and the structure received its characteristics, formation of an education system of an agricultural profile was in a complex influenced by spiritual, social, political

and economic factors. It is noted that a methodological basis of researches of this direction is both the general scientific principles of historical knowledge, and concrete methods of the factual analysis. The key has determined the principles of historicism and objectivity, and also methods of a scientific and historical research: problem and chronological, comparative analysis, system and structural, retrospective, content analysis.

Keywords: agricultural education, agricultural history, methodology of researches, methods.

Одним із ключових питань вітчизняної історіографії, яке активно досліджується впродовж останніх двадцяти п'яти років, є аграрна історія.

Значна кількість сучасних досліджень присвячена проблемам, які перебували поза увагою науковців в радянський період, зокрема аспектам аграрної історії кінця XIX – початку XX ст., аграрним реформам 1861 і 1905 рр., розвитку підприємництва і кооперації, функціонуванню земств, аграрній політиці українських урядів 1917–1920 рр. Політична заангажованість радянської історіографії змушує наново переоцінювати досягнення і прорахунки аграрного розвитку України як доби капіталістичної модернізації, так і радянського часу.

Серед цих питань окремо можна виділити сільськогосподарську освіту, яка одночасно є об'єктом соціальної та аграрної історії.

У дослідженні питань розвитку складових сільськогосподарської освіти можна констатувати, що загалом її структура сформувалася і набула сутнісних особливостей в період 1950–1985 рр. У цей період законодавчо було закріплено якісні і кількісні нововведення в освітній сфері УРСР, які не були притаманні попереднім рокам і пов'язані із процесами лібералізації суспільно–політичного життя. На становлення системи освіти сільськогосподарського профілю комплексно впливали духовні, суспільно–політичні і економічні чинники. Отже, природним є те, що здобутки і суперечності розвитку сільськогосподарської освіти у 1950–1980-х рр. об'єктивно вплинули на її стан і функціонування в кінці 1990-х – на початку XXI ст.

Переважає більшість дослідників визначає вихідною точкою нових тенденцій в освітній сфері Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям...» (1959 р.) [1]. Упродовж 1950–1980-х рр. було нагромаджено значний фактологічний матеріал, який дає уявлення щодо розвитку мережі навчальних закладів сільськогосподарського профілю, проте ці процеси подавалися радянськими науковцями крізь призму ідеологічних постулатів. Це зумовило ігнорування цілого ряду важливих аспектів, без яких процес формування і функціонування

системи сільськогосподарської освіти не може бути узагальнений в повній мірі. Частково практичні аспекти підготовки спеціалістів сільського господарства досліджені в узагальнюючих працях Елютіна В.П. [2], Пітова В.І. [3], Павлова Д.І., Захаревича Г.П.[4]; Пузанова М.Ф., Терещенка Г.І. [5]. Попри ідеологічну заангажованість, все ж у них наведено чимало статистичних даних, які дозволяють проаналізувати загалом процеси у вищій та середній ланці сільськогосподарської освіти.

Між тим, таке дослідження передбачає виявлення характерних тенденцій у формуванні регіональної та профільної мережі вищих і середніх спеціальних закладів освіти сільськогосподарського профілю (технікумів і училищ) та матеріально-технічної бази навчальних закладів для набуття професійних навичок та кваліфікації випускниками; концептуальних змін у підготовці кваліфікованих кадрів для сільського господарства; проблемі законодавчого і нормативного забезпечення функціонування сільськогосподарських навчальних закладів освіти; ролі і значення союзних, республіканських та місцевих органів влади у питаннях поліпшення підготовки кваліфікованих робітничих кадрів для сільського господарства і аграрної сфери виробництва; порівняльний аналіз розвитку вищих і середніх спеціальних закладів освіти сільськогосподарського профілю.

Сьогодні можна більш детально й аполітично, використовуючи архівні дані, зокрема фонди Центральних державних (ЦДАВО і ЦДАГО України), а також обласних архівів, досліджувати характерні тенденції та власне процес розвитку профтехучилищ, технікумів, вузів сільськогосподарського профілю. Окремі аспекти стали предметом досліджень соціологів, філософів, педагогів, фахівців з державного управління, проте в переважній їх більшості висвітлюються тільки виокремлені елементи, в яких історичний процес формування і розвитку системи сільськогосподарської освіти розглядається в загальному контексті.

Серед монографічних праць останніх років виділяються праці Вовк Л.П., Курила В.М., Лікарчука І.Л., Нікілева О.Ф., Ничкало Н.Г., Сігаєвої Л.С. [6], наукові статті Домбровської С.М., Куцаєвої Т.О., Пижикова А.В. [7], дисертаційні дослідження Брехунець Н.С., Васильчук Т.В., Жабенка О.В., Коханко О.М., Майбороди С.В., Падалки С.С., Січкаренко К.О., Сергійчук О.М., Смоляної Н.В. [8].

Методологія складає основу будь-якого дослідження. Останнім часом вийшли друком узагальнюючі праці, в яких не лише висвітлюються теоретичні засади методології науково-дослідної

діяльності, а їй надаються конкретні поради щодо виконання окремих видів наукових, науково–дослідних, дисертаційних робіт [9].

Разом із тим, в історичній науці застосовується специфічний методологічний інструментарій, який передбачає поєднання принципів науковості, історизму та об'єктивності і методів науково–історичного дослідження, що складають методологічну основу дослідження і гарантують всебічність у висвітленні обраної теми. Методичні засади історичного дослідження розкриті у працях Брайчевського М.Ю., Кульчицького С.В., інших науковців [10].

На думку Романюка І.М. [11], у сучасній вітчизняній історіографії для висвітлення радянського періоду історії, пов'язаного з процесами розвитку відносин в аграрному секторі, слід застосовувати нові теоретичні конструкції, які базуються на загальнолюдських принципах і передбачають поєднання формаційного й цивілізаційного підходів до тлумачення подій і явищ та їх наслідків [12].

Ключову роль у дослідженні відіграє накопичення емпіричного матеріалу. На основі вивчення різноманітних документів та статистичних даних, дотримуючись проблемно–хронологічного методу, можна акцентувати увагу на аспектах формування складових сільськогосподарської освіти та впливу ідеологічного чинника на їх становлення, змін в її організаційній структурі. Застосування даного методу дозволяє встановити взаємозв'язок між фактологічним матеріалом, виділити характерні особливості та суперечності розвитку складових сільськогосподарської освіти. Важливу роль у процесі вивчення несе аналіз законодавчо–нормативної бази, яка зумовлювала появу нових тенденцій. Основним каталізатором змін більшість дослідників вважає прийняття партійно–державним керівництвом СРСР низки законів та постанов в сфері освіти, зокрема Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.), продубльованого ЦК КП України і Радою Міністрів УРСР у законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959 р.), які стимулювали розвиток закладів освіти всіх рівнів – від загальноосвітньої школи до вищих начальних закладів. Значний фактологічний матеріал сконцентровано у звітах технікумів і вузів, листуванні, наказах та розпорядженнях Міністерств освіти [13] і сільського господарства УРСР [14].

Застосування історико–порівняльного методу надає можливість виявити зміни у царині сільськогосподарської освіти, пов'язані із

впровадженням нових пріоритетів в економіці і політичному житті в «хрущовський» і «брежнєвський» періоди.

Ретроспективний метод допомагає наочно проілюструвати сам процес формування мережі навчальних закладів освіти сільськогосподарського профілю, зокрема її територіальне розміщення.

Для характеристики стану ланок вищої і середньої освіти сільськогосподарського профілю в період 1950–1970-х рр. активно використовується системно–структурний метод. Саму сільськогосподарську освіту варто розглядати як цілісну систему, а у дослідженні її структурних складових (університетів, інститутів, технікумів, профтехучилищ) слід враховувати аспекти взаємовідносин із окремими органами управління вищої і середньої освіти (міністерствами, головними управліннями, відомствами). Структурно–функціональний метод дає можливість дослідити аспекти навчального процесу, науково–дослідної та виховної роботи.

Одночасно застосовуючи методи аналізу та синтезу можна охарактеризувати процеси становлення середньої ланки в системі сільськогосподарської освіти та її структурних елементів – училищ механізації сільського господарства, сільських профтехучилищ, технікумів; дослідити еволюцію вищої школи в системі сільськогосподарської освіти; державну політику; зміни в суспільно–політичному та ідеологічному вихованні студентської молоді.

Системний підхід та метод перехресного вивчення документів, їх вірогідності та репрезентативності мають доповнюватися методом контент–аналізу, широкого залучення статистичних даних, а методи аналізу та синтезу різнопланових джерел і літератури сприяють відтворенню реальних фактів досліджуваного періоду, що дозволяє враховувати й максимально використовувати науковий доробок радянських і вітчизняних істориків, представників української діаспори з питань формування та функціонування системи сільськогосподарської освіти в період 1950–1980-х рр. та охарактеризувати її роль в аграрній історії України другої половини ХХ ст.

Таким чином, визначальним для досліджень сільськогосподарської освіти як об'єкту аграрної історії має стати поєднання загальнонаукових принципів історичного пізнання і конкретних методів фактологічного аналізу.

Дослідження стану матеріально–технічної бази і фінансового забезпечення діяльності вузів та середніх навчальних закладів, аналіз

та узагальнення досвіду розвитку навчального процесу, стану підготовки спеціалістів, спроб удосконалення навчально-методичної роботи, специфіки розвитку мережі середніх і вищих навчальних закладів, дозволить з достатньою науковою достовірністю визначити головні закономірності розвитку, осмислити здобутки та прорахунки системи сільськогосподарської освіти в другій половині ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. Т.3 (1952–1959) / Під ред. В.Е. Баумштейна, С.М. Глушенка. – К.: Держполітидав УРСР, 1963. – 1112 с.
2. Елютин В.П. Высшая школа СРСР за 50 лет / Под ред. В. П. Елютина. – М.: «Высшая школа», 1967. – 272 с.
3. Пітов В.І. Вища школа Української РСР. У двох частинах (1917–1967 рр.). Частина друга (1945–1967 рр.) / В.І.Пітов – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 539 с.
4. Павлов Д.І. Среднее специальное образование в Украинской ССР / Д.І. Павлов, Г.П. Захаревич. – К.: Вища школа, 1976. – 215 с.
5. Пузанов М.Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф.Пузанов, Г.И.Терещенко – К.: Вища школа, 1980. – 345 с.
6. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні. Нариси / Л.П.Вовк – К.: УДПУ, 1994. – 226 с.; Лікарчук І.Л. Професійно-технічні та середні спеціальні заклади освіти України у ХХ столітті / І.Л.Лікарчук – К.: Педагогіка, 2001. – 346 с.; Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.) / О.Ф.Нікілев – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр-кого ун-ту, 2004. – 208 с.; Курило В.М. Освіта України і науково-технічний і соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / В.М.Курило – К.: Деміург, 2006. – 432 с.; Ничкало Н.Г. Профтехосвіта України / Н.Г.Ничкало – Київ: Науковий світ, 2008. – 198 с.; Сігаєва Л.С. Розвиток освіти дорослих в Україні (др.пол. ХХ – поч. ХХІ ст.) / Л.С.Сігаєва – К.: ЕКМО, 2010. – 419 с.
7. Домбровская С.Н. Реформирование системы высшего образования в период «оттепели» / С.Н. Домбровская // Народна українська академія. – Х., 2002. – Ч.5. – с. 51–54; Пыжиков А.В. Реформирование системы образования в СССР в период «оттепели» (1953–1964 гг.) / А.В.Пыжиков // Вопросы истории, 2004. – №9, – С. 95–104.; Куцаєва Т.О. Зміни пріоритетів щодо розвитку форм навчання у вузах України в період 1965–1985 рр. / Т.О.Куцаєва // Наукові записки: Зб. наук. статей Нац-ного педагог. уні-ту ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – № 59. – С. 210–221.
8. Коханко О.М. Становлення і розвиток підготовки кваліфікованих робітничих кадрів з середньою освітою в Україні (1969–1994 рр.). Дис... канд. пед. наук 13.00.01 – К., 1995 – 299 с.; Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя (1953–1964 рр.). Дис... канд. іст. наук – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.; Майборода С.В. Державне

управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.). Автореф... дис. докт. наук з державного управління. – К., 2002. – 36 с.; Васильчук Т.В. Відновлення та розвитку системи вищої освіти в Україні (1943–1950 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007 – 272 с.; Січкаренко К.О. Територіальна організація вищої освіти України... Дис. канд. геогр. наук – К., 2010. – 207 с.; Смоляна Н.В. Поєднання професійного навчання з виробничою працею в закладах профтехосвіти України (1959–1991). Автореф... канд. пед. Наук. – К., 2012. – 24 с.

9. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посібник для студентів, курсантів, аспірантів та ад'юнктів / За ред. А.Є. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.

10. Брайчевський М.Ю. Вступ до історичної науки. – К.: Академія. 1995. – 123 с.; Кульчицький С.В. Методологія і методика наукового дослідження. Матеріали до нормативного курсу. – К.: КСУ. – 2003. – 32 с.; Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Інститут історії України НАН України. 2005. – 107 с.

11. Романюк І.М. Деякі методологічні проблеми вивчення соціально-культурних процесів на селі в 1950–60-ті рр. / І.М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наукових праць – Вінниця, 2008. – 396 с. – С. 274–278.

12. Михайлюк В.П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В.П. Михайлюк. – К.: Вид-во Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с.; Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / Береншейн Л.Ю., Кульчицький С.В., Михайлюк В.П., Панченко П.П. та інші. – К.: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1999. – 75 с.; Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття. – К.: Інститут історії України НАН України. 2000. – 135 с.

13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 15, спр. 1423, 1145, 1588, 1611, 1815, 1840, 2026, 2032, 2230, 2472, 2699, 3045,3314, 3691, 4078,4467, 4914, 5382, 6284, 7244, 7790, 7791, 8160.

14. ЦДАВО України. – Ф. Р–27, оп.19, спр. 1053, 1090, 1132, 1358, 1506, 1539, 1719, 1856, 2053, 2930, 3130, 4397, 4399, 4660; оп. 20, спр. 916, 917, 939, 959, 993; оп. 22 спр. 213, 611, 1866, 3647, 4061, 4909,4910,5342, 5343,

Надійшла до редколегії 26.09.2016.

СІЛЬСЬКА ШКОЛА: СОЦІАЛЬНА РОЛЬ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Проблема функціонування сільської школи в нинішніх реформаційних умовах є надзвичайно актуальною для оновлення сучасної України. Досліджено роль та функції сільської школи. Показано взаємозалежність розвитку аграрного сектору й наявності молоді на селі.

Ключові слова: сільське господарство, село, селянство, загальноосвітня школа, освіта і професійне навчання, підростаюче покоління, економічний і демографічний розвиток.

Проблема функционирования сельской школы в нынешних условиях реформирования общества является чрезвычайно актуальной для обновления современной Украины. Исследованы роль и функции сельской школы. Показана взаимозависимость развития аграрного сектора и наличия молодежи в селе.

Ключевые слова: сельское хозяйство, село, крестьянство, общеобразовательная школа, образование и профессиональная учеба, подрастающее поколение, экономическое и демографическое развитие.

The article represents an analysis of the social role of village general schools in education and professional training of the development.

Keywords: agriculture, village, peasantry, general school, education and professional training, rising generation, economic and demographic development.

Необхідність рішення будь-яких економічних проблем в державі вимагає високого рівня освіти, зростання інтелектуального і духовного потенціалу суспільства, певних моральних якостей, професійної підготовки людей.

У цьому аспекті для України очевидний взаємозалежний і взаємозумовлений характер розвитку виробничої й соціальної сфер села.

Розвиток сільського господарства можливий лише за умови, якщо в сільській місцевості створені сучасні соціальні умови життя, за яких молодь здобуває достатню освіту і професійну підготовку, має змогу залишитися працювати в селі. У той же час очевидним є й інше: тільки розвиток сільськогосподарського виробництва може в

найближчому майбутньому забезпечити розвиток соціальної сфери села.

Недивно, що свого часу проблема вказаного взаємозв'язку знаходилася в центрі уваги вітчизняного суспільствознавства. Зокрема, щорічно з'являлася безліч публікацій на теми соціально-культурного розвитку села, ролі сільської школи в аграрному секторі, діяльності сільської школи щодо трудового виховання підростаючого покоління тощо [1; 2; 3; 4; 13]. Серед окреслених проблем не визначеними залишаються проблеми функціонування сільської школи. І не скільки теорія, скільки практика реального життя змушує знову і знову артикулювати проблеми української сільської школи

Роль сільської школи завжди була і залишається унікальною. Особливо у більшості пострадянських країн і в Україні, зокрема, понад третину – 31,3% становить сільське населення [7]. Проте справа не лише в цьому. Школа на селі виконує низку функцій, які сформувалися історично, зумовлені специфікою розселення людей у сільській місцевості і особливим менталітетом сільського населення.

Передусім, як і міська школа, сільська школа виконує освітню роль. Вона є важливою установою, що робить населенню освітні послуги, дає знання підростаючому поколінню. Вона виховує і соціалізує дітей. Тобто виконує свою основну функцію. Іноді, до речі, це робить на дуже високому рівні навіть в умовах нової української Руїни. Так, в школі села Міське на Житомирщині тільки 60 учнів. Але кожен п'ятий з них – переможець районних і обласних конкурсів, а старшокласники мають власні наукові і туристичні проекти [10]. І такі приклади не поодинокі.

Сільська школа готує кадри для сільського господарства, дає дітям певні професійні знання і навички, які знадобляться, щоб стати механізаторами, овочівниками, тваринниками тощо. Принаймні так було у часи, коли у сільських школах існували учнівські виробничі бригади.

Науковці, які досліджують соціальні проблеми села зрідка пишуть про цікавий факт, який помітили ми. Якщо проаналізувати соціальне походження видатних особистостей України, то з'ясується, що значна частина з них народилися і виростили в селі. Серед них особливо багато відомих письменників, музикантів, співаків, людей інших творчих професій. Путівку у велике життя їм дали сільська школа, сільська бібліотека, сільський клуб, шкільний гурток. Очевидно навчання, робота на лоні природи сприяє творчому розвитку особистості. Тобто, коли людина виховується в природних умовах, краще реалізується її творчий природний потенціал.

Водночас школа на селі сприяє збереженню української самобутності й індивідуальності, що є надзвичайно важливим в умовах процесів глобалізації і урбанізації, уніфікації особи, стирання національних і соціальних відмінностей між людьми, перетворення індивідів в однорідну масу, свідомих або несвідомих виконавців чужої волі й провідників чужих інтересів. Тим самим сільська школа захищає від руйнування генофонд нації, підтримує і розвиває народні традиції, народну мораль.

Місто за своєю суттю інтернаціональне, точніше наднаціональне, космополітичне явище. Село національне. До речі, революційні демократи другої половини XIX ст. (народники), так само як і українські так звані хлопомани, ототожнювали народ з селянством зовсім не тому, що селянство становило основну частину населення Російської імперії. Вони були переконані, що тільки селяни утілюють національні риси вдачі й суть народу.

Сільська школа, зі свого боку, більшою мірою, ніж міська, оберігає і зміцнює зв'язок підростаючого покоління з народними традиціями, звичаями, мораллю. Формує у молодих людей прихильність до рідної землі, відчуття своєї національної ідентичності.

Сільська школа виконує культурну роль. Вона є культурним центром села. Ще в середині XIX ст. відомий громадський діяч і педагог Олександр Васильович Духнович писав, що «школа в селі повинна стати кузницею освіти, школою моральності, центром культурного життя населення, і, таким чином, джерелом світлого майбутнього усього народу» [6]. У школі діти проводять не лише першу половину дня, але часто і другу, відвідуючи гуртки секції, клуби за інтересами тощо.

Більше того, культурний вплив школи поширюється й на дорослих. Як через їх дітей, так і безпосередньо. Школа створює культурну ауру на селі, гуманізує сільський соціальний простір, сільську громаду. Навіть сьогодні в умовах майже повного зубожіння сільської школи, вона є зосередженням культурного і громадського життя сільської громади. Тут ще працюють грамотні й інтелігентні люди, тут вчаться і виховуються діти, згуртовуються батьки, організовується культурне дозвілля села. У цих умовах відповідно, дуже визначна роль сільського учителя. Учитель на селі більше ніж Учитель. І до сьогодні сільський учитель – це авторитетна культурна, освічена людина, навколо якої утворюється культурний центр села, громадські зміни, народжуються нові ідеї та дії, котрі впливають на розвиток всієї сільської громади. Сільський учитель зазвичай

знаходиться в центрі культурного прошарку, в який входять інші представники сільської інтелігенції. Село без інтелігенції «дичавіє».

Сільська школа виконує демографічну роль. Закріплює населення в сільській місцевості. Село без школи швидко зникає. Жителі переїжджають туди, де є школа, – в інше село, а частіше, в місто, поповнюючи армію безробітних або некваліфікованих працівників.

Сільська школа є органічною частиною села. Село існує до тих пір, поки там діти; а діти є, поки є школа. Економічний чинник в цьому випадку не слід брати до уваги. Як виразився відомий літературний персонаж, «торг тут недоречний». Через неконтрольовану міграцію великі маси сільського населення приносять в міста свою субкультуру, яка погано або майже не адаптується в містах. У нових, міських умовах, сільська субкультура часто виступає в украй потворних формах. Відсутність звичного громадського контролю за поведінкою з боку сусідів призводить до всездозволеності.

Школу в селі можна розглядати як обличчя села, важливий індикатор його благополуччя. Якість роботи школи і навіть її зовнішній вигляд свідчать про соціальне здоров'я сільської громади. Якщо що в селі люди піклуються про майбутнє села. Сільська влада тут виконує свою роль. Якщо школа в запущеному стані, а зараз це стало звичайним явищем, то це означає, що при владі знаходяться тимчасові, випадкові люди, тимчасові виконавці.

Слід мати на увазі, що свої іманентні функції школа в змозі виконати лише за умови розумної державної політики, передусім її підтримки з боку держави. За інших умов діяльність школи може дати негативний і навіть зворотний результат. Що, власне кажучи, часто мало місце раніше і відбувається в набагато більших масштабах сьогодні, коли значна частина сільської молоді мігрує в міста. За офіційними даними, з 1991 по 2012 р. з карти України зник 641 сільський населений пункт. Близько 80% з них «померли» через різке скорочення місцевих жителів. Особливо багато сільських жителів втратило Київська, Полтавська, Житомирська, Сумська, Харківська, Чернігівська, області [10, с.7]. Це навіть не всі статистичні дані, оскільки є безліч сіл, які існують тільки на папері, хоча там давно ніхто не живе. І коли наша влада нарешті наважиться почистити реєстри, цифра може стати набагато істотношою [12, с. 10].

Зараз сільська школа, як і уся культурна сфера села, знаходиться в жалюгідному стані. За словами відомого українського політика Лесі Оробець, сільська освіта останнім часом нагадує зону відчуження, зображену в «Сталкері» Андрія Тарковського [9].

Відсутність державної соціально-культурної політики на селі по суті знищує сільську школу, а разом з нею – національну культуру. Бо українське село – її животворяще джерело.

Село не може і не повинне на рівних конкурувати з містом. На рівних умовах воно програє. Нерозуміння цього тільки посилює і без того значну соціальну несправедливість по відношенню до села. Один з прикладів – уведення державного тестування випускників шкіл. При сумнівних плюсах вказана нібито антикорупційна новація майже повністю відсікає сільську молодь від вищої освіти.

Свого часу одному з авторів цієї публікації довелося приймати вступні екзамени з історії в Дніпропетровському державному університеті (тоді – імені 300-річчя Возз'єднання України з Росією). Згадуються випадки, коли доводилося трохи завищувати оцінки на вступних іспитах юнакам або дівчатам із сільської місцевості. Поза сумнівом, цей «гріх» був виправданим. Ставши студентами, сільські випускники часто швидко наздоганяли своїх міських однокурсників, добре і старанно вчилися. До речі, саме так і сталося з однією з тодішніх абітурієнок, а сьогодні доктором наук, одним з авторів цієї публікації.

Як всім відомо, суспільство може вважатися здоровим, коли в ньому побудовані соціальні ліфти. Але якщо такі ліфти зруйновані – в такому суспільстві наступає застій. Зокрема, сьогодні перестає виконувати цю роль сільська освіта.

За даними Державного управління статистики, за останні 20 років кількість сільських шкіл у країні скоротилася майже на тисячу одиниць [5]. На жаль, і перспективи сільської школи невтішні. Якщо раніше закриття шкіл відбувалося виключно за узгодженням з сільською громадою, то минулого року народні депутати відмінили усі мораторії. Це може спричинити до масового закриття сільських шкіл, які відтепер можна ліквідувати рішенням місцевої влади без згоди територіальних громад. Прийняття бюджету на 2016 р., відповідно до якого належить закрити малокомплектні школи з кількістю до 25-ти учнів, означає ліквідацію не лише шкіл, центрів знань і культури, але і ліквідацію самих сіл, остаточне руйнування сільської мережі.

Ще глобальніші негативні наслідки окрім подальшого посилення соціальної нерівності, очікують українську сільську громаду після зняття мораторію на продаж землі. Крім того, що опиняться «за бортом» аграрного громадського виробництва маса людей, очевидно, буде автоматично знищена уся соціальна інфраструктура села. Адже майбутні хазяї, земельні магнати, латифундисти, очевидно, не для того купуватимуть землю, щоб розвивати культуру і соціальні утворення на

селі. Україна і українська земля потрібні їм лише для особистого збагачення. І в цьому аспекті конче потрібні чіткі дії, в першу чергу законодавчі, держави в питанні захисту соціально-економічних інтересів сільського населення.

Бібліографічні посилання

1. Бондаренко А.А. Роль социально-культурных факторов в ускоренном развитии села / А.А. Бондаренко. – М.: Знание, 1987. – 64 с.
2. Борисова Л.Г. Сельская школа: Проблемы и перспективы / Л.Г. Борисова. – М.: Знание, 1987. – 48 с.
3. Бушин Н.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе (На материалах Украинской ССР) / Н.И. Бушин. – К.: Вища школа, 1987. – 248 с.
4. Денисова Л.Н. Всеобщее среднее образование и социальный прогресс села / Л.Н. Денисова. – М.: Наука, 1988. – 174 с.
5. Державна служба статистики України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О.В. Духновича / А. В. Машталер. – К.: Рад. школа, 1966. – 148 с.
7. Населення України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_України.
8. Населення Росії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Росії.
9. Оробець О. Сільська школа: арифметика для дорослих – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: education.unian.ua/621295-silaska-shkola-arifmetika-dlya-doroslih.html.
10. Платонов Д. Сельский гамбит / Д. Платонов // АИФ в Украине. – 2013. – №25.
11. Сільська школа – переваги є! – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.radiosvoboda.org/media/video/248897.html.
12. Скибицкая Ю. Украинские села-призраки Ю. Скибицкая // Сегодня. – 2014. – 5 мая.
13. Яремченко Б.П. Культурное преобразование советского села в современных условиях / Б. П. Яремченко. – К.: Вища школа, 1984. – 166 с.

Надішла до редакції 28.09.2016.

**ПЕТРО ПАНТЕЛЕЙМОНОВИЧ ПАНЧЕНКО – ДОСЛІДНИК
АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XX – ПОЧ. XXI СТОЛІТТЯ**

Висвітлено деякі проблеми аграрної історії XX – XXI ст. у вимірі життєвого і творчого шляху П.П. Панченка. Проаналізовано за проблемно – хронологічним принципом публікації, що присвячувались різним проблемам аграрної історії, з'ясовувались зміни в пріоритетах наукового пошуку, просвітницькій і популяризаторській діяльності.

Ключові слова: П.П. Панченко, аграрна історія, селяни, праці, професор, освіта, наука

Освещено некоторые проблемы аграрной истории XX-XXI вв. в измерении жизненного и творческого пути П. П. Панченко. По проблемно-хронологическому принципу проанализировано публикации, которые посвящены разным проблемам аграрной истории, установлено изменения в приоритетах начного поиска, просветительской и популяризаторской деятельности.

Ключевые слова: П. П. Панченко, аграрная история, крестьяне, труды, образование, наука.

The article deals with some problems of agrarian history of XX - XXI century. to measure the life and career of P.P. Panchenko. Analyzed the problem - chronological publications created about various problems of agrarian history, to ascertain changes in the priorities of scientific research, educational and promotional activities.

Key words: PP Panchenko, agricultural history, farmer, labor, professor, education, sciences

Серед істориків – аграрників України останніх десятиліть вагомий внесок у вивчення актуальних проблем, аграрної історії XX – поч. XXI ст. зробив доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Петро Пантелеймонович Панченко. П.П. Панченко головний спеціаліст в галузі вивчення історії радянських колгоспів і радгоспів, соціально – економічних процесів в українському селі 1940 – 2000-их років. Його праці на ці теми не втратили наукової актуальності і сьогодні. Найбільше визнання колег одержали роботи, присвячені проблемам українського селянства радянської доби. Також в центрі його уваги

виявились і проблеми військової історії, історії козацтва, історії громадсько – політичних рухів, партій, громадських організацій тощо. Наукова творча спадщина П.П. Панченка, перевищує 500 найменувань друкованих праць, включаючи книги, статті, нариси, рецензії, огляди тощо.

П.П. Панченко народився 16 жовтня 1928 р. на Полтавщині у селянській родині. Освіту здобував у Лубенському економічному технікумі та Львівському державному університеті. Після закінчення навчання працював на журналістській, педагогічній роботі у сфері комсомольсько – молодіжного руху на Львівщині. Всі ті роки були пов'язані з процесом, який в 1990–ті роки отримав назву радянзації краю. Цей процес був надзвичайно складним, до початку 1950–х років він виявлявся у серйозному громадянському протистоянні з застосуванням зброї учасників і прибічників ОУН–УПА та органів радянського владдя. В 1972 р. П.П. Панченко переїздить до Києва і поринає у вир столичного громадсько – політичного і наукового життя. Працює завідувачим кафедрою вузу, доцентом, активно публікується у наукових, монографічних виданнях, збірках творів художнього жанру.

З 1974 р. його життя пов'язується з Інститутом історії АН УРСР. Саме роки практичної діяльності в названому інституті стали для нього найбільш плідними, творчими на ниві історичної науки. Сфера його наукових інтересів охоплювала два основні напрямки вітчизняної історії: суспільно – політичні процеси (суспільно – політичне життя) та проблеми аграрної історії. Петро Пантелеймонович створив свою наукову школу, вихованці якої ведуть наукову та наукову – педагогічну діяльність в багатьох регіонах у вищих навчальних закладах України: Києві, Запоріжжі, Львові, Чернівцях, Донецьку, Сімферополі, Кам'янець–Подільському, Хмельницьку, Луганську, Миколаєві, Херсоні, Луцьку тощо. Він постійно виступав з доповідями, повідомленнями на багатьох наукових конференціях, симпозіумах як міжнародних, так і республіканських та регіональних. Є членом організаційних комітетів із проведення аграрних симпозіумів історії Східної Європи (Москва), республіканського оргкомітету постійно діючого аграрного симпозіуму, багатьох регіональних наукових конференцій. Проводив велику роботу по підготовці наукових та науково – педагогічних кадрів, докторів та кандидатів історичних, педагогічних, філософських, політологічних та економічних наук.

1991 рік виявився особливим в житті П. П. Панченка. З проголошенням державної незалежності активізувалось громадсько – політичне життя. Він проводить регулярні зустрічі з політиками,

громадськими діячами, бере участь у вуличних акціях і паралельно переосмислює, як то кажуть, «з коліс» те що відбувалося на вулиці і в політиці. Цього ж року, у зв'язку з переглядом основних напрямків роботи й структури Інституту історії та трансформацію його в Інститут історії України, на базі сектору історії радянського суспільства виник відділ сучасної історії України, тематика якого хронологічно охоплювала період 1940-1990-х років. Його очолив П. П. Панченко. Цього року пішов з життя керуючий сектором І. М. Маковійчук. Одним з пріоритетів науково-дослідної роботи новоствореного відділу було дослідження проблем незалежної України, передумов трансформації радянської державності в нову якість, що визначалась незалежним статусом України як держави. Незалежність України професором П. П. Панченком бачилась як вистраждана протягом багатьох віків українським народом данність, яка стала закономірним суспільно-політичним, соціально-економічним процесом, цивілізаційним явищем.

Нестабільність суспільно-політичної ситуації в Україні, особливо влітку 1991 р., підігріта путчем у Москві, коли доля державності зависала на волосині, вселяла тривогу за майбутнє державності, змусили П. П. Панченка взятися за матеріал і підготувати брошуру «Московська серпнева революція у верхах: міфи і правда. (Соціально-науковий аспект пошуку)» (Тернопіль, 1991). Співробітники, очолюваного П. П. Панченком відділу досліджуючи проблеми радянського суспільства 1940-1980-х років, активно включились у роботу по відстежуванню подій та накопичення матеріалу для осмислення проблеми становлення незалежної України. Безумовно, робити це «по гарячих слідах» було непросто, оскільки через незавершеність подій виникали різного роду методологічні труднощі. Разом тим, колективу відділу вдалося вибудувати першу в українській історіографії логіку процесів і явищ, що протікали в незалежній державі. В 1992 – 1993 рр. наслідком роботи став підготовлений перший пробний посібник «Україна незалежна: час випробувань і сподівань», опублікований невеликим тиражем (100 примірників). Він особливо послуговувався викладачам ВНЗ, які викладали період другої половини ХХ ст. Безумовно, що тоді бракувало способів і методів осмислення подій і явищ. Автори змушені були вдаватись до методологічних канонів, які базувались на ідеї прогресу, поступального розвитку, позитивізму. Великий обсяг матеріалу присвячувався діяльності органів влади, багатопартійності. Водночас це було видання, де вперше комплексно розглядалися питання політики, соціально- економічних змін, духовні процеси

незалежної держави. Посібник після опублікування у видавництві «Центр духовної культури» (директор Д. Осипенко), в послідуючі роки співробітниками доповнювався, доопрацьовувався. Дещо пізніше, в 1997 р. був перевиданий в одному з видавництв Донецька за сприяння професора В. Кравченка як розширений варіант посібника під назвою «Україна незалежна: нариси історії». В ньому вперше в українській історіографії подавалася хроніка подій в незалежній державі.

Паралельно відповідно рішення Президії академії наук України П. П. Панченко очолив роботу по підготовці збірника документів і матеріалів «Чорнобильська трагедія». Упорядник видання Н. Барановська відчувала труднощі при доступності до окремих документів, що зберігалися під різного роду грифами у державних установах, відомчих архівах. Відомо, що деяка частина державних чиновників не була зацікавлена, аби науково були з'ясовані і підтверджені фактами справжні причини трагедії. Чи не щодня співробітникам доводилось, так би мовити, «розтоплювати лід» недовіри та байдужості державних управлінців. Отже, ця справа багато в чому потребувала вміння налагоджувати особистісні контакти, чітко сформулювати ціль мету відвідин. П. П. Панченко вмів і знав як долати бюрократичний опір. Внаслідок було підготовлене і опубліковане фундаментальне видання, яке стало в українській історіографії першою спробою переосмислення місця і ролі в історії України, українському суспільстві, міжнародних відносинах техногенної катастрофи ХХ ст. – Чорнобильської трагедії.

Тема української державності ставала пріоритетною для співробітників. П. П. Панченко займався розробкою широкого комплексу проблем, що стосувалися загального державотворчого процесу в історичній ретроспективі переосмисленням історичного процесу в цілому, екологічних проблем, питань релігії і церкви в Україні. Доктори наук – Л. А. Шевченко, М. Р. Плющ А. А. Вівчарик розробляли свої сегменти проблем незалежної України: культури, економіки, національних процесів; кандидати наук - Н. Барановська, Л. Ковпак, А. Кондрацький спрямували увагу на питання соціальної історії, екології, побуту, життєвого середовища тощо. П. П. Панченко став автором термінологічної «новинки». З його, так би мовити, легкої руки почав широко вживатись у науковому обігу термін «державотворення» на означення не лише поточних змін у різних суспільних сферах, а й історичної наступності процесів розбудови незалежних державних інститутів України. Професор П. П. Панченко постійно намагався бути причетним до тих суспільно– політичних подій, що відбувались в Україні. А період 1992–1993 рр. був чи не

найважчий в історії незалежної України: політика лібералізації практично паралізувала економічну систему, державні фінанси, спровокувала енергетичну кризу. До цього додавались непрості стосунки з Росією. Щораз на поверхню підіймались зовнішньополітичні суперечки навколо розподілу власності колишнього СРСР. Каменем зіткнення був і Чорноморський флот. До краю напружена суспільно-політична обстановка в Криму, що час від часу підігрівалась різного роду сепаратистськими рухами. Ці обставини спонукали дослідника підготувати на замовлення видання «Вісті з України» науково-популярну статтю «Севастополь чи місто? Українське чи російське» (1993 р.), де була зроблена спроба повернути передусім політиків до історичних реалій.

Особливою була турбота П. П. Панченка про наукову зміну, як він часто любив називати докторантів і аспірантів. Відділ проводив велику роботу з атестації наукових кадрів, постійно надавав науковій консультації, співробітниками апробувались вже підготовлені до захисту докторські і кандидатські дисертації. На початку 1990-х років аспіранти гостро відчували потребу в опублікуванні статей. Головним чином через недостатнє фінансування інститутів, дефіцит паперу різко згорнула поліграфічна робота. П. П. Панченко постійно шукав варіанти опублікування співробітниками результатів наукових пошуків. В 1992 р. стажер Луганського педінституту М. Бернацький, скориставшись особистими зв'язками в Києві, знайшов скромні можливості опублікування невеликим тиражем двох збірників наукових статей: «Україна. Короткі нариси з історії України» та «Короткі нариси з проблем історії». Книжечки обсягом до 100 ст. практично були виготовлені поліграфічно-ручним способом.

В 1994 р. за підтримки дирекції Інституту історії відділ, очолюваний П.П. Панченком, організував роботу Міжнародної науково-практичної конференції «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки ХХ ст.». Практично вона стала першим зібранням в Україні, де на науковому рівні обговорювалась така складна і заполітизована проблема як природа радянської держави. П. П. Панченко, окрім концептуальних засад тоталітаризму, активно включився в дослідження таких трагічних для українства подій як голодомори 1921–1922; 1932–1933; 1946 рр. Протягом 1991–1994 рр. вчений опублікував кілька статей у періодичних і наукових виданнях, присвячених концепціям «радянських» голодоморних криз і особливостей їх на теренах України.

Окремої уваги заслуговували творчі й дружні стосунки П. П. Панченка з історичним факультетом, науковцями вищих

навчальних закладів. З десяток років поспіль П. П. Панченко, Міністерством освіти України відряджався Головою екзаменаційної комісії до Запорізького університету. Співпраця із запорізькими колегами і друзями по ремеслу значною мірою сприяла тому, що професор П. П. Панченко виявився в центрі підручникотворення в Україні. А праця за сумісництвом в Інституті педагогіки АПН України утвердила переконання про необхідність створення комплексу шкільних підручників, які б ствердили основним предметом вивчення власне української історії. В 1994 і 1995 рр. у видавництві «Генеза» (директор О. Дубас) вийшли перші підручники: «Новітня історія України. Частина перша (1917–1945 рр.)»; «Новітня історія України (1945–1995 рр.)». Підручник для 11 класу загальноосвітніх середніх шкіл». Вони стали найбільш затребуваними серед вчителів і учнів шкіл України.

Коло творчих зв'язків професора П. П. Панченка традиційно було широким. У цей період розпочалась тісна співпраця з Інститутом змісту і методів навчання Міністерства освіти і науки України. Установа замовила навчальний посібник для студентів вузів, вчителів та учнів середніх шкіл. Посібник «Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги)» практично став пробною конструкцією майбутньої аграрної історії України, над якою працював П. П. Панченко спільно з доцентом Житомирської агроекономічної академії В. А. Шмарчук. Підручник був опублікований в 1996 р. видавництвом «Просвіта». Крім цього на замовлення видавництв «Школяр», «Магістр», «Генеза» П. П. Панченко у співавторстві підготував кілька популярних видань «История Украины ХХ ст. в вопросах и ответах», «Історія України та всесвітня історія ХХ ст. В запитаннях і відповідях», «Історія України ХХ ст. В 3-х частинах. Посібник для учнів 10 та 11 класу загальноосвітніх середніх шкіл».

Паралельно з підготовкою підручників і посібників П. П. Панченко продовжував досліджувати проблему тоталітаризму, зокрема такі його риси як переселення (депортації), переслідування інакодумців (опозиції в країні). В 1997–1998 рр. серед наукових пріоритетів П. П. Панченка з'явилася військова історія. Як учаснику Великої Вітчизняної війни ця тема була по-особливому важлива, одночасно визрівала думка про поіменне увічнення пам'яті загиблих громадян України. В 1998 р. побачила світ підготовлена спільно з професором Донецького університету В. І. Кравченко книга «Украина во Второй мировой войне 1939-1946. Современное видение. Неизвестные факты». В цей час розпочинається новий і важливий

напряму роботи у Науково-пошуковому агентстві «Книга Пам'яті України». Робота агентства суттєво активізувалась після видання Указу Президента України Л.Кучми від 11 травня 1999 р. «Про додаткові заходи щодо забезпечення випуску історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України», яким передбачалося створення поіменних Книг Скорботи областей і міст України, на сторінках яких мали видрукуватись прізвища цивільних осіб, полеглих внаслідок бойових дій під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах в Німеччині. Це багатотомне видання мало завершуватися випуском історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України», а також літопису звитяги і жертвності українського народу.

Науково-методичне керівництво пошуково-видавничою програмою здійснювала затверджена Кабінетом міністрів України Головна редакційна колегія (голова – генерал І. Герасимов, заступники – І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відповідальний секретар – Р. Г. Вишневський). Справді робота стала державною акцією непересічного гуманістичного, наукового і практичного значення, однією із спільних місій якої було поширення, консолідація українського народу в ім'я його історичної пам'яті та майбутнього. П. П. Панченко мав власне бачення подій Другої світової війни, яке не поділялось головою редколегії І. Герасимовим. На засіданнях редколегії часто виникали дискусії стосовно базових термінологічних і понятійних компонентів (приміром війна була Вітчизняною чи Другою світовою), і особливо гострі дебати викликала тема національно-визвольної боротьби ОУН–УПА. Пропонувалось її взагалі не включати до окремого розділу підсумкового видання. Було помітно, що такі дискусії, як говорив П. П. Панченко, з «ортодоксами» вимагали терпіння, величезних людських зусиль, забирали багато часу, якого у людей творчих завжди бракує. Агентство являло собою симпатичний і дружній трудовий колектив, в центрі якого був Р. Г. Вишневський – знайомий П. П. Панченка ще по роботі у Львові, професійний журналіст, патріот України, інтелігент з галицьким шармом. В 1999–2000-ті рр. тривала підготовка підсумкового тому «Безсмертя». До цього долучилось 36 фахівців–істориків, які спеціалізувались на дослідженні воєнної тематики. Книга обсягом 115 друкованих аркушів акумулювала в собі новітні здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії і виявилась практично першим в Україні виданням, у якому комплексно розглянута проблема участі українства у подіях Другої світової війни. Велика організаторська, авторська, редакторська робота проводилась П. П. Панченком.

Під керівництвом П. П. Панченка співробітниками відділу сучасної історії і кафедри історії України Національного аграрного університету було підготовлено низку спільних видань, проведено кілька науково–практичних конференцій. З 1999 р. спільно було започатковано видання збірника наукових праць «Проблеми історії: факти, судження, пошуки», зареєстрований ВАКом як фахове видання зі спеціальності «Історія». Ця ділянка роботи П. П. Панченка була також різносторонньою і захоплюючою для її учасників, оскільки властивим було поєднання копіткої дослідницької роботи і щиросердечного людського спілкування.

В кінці 1990-х – на початку 2000-х років колектив, очолюваний П. П. Панченком, опублікував кілька підручників для вузів: «Україна. Друга половина XX століття. Нариси історії», «Нарис історії України XX століття», «Історія України XX – початок XXI століття». Концепція викладу фактологічного матеріалу була сформульована головою авторського колективу і передбачала перспективний підхід до вивчення процесів і явищ. Дані видання, що побачили світ у видавництвах «Наукова думка», «Генеза», «Знання», одержали схвальні відгуки читачів, особливо викладачів вузів, які викладали радянський період історії України, а також науковців – дослідників з проблем утвердження незалежності української держави.

На рубежі десятиліть у професора П. П. Панченка сформувався ще один напрям наукового пошуку: проблеми етнодержавознавства, етнічних процесів. Інститут держави і права ім. Корецького НАН України розпочав проект «Енциклопедія етнодержавознавства». В редколегію видання, відповідальним секретарем якої був Ю. І. Римаренко, входив співробітник відділу, доктор політологічних наук М. М. Вівчарик. За його рекомендацією співробітники відділу П. П. Панченко, М. М. Вівчарик та Л. В. Ковпак підготували і подали кілька статей. Співпраця П. П. Панченка з даними колективами відзначалася високою порядністю в професійних стосунках.

У 1999 р. організаційний талант професора П. П. Панченка розкрився з новою енергією. Періодично реанімовані дискусії на політичному рівні про громадянське суспільство, реальні справи з розбудови громадських інституцій спонукали, як то кажуть, людей небайдужих і думаючих звернути увагу на власний професійний комфорт і особливо на проблему популяризації історичних знань. На цьому тлі П. П. Панченку прийшла ідея про необхідність створення Української академії історичних наук. До її реалізації підключилися П. Т. Тронько, В. М. Курило, О. П. Реєнт, М. І. Панчук, П. В. Добров, Р. Д. Лях, Л. Ю. Беренштейн. П. П. Панченко підготував Статут

майбутньої академії. Ідею створення Академії підтримав директор Інституту історії України, академік В. А. Смолій (на той час віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань Кабінету міністрів України). На установчих зборах, що відбулися 10 березня 1999 р. В. А. Смолій був обраний Президентом, віце-президентами стали П. Т. Тронько, П. П. Панченко, В. М. Литвин, О. П. Рєснт. Затверджені були у своїх посадах дійсні члени і члени-кореспонденти, а також склад осередків. З вересня 1999 р. Мінюст України затвердив Статут академії, паралельно унормувались інші організаційно-правові основи діяльності організації. Статут передбачав: що Українська академія історичних наук є всеукраїнською громадською організацією, яка об'єднує науковців-дослідників проблем історії, викладачів ВНЗ, сприяє відродженню могутнього, величного духу науковості, пошукової творчості, піднесення гідності і честі вчених-істориків, зростання їх ролі в утвердженні історичної пам'яті. У цьому процитованому положенні безумовно простежується авторство П. П. Панченка.

Слід сказати і про окремий напрям роботи П. П. Панченка у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук. Творчі зв'язки з установою у П. П. Панченка підтримувались давно. Суттєво вони розширювались у середини 2000-х років. Бібліотека, яку очолює В. А. Вергунов – професор, заслужений працівник сільського господарства України, член Національної спілки журналістів України, людина непересічної творчої енергії та ентузіазму, виняткових організаторських здібностей, товариська і чуйна, є провідним в Україні координуючим центром відтворення цілісної картини у вивченні історії сільськогосподарської науки. Науковці бібліотеки своєю невтомною, продуктивною працею повернули Україні практично із забуття цілу плеяду видатних постатей, подій, фактів, що сприяє неупередженості й об'єктивному висвітленню історії не тільки її науково-освітнього забезпечення, а й розвитку сільського господарства в різні часи та за різних систем влади на територіях, які входять до теперішньої незалежної держави. У 2001 р. за ініціативи професора В. А. Вергунова була заснована історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», у якій протягом 2001–2008 рр. було опубліковано 24 фундаментальних видання, присвячених фундаторам сільськогосподарської дослідної справи, а також історії Української академії аграрних наук. У цю цікаву, багатопланову роботу включився П. П. Панченко, а його досвід проведення масштабних науково-дослідних робіт суттєво послугував колективу бібліотеки. В 2006 р.

ВАК України затвердив П. П. Панченка головою Спеціалізованої вченої ради за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки при Державній науковій сільгоспбібліотеці.

За невтомну щоденну працю, організаторський талант, велике і щире серце, його любили і молоді, і старші. Доктор історичних наук, професор М. Р. Плющ вважає: «серед істориків України ім'я Петра Пантелеймоновича Панченка широко відоме. Він знаний як вдумливий дослідник багатьох актуальних тем розвитку українського села, автор ґрунтовних монографічних праць, викладач вищих навчальних закладів, невтомний трудівник на ниві науки і освіти». Випускник історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор М. А. Журба згадує: «Сам життєвий досвід Петра Пантелеймоновича є невичерпним джерелом живої історії нашої Батьківщини, розбудови незалежної Української держави. Виступаючи на зустрічах із студентами, аспірантами, Петро Пантелеймонович вражав молодь енергією, душевною чистотою, невгамовною жагою життя. Після кожної зустрічі з Петром Пантелеймоновичем, з нами залишалися Любов і Добро, які він ніс і випромінював». Учень П. П. Панченка, доктор історичних наук, професор О. Ф. Нікілев пригадує: «в 1981 році я був прийнятий до аспірантури на кафедру СРСР та УРСР Дніпропетровського державного університету. Прийшов туди зі своєю темою мій науковий керівник професор Д. П. Пойда порекомендував, перед тим як затверджувати її на кафедрі, поїхати до Києва в Інститут історії Академії наук України і проконсультуватися там з фахівцями. В інституті на той час працював випускник нашого факультету В. Ф. Репринцев, до якого я підійшов з рекомендаціями від наших спільних знайомих і з проханням поради спеціаліста, до якого можна звернутися. Він зателефонував кудись і, після короткої розмови по телефону, направив мене зі словами: «Краще за П. П. Панченка тебе ніхто не проконсультує». Він нещодавно захистив докторську дисертацію. Там на мене уже чекав високий сивочолий чоловік. Він уважно вислухав, сказав, що обрана мною тема, в принципі, непогана, але можна дослідити і дещо інше. І сформулював мені проблему, яка лежала у тій же площині, що і запропонована мною, тільки торкалася дещо інших аспектів. При цьому просто і ясно пояснив мені складові проблеми, розказав, де знаходиться матеріали по тих чи інших аспектах, у яких архівах та фондах їх шукати. Говорилося це так чітко і зрозуміло, що мене дана тема зацікавила, я побачив шляхи і методи її вирішення. Тож я погодився її досліджувати. В результаті це втілюється не лише у кандидатську, а й у докторську дисертацію».

Отже, доктор історичних наук, професор Петро Пантелеймонович Панченко зробив вагомий внесок у дослідженні проблем аграрної історії, про що свідчать його ґрунтовні наукові праці, висока оцінка їх провідними вченими України. Його величезний організаторський досвід є внеском до невмирущої української скарбниці, на якій будуть вчитися наступні покоління істориків – аграрників.

Бібліографічні посилання

1. Панченко П.П. Научные основы развития общественно–политической жизни села. 1959–1978. (На материалах Украинской ССР) – К., 1979; Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959–1980 – К., 1980; Развитие общественно–политической жизни современного села УССР. 1960–1984 – К., 1985.

2. Панченко П.П. Короткі нариси з історії. – К.: Ін–т історії, 1992.; Україна. Короткі нариси з історії. – К.: Ін–т історії, 1992; Україна. Короткі нариси з історії. – К.: Ін–т історії, 1992; Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навчальний посібник для студентів вузів, вчителів та учнів середніх шкіл, – К.: Міністерство освіти України, інститут системних досліджень, 1995.

3. Панченко Петро Пантелеймонович: До 80–річчя від дня народження / Укл.: Вергунов В.А., Падалка С.С., Журба М.М. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008.

Надійшла до редколегії 21.09.2016.

НАШІ АВТОРИ

Архірєйський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри східноєвропейської історії, заступник декана історичного факультету з навчальної роботи Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бойко Ярослав Володимирович – кандидат історичних наук, директор Інституту історії Південної України (м. Черкаси).

Буланий Микола Юрійович – магістр історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бурмага Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Виноградов Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Говоруха Владислав Анатолійович - магістр історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Євсєєва Галина Петрівна – доктор наук державного управління, професор, завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри східноєвропейської історії, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кабанов Віктор Іванович - кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коваленко Наталія Петрівна - доктор історичних наук, професор Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН (м. Київ)

Ковальова Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпро).

Кропивко Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України (м.Київ).

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.

Кукурекєва Марія Олександрівна – магістр Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Литвинова Тетяна Федорівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Матухно Юлія Олександрівна – аспірантка кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Миرونчук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Михайлюк Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпро).

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Романець Наталя Радомирівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та правознавства Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Руденко Світлана Вікторівна - аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ).

Світлич Катерина Сергіївна – аспірантка кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сливенко В'ячеслав Альбертович – кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та туристичного бізнесу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпро).

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	3
Іваненко В. В., Бойко О. В. Проблеми аграрної історії України (1917 – кінець 1930– х рр.) у матеріалах наукових читань на пошану професора Д. П. Пойди.....	5
Світленко С. І. Професор Д. П. Пойда: професійна етика вченого і педагога.....	20
Кабанов В. І. Професор Д. П. Пойда: формальний і неформальний.....	25
Мирончук В. Д., Лучка Л. М. Роль книги в житті та діяльності професора Д. П. Пойди.....	29
Виноградов Г. М. Селянство в інтегральній концепції феодалізму	35
Буланій М. Ю. Орендні відносини між кліром і мирянами Волині та Київщини за Сигізмунда II Августа.....	43
Швидько Г. К. Переселення та організація господарства фабричних селян Сурської слободи наприкінці XVIII ст.....	48
Литвинова Т. Ф. Чому селяни бідні: роздуми українських поміщиків першої половини XIX ст.....	56
Коваленко Н. П. Формування пріоритетних напрямів розвитку землеробства в Україні у другій половині XIX століття.....	68
Руденко С. В. Реформи та удосконалення наукового забезпечення охорони сільськогосподарських земель в Україні у другій половині XIX століття	77
Присяжнюк Ю. П. Селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.: спроба оптимізації наукових інтерпретацій.....	83
Бойко Я. В. Територіальне розміщення та професійна структура зайнятості населення Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст.....	91
Шляхов О. Б., Кукурекова М. О. Відхідники з українського села кінця XIX – початку XX ст.: практики повсякдення (на матеріалах Катеринославської губернії).....	99
Ковальова Н. А. «Аграрна революція» у Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр. крізь призму конфліктологічного аналізу.....	110
Світлич К. С. Зміна соціального статусу селянок українських губерній в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.).....	118
Михайлюк О. В. Наслідки «Аграрної революції» (1917–1922 рр.).....	124

Бурмага В. П. Із наказів Катеринославського губвійськкому щодо боротьби з дезертирством у 1920 р. (на матеріалах Державного архіву Дніпропетровської області).....	133
Сливенко В. А. Роль органів ВУНК у придушенні повстанського руху селян на півдні України на початку 1920–х рр. (на матеріалах Діївсько-Сухачівської операції на Катеринославщині)..	140
Архірейський Д. В. Два протоколи Гуляйпільської повітової воєнної наради.....	147
Матухно Ю. О. Проведення свята врожаю в контексті більшовицької політики в селах України у 1920-х рр.....	152
Говоруха В. А. Діяльність американської адміністрації допомоги (АРА) під час голоду 1921–1923 рр. в Україні: зарубіжна історіографія.....	158
Романець Н. Р. Репресії проти «саботажників» стахановського руху в українському селі (1935-1937 рр.).....	165
Нікілєв О. Ф. Політика направлення населення на примусові роботи до Німеччини та її реалізація в українському селі: за спогадами остарбайтерів та їх родичів (весна 1942 – осінь 1944 рр.).....	174
Кропивко О. М. Сільськогосподарська освіта як об’єкт аграрної історії України другої половини ХХ ст.: до методології досліджень.....	183
Кривчик Г. Г., Євсєєва Г. П. Сільська школа: соціальна роль і перспективи розвитку.....	190
Падалка С. С. Петро Пантелеймонович Панченко – дослідник актуальних проблем аграрної історії України ХХ – поч. ХХІ століття.....	196
НАШІ АВТОРИ	207

Наукове видання

ПИТАННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

*Матеріали одинадцятих наукових читань,
присвячених пам'яті Д. П. Пойди*

Українською мовою

Обкладинку виконано з використанням зображення картини
М. К. Пимоненка «Жнива на Україні»
(<http://sverediuk.com.ua/ukrayinskiy-hudozhnik-mikola-pimonenko/>)

Підписано до друку 16.11.2016 р. Формат 60x84/16. Папір друкарський.
Друк плоский. Ум. друк. арк. 11,5. Тираж 50. Замовлення № .

Видавництво і друкарня «ЛІРА», м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 188 від 19.09.2000 р.